

ДЕПАРТАМЕНТ ОСВІТИ І НАУКИ СУМСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ
ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ
КОМУНАЛЬНИЙ ЗАКЛАД СУМСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ІНСТИТУТ
ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ Г. С. СКОВОРОДИ

СЛОБОЖАНЩИНА В 1917–1921 рр.: ВИМІР РЕВОЛЮЦІЇ

*Збірник матеріалів
Всеукраїнської науково-практичної конференції*

Суми 2017

УДК 94(477.54/.62):323.27«1917/1921»

С 48

*Рекомендовано до друку Вченою радою історичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 5 від 30 листопада 2017 року)*

Рецензенти:

В.П. Коцур, доктор історичних наук, професор, академік Національної академії педагогічних наук України, професор кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка

С.Г. Іваницька, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри права та соціально-гуманітарних дисциплін Запорізького інституту економіки та інформаційних технологій

В.А. Нестеренко, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права, теорії та історії держави і права Сумського державного університету

Редакційна колегія:

Ю. О. Нікітін, доктор історичних наук, доцент, ректор, КЗ СОІППО (голова)

В. П. Капелюшний, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри етнології та краєзнавства, КНУ імені Тараса Шевченка (заступник голови)

Д. В. Кудінов, доктор історичних наук, доцент, професор кафедри професійної освіти та менеджменту, КЗ СОІППО

С. І. Дегтярьов, доктор історичних наук, професор, професор кафедри конституційного права, теорії та історії держави і права, СумДУ

С 48 Слобожанщина в 1917–1921 рр.: вимір революції. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (Суми, 27–28 жовтня 2017 р.) / Редкол.: Ю. О. Нікітін (голова), В. П. Капелюшний, Д. В. Кудінов, С. І. Дегтярьов. – Суми: ФОП Цьома С. П., 2017. – 188 с.

ISBN 978-617-7487-24-0

Збірник містить тези, статті та доповіді учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції «Слобожанщина в 1917–1921 рр.: вимір революції». Розрахований на викладачів вищих та середніх навчальних закладів, науковців, аспірантів, студентів, учнів, краєзнавців, усіх тих, хто цікавиться історією України.

УДК 94(477.54/.62):323.27«1917/1921»

© Колектив авторів, 2017

© ФОП Цьома С. П., 2017

ISBN 978-617-7487-24-0

ОРГКОМІТЕТ

Голова оргкомітету

Нікітін Юрій Олександрович – ректор Комунального закладу «Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти», професор кафедри соціально-гуманітарної освіти, доктор історичних наук, доцент

Співголова оргкомітету

Васильєв Анатолій Васильович – ректор Сумського державного університету, кандидат технічних наук, професор

Координатори оргкомітету

Бережна Світлана Вікторівна – декан історичного факультету Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди, доктор філософських наук, професор

Грицай Сергій Михайлович – проректор з наукової роботи Комунального закладу «Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти», кандидат педагогічних наук

Дегтярьов Сергій Іванович – професор кафедри конституційного права, теорії та історії держави і права Сумського державного університету, головний редактор «Сумського історико-архівного журналу», доктор історичних наук, професор

Зосименко Оксана Вікторівна – завідувач кафедри професійної освіти та менеджменту Комунального закладу «Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти», кандидат педагогічних наук, доцент

Кудінов Дмитро Валерійович – професор кафедри професійної освіти та менеджменту Комунального закладу «Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти», доктор історичних наук, доцент

Патриляк Іван Казимирович – декан історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор історичних наук, професор

Члени оргкомітету

Власенко Валерій Миколайович – завідувач секції історії кафедри конституційного права, теорії та історії держави і права Сумського державного університету, кандидат історичних наук, доцент

Кириченко Олена Миколаївна – завідувач науково-видавничим відділом Комунального закладу «Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти»

Драновська Світлана Вікторівна – старший викладач кафедри соціально-гуманітарної освіти Комунального закладу «Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти», кандидат педагогічних наук

Капелюшний Валерій Петрович – завідувач кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України

Михайліченко Микола Анатолійович – доцент кафедри державно-правових дисциплін та українознавства Сумського національного аграрного університету, кандидат історичних наук

Панасюра Ганна Сергіївна – провідний фахівець науково-видавничого відділу Комунального закладу «Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти»

Пшеничний Тарас Юрійович – заступник декана історичного факультету з наукової роботи та міжнародних зв'язків Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат історичних наук, доцент

Серяков Сергій Олегович – доцент кафедри всесвітньої історії Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди, кандидат історичних наук, доцент

ПЛЕНАРНЕ ЗАСІДАННЯ

Капелюшний В. П. (Київ)

ПРОБЛЕМА ПЕРЕКРУЧЕНЬ ТА ІНСИНУАЦІЙ ЩОДО ВИСВІТЛЕННЯ РОЛІ ДЕРЖАВИ ТА ОСОБИ В НОВІТНІХ ПУБЛІКАЦІЯХ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр.

На двадцять сьомому році незалежності України на всіх щаблях – політичному, економічному, культурному, духовному – сучасне українське суспільство все ще роздирають глибокі суперечності. Більше того, є всі підстави говорити про перманентні спроби нових наступів на українську державність, адже, крім територіальних зазіхань, і історію, і символіку, і здобутки українського національного державотворення намагаються знищити, очорнити, піддати ревізії. Слід наголосити, що все це здійснюється не лише відкрито, а й у завуальованій формі. Найбільш привабливим полігоном для антиукраїнських інсинуацій, «переглядів» та «переспівів» вітчизняної історії залишається доба Української революції 1917–1921 років.

Говорячи про співвідношення термінів «Українська революція» і «Визвольні змагання», на нашу думку, Визвольні змагання – поняття більш ширше, ніж Українська революція. Для першої чверті ХХ ст. їх можна датувати періодом 1914–1923 рр. (починаючи від СВУ і січових стрільців, коли українство зі зброєю в руках вперше за багато століть почало втілювати в життя українську національну ідею, зокрема відроджувати національну державність, а закінчуючи розпуском ЗУНР та тимчасовим затуханням активних дій українства в екзилі, враховуючи боротьбу за державність на всій території України, а не лише на Наддніпрянщині). Звідси випливає, що терміном «Українська революція 1917–1921 рр.» можна назвати найвищий етап, апогей «Визвольних змагань 1914–1923 рр.».

Абсолютна більшість дослідників завершує розгляд подій Української революції 1921 роком, окрім В. Ф. Солдатенка, який вперто обмежує революційну добу 1920 роком. Незважаючи на те, що і науковці, і державні та політичні діячі дотримуються вже усталених хронологічних рамок цієї визначної події (наприклад, це

відображено в Указі Президента України від 22 січня 2016 р. «Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років»), у своїй новій книзі «Деміурги революції», випущеній у 2017 р. за державні кошти та приуроченій 100-річчю Української революції 1917–1921 рр., В. Ф. Солдатенко традиційно залишає радянсько-більшовицький штамп – 1917–1920 рр. А як же тоді бути з Ризьким мирним договором у березні 1921 року, рейдами військ Н. Махна влітку 1921 р., Другим зимовим походом або Листопадним рейдом Армії УНР у жовтні-листопаді 1921 р.? Ці події що, не відносяться до доби Української революції? Звичайно відносяться, більше того, саме вони знаменують собою її трагічне завершення.

Щодо самого терміну «Українська революція», варто мовити, що, на жаль, його сприймають не всі вітчизняні дослідники, а деякі російські відносяться до нього взагалі войовничо, не охоче йдуть на виокремлення цієї події як самостійної, що лише спочатку розвивалася в руслі загальноросійської революції. Наприклад, відомий російський історик В. Булдаков, зазначає, що «революційні події на Україні в 1917–1921 роках тепер часто називають самостійною національною революцією» [3, с. 107]. Інший російський дослідник І. Михайлов без будь якої аргументації називає науковий доробок українських та зарубіжних вчених «міфом про українську революцію» [10, с. 65]. Але російські дослідники не враховують особливостей Української революції, в ході якої визрів і набрав великої сили український національний рух, який виступив за політичне самовизначення України аж до відокремлення від Росії, і що саме цей чинник перетворив революцію в Україні на Українську революцію.

Скептично ставляться до цього терміну і деякі сучасні вітчизняні науковці. Так, наприклад, історик О. Михайлюк, не наводячи вагомих аргументів проти вживання терміну «Українська революція» зазначає, що такий підхід «звужує перспективу бачення» [11, с. 70], а Д. Яневський, який у монографії «Політичні системи України 1917–1920 років», виданій під захист докторської дисертації, спочатку оперував термінами «Українська революція» та «Визвольні змагання» як синонімами [19, с. 2, 438–439], а згодом у серії своїх монографій, об'єднаних видавництвом «Фоліо» під загальною назвою «Проект «Україна», глузує не лише над цими термінами, а й над

науковцями, які досліджують різні аспекти історії Української революції 1917–1921 років. Наприклад, у 2009 р. в книзі *«Загублена історія втраченої держави»*, до речі, перевиданої видавництвом «Фоліо» у 2017 р. вже під назвою *«Проект «Україна». Загублена історія втраченої держави»*, Д. Яневський *«констатує»*, що історичні процеси і події в Україні періоду 1917–1920 років *«сучасні дослідники щосили, відчайдушно, затаято намагаються вписати в схему так званої «Української революції» та «Національно-визвольних змагань українського народу 1917–1920(1) років»* [20, с. 14]. Автор заперечує доцільність вживання термінів *«національно-визвольні змагання»* і *«українська державницька ідея»*, бо на його переконання *«ані таких змагань, ані такої ідеї в природі не існувало, оскільки станом на 1917 р. не існувало, наприклад, українського народу як такого, отже, не могло існувати a priori ані його змагань, ані його державницької ідеї»* [20, с. 157]. Слід наголосити, що така позиція Д. Яневського є досить близькою до поглядів О. Бузини [1; 2] та С. Удовіка [14; 15].

Більше того, за *«дивним збігом обставин»* в Росії у ці ж роки публікується серія видань з історії України, де автори, зокрема А. Дикий [4], О. Широкоград [16; 17; 18] та інші, також глузують над терміном *«Українська революція»* і дослідниками історії Української революції 1917–1921 рр. Можливо все це і стало втіленням хворобливої ідеї російських режисерів та Д. Табачника, як одного з її провідників в Україні, про узгодження історії України з історією Росії та написання сумісних праць про *«спільну»* історію.

Особливо втішається названа вище когорта новітніх *«переписувачів»* і *«знатоків»* історії України, критикуючи, а фактично принижуючи державотворчу роль національної еліти революційної доби. Так, Ю. Мірошніченко й С. Удовік переконані в *«деструктивній ролі С. Петлюри»* [12, с. 191], для В. Єшкілева і В. Павліва М. Грушевський – *«історик-міфотворець»* [5, с. 127], для Д. Яневського В. Винниченко – це *«людина без будь-яких моральних гальм або політичних принципів», «шизофренічність класика української літератури яскраво проявилася на політичному герці»* [20, с. 51, 53], а М. Міхновський – *«перший український нацист»* [20, с. 61]. Вражає своєю зухвалістю і цинізмом узагальнююча характеристика Д. Яневським членів

Центральної Ради: *«ні на що не здібні і ні на що в продуктивному, творчому сенсі не здатні українські «інтелігенти» – письменники, учителі, студенти-недоуки та селяни, які об'єдналися в Українській Центральній Раді. Саме вони сформували базу соціальної та політичної підтримки так званого «українського державотворення» [20, с. 245].*

Після 2005 року щоб очорнити українське національне державотворення та ідеї Помаранчевої революції, як гриби після благодатного дощу появляються *«сенсаційні»* публікації та опуси О. Бузини, О. Каревіна, В. Корнілова, В. Лучка, Ю. Мірошніченка, С. Удовика, причому досить чітко в них проглядаються сепаратистські ідеї. Ю. Мірошніченко та С. Удовік, аналізуючи події в Україні кінця 1917 – початку 1918 р., зазначають, що *«сучасні українські історики трактують зазначені події як війну Росії проти України, але юридично для цього немає ніяких підстав», «ці події можна однозначно кваліфікувати як громадянську війну у межах Російської імперії» [12, с. 200–201].* Ці *«українські науковці»* стверджують, що *«роль УЦР у становленні України як держави сильно перебільшена»,* Харківщину називають *«історичними землями Великоросії»,* особливий статус надають Новоросії, *«IV Універсал був прийнятий купкою узурпаторів», «УЦР – нелегітимний орган», «уряд УНР – самозванці», «традиційним зрадництвом українців»* пояснюють *«нелегітимне прийняття М. Грушевським IV Універсалу, яке завдало величезної шкоди справі побудови незалежної держави й внесло розкол в українське суспільство» [12, с. 187, 195, 200, 202–205].*

Що об'єднує новітніх ревізіоністів? Як правило, написані ці твори зросійщеними українцями, або ж представниками *«старшого брата»;* опубліковані вони російською мовою, бо нічого українського, в тому числі й мови, вони не визнають і, нарешті, тут проступає завуальований, але чітко виражений антиукраїнський характер цих публікацій. Ці та інші фальсифікації та антинаукові інсинуації безперечно потребують критичного аналізу та викриття їх антидержавної сутності у спеціальному дослідженні.

Останніми роками деякими науковцями здійснено спробу поставити під сумнів правові підстави Акту злуки УНР і ЗУНР. Так, історик Д. Яневський стверджує, що *«сама УНР суто формально була проголошена Трудовим Конгресом лише 28*

січня 1919 р. Це означає, що Злука, яку десятиліттями оспівують вітчизняні ура-патріоти, з огляду на цю обставину (але не тільки) була не чим іншим, як фікцією. На нікчемному з правової точки зору клаптику паперу стояли, з одного боку, підписи очільників ЗУНР, а з другого – чотирьох приватних осіб, які нібито представляли групу з п'яти фізичних осіб, що називали себе Директорією невідомо чого. З 15 грудня вони називали себе Директорією УНР» [21, с. 162]. Автор подає перелік «причин катастрофи» «приреченої від початку «об'єднаної» УНР» і, посилаючись на дисертацію Н. Стецюк «Конституціоналізм в українській політичній та правовій думці (середина XIX ст. – кінець 80-х років XX ст.)» (Львів, 2003), наголошує, що «саме цього не хочуть розуміти, не хочуть помічати, не хочуть прийняти сучасні фальсифікатори нашої історії» [21, с. 163].

Спробуємо заглибитись у сутність даного аспекту проблеми. Як стверджує К. Костів, «Директорія оповістила дня 26 грудня 1918 р. тимчасову конституцію Української Народної Республіки й цього самого дня створила перший нормальний коаліційний уряд – Раду Народних Міністрів» [8, с. 144]. Дивна річ, що з цим трактуванням погодились і автори коментарів до законодавчих актів та одночасно укладачі книги «Конституційні акти України. 1917–1920» В. Крюков та Д. Яневський, зазначаючи, що «поновленню конституційних засад УНР, організації подальшого демократичного розвитку української державності сприяла Декларація Української Директорії» [6, с. 48] і включили її до переліку конституційних актів доби Директорії. Сам же Д. Яневський, коментуючи Декларацію від 26 грудня 1918 р., зазначив: «14 грудня війська Директорії увійшли до Києва. Декларацією було урочисто проголошено відновлення республіканського устрою України» [6, с. 19]. Нарешті, в завершальному підрозділі книги, написаному особисто Д. Яневським, під назвою «Державне будівництво України: хроніка подій 1917–1920» читаємо: «26 грудня – урочисте проголошення відновлення УНР. Створення Ради Народних Міністрів (голова – В. Чеховський)» [6, с. 264]. Коли все ж Д. Яневський був щирим і об'єктивним дослідником – у 1992 р. чи у 2010 р. і хто ж, насправді, фальсифікатор історії? Жаль, що в угоду політичній кон'юктурі окремі науковці нехтують науковими

підходами і публікують праці на замовлення.

Нещодавно вийшло з друку двотомне видання *«Нарисів історії Української революції 1917 – 1921 років»*, в якому узагальнено науковий досвід попередніх поколінь істориків та правознавців у дослідженні проблеми. У цьому виданні констатується, що *«історія Української революції має всі ознаки наукової концепції: а) провідну ідею – відродження та консолідація української нації для творення власної держави; б) історичний час – добу 1917 – 1921 рр.; в) провідного рушія соціального і національного прогресу – український етнос та його політичну еліту; г) систему аргументації, яка спирається на ґрунтовну історіографічну спадщину та потужну джерельну базу (архівний, археографічний, мемуарний та інші сегменти). Дана концепція базується на цілком доведеному факті домінування в її розвитку національно-визвольного компонента, що надає їй специфічних рис і вирізняє серед інших революційних потоків... Врешті на користь повноправності Української революції свідчить реалізація в її ході державотворчих проектів. Україна стала суверенною державою, суб'єктом міжнародної політики, дістала визнання багатьох країн, включаючи й радянську Росію»* [13, с. 7].

Таке ґрунтовне узагальнення історії Української революції провідними вченими України надихає на подальшу дослідницьку роботу і надає наснаги у нелегкій, але такій необхідній сьогодні діяльності науковців по очищенню вітчизняної історичної науки від явних і завуальованих перекручень. У зв'язку з цим досить актуальним залишається питання про відновлення повноцінних курсів історії України у вишах. Твердження чиновників з Міністерства освіти та науки, що в школах відводиться достатня кількість годин на вивчення історії не має ніяких підстав. Адже є разюча відмінність між тим, хто викладає учням, а хто студентам. Далі – треба враховувати різницю як одну і ту ж подію сприймає школяр, а як студент. Звичайно, це зовсім інші рівні сприйняття. І нарешті, в умовах зовнішньої агресії студенти, а це молода майбутня національна еліта, повинні ґрунтовно знати не лише історію власного народу, але й інших народів, особливо сусідніх.

Список використаних джерел та літератури

1. Бузина О. *Тайная история Украины-Руси* / Олесь Бузина. – К.: Довіра, 2006. – 319 с.
2. Бузина О. *Учебники фальшивой истории Украины* / Олесь Бузина // *Сегодня*. – 2006, 20 ноября. – С. 24–25.

3. Булдаков В. Семнадцатый век и семнадцатый год / Владимир Булдаков // *Родина*. – 1999. – № 8. – С. 104–107.
4. Дикий А. Неизвращенная история Украины-Руси (от начала 19-го до середины 20-го века) / Андрей Дикий. – М.: Самотека, 2008. – 528 с.
5. Єшкілев В. Україна: третій шлях / Володимир Єшкілев, Володимир Павлів. – Харків: Фоліо, 2013. – 154 с.
6. Конституційні акти України 1917–1920. Невідомі конституції України. – К.: Філософська і соціологічна думка, 1992. – 272 с.
7. Корнилов В. Донецько-Криворізька республіка. Расстрелянная мечта / Владимир Корнилов. – Харків: Фоліо, 2011. – 603 с.
8. Костів К. Конституційні акти відновленої Української держави 1917–1919 років і їхня політично-державна якість / Кость Костів. – Торонто (Канада), 1964. – 186 с.
9. Лучко В. М. Моя Родина – русская нация. – К.: Арктур-А, 2006. – 284 с.
10. Михайлов И. В. «Украинская революция» или революция на Украине? / Игорь Михайлов // *Вестник Московского государственного института международных отношений*. – 2010. – № 1. – С. 65–75.
11. Михайлюк О. В. «Українська революція» чи «Російська революція на Україні»? / Олександр Михайлюк // *Грані*. – 2000. – № 5. – С. 70–76.
12. Мірошніченко Ю. Р. Русь – Україна: Становлення державності / Ю. Р. Мірошніченко, С. Л. Удовік. – В 2-х тт. – Т. 2. – К.: Ваклер, 2011. – 772 с.
13. Нариси історії Української революції 1917–1921 років. – К.: Наукова думка, 2011. – Книга 1. – 390 с.
14. Удовік С. Л. Государственность Украины: истоки и перспективы / Сергей Удовик. – К.: Ваклер, 1999. – 208 с.
15. Удовік С. Л. Какая Украина нам нужна / Сергей Удовик. – К.: Ваклер, 2001. – С. 10–97. – 100 с.
16. Широкопад А. Б. Тайная история Украины / Александр Широкопад. – М.: Вече, 2008. – 432 с.
17. Широкопад А. Б. Утерянные земли России. Отколовшиеся республики / Александр Широкопад. – М.: Вече, 2007. – 496 с.
18. Широкопад А. Б. Битва за Новороссию / Александр Широкопад. – М.: Вече, 2015. – 352 с.
19. Яневський Д. Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки / Данило Яневський. – К.: Дух і літера, 2003. – 776 с.
20. Яневський Д. Загублена історія втраченої держави / Данило Яневський. – Харків: Фоліо, 2009. – 252 с.
21. Яневський Д. Проект «Україна», або Крах Симона Петлюри / Данило Яневський. – Харків: Фоліо, 2010. – 315 с.
22. Яневський Д. Проект «Україна», або Таємниця Михайла Грушевського / Данило Яневський. – Харків: Фоліо, 2010. – 316 с.
23. Яневський Д. Проект «Україна», або Спроба Павла Скоропадського / Данило Яневський. – Харків: Фоліо, 2010. – 284 с.

24. Яневський Д. Проект «Україна». Грушевський. Скоропадський. Петлюра / Данило Яневський. – Харків: Фоліо, 2012. – 921 с.
25. Яневський Д. Проект «Україна», або Загублена історія втраченої держави / Данило Яневський. – Харків: Фоліо, 2017. – 252 с.

Дегтярьов С. І. (Суми)

ДЕРЖАВНІ УСТАНОВИ ТИМЧАСОВОГО УРЯДУ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

25 лютого 1917 р. у Петрограді почалася загальна політична стачка, що переросла у великий протестний рух, до якого вже 26–27 лютого долучилися й військові. 27 лютого також у Петрограді відбулися перші засідання Ради робочих депутатів та Думи. Майже відразу почалися арешти міністрів та інших високопосадовців, поліцейських, жандармів, громилися судові, поліцейські та інші державні установи. По території всієї колишньої імперії почали утворюватися ради робітничих, солдатських і селянських депутатів. Створено було і так званий Тимчасовий уряд, усі відповідальні посади у якому обійняли представники буржуазії [3, с. 79; 4, с. 314–315].

Тимчасовий уряд з самого початку став вищим органом держави у питаннях законодавства, нагляду та вищого управління. Всі інші установи автоматично підпорядковувалися йому. Низка вищих органів влади й управління або були ліквідовані, або перестали функціонувати. З центральних відомств було ліквідоване лише Міністерство двору. А з березня створювалися нові (наприклад, Надзвичайна слідча комісія для розслідування протизаконних посадових дій колишніх міністрів, головноуправляючих та інших вищих посадових осіб) [4, с. 317].

На українських землях швидко ліквідовувалася царська адміністрація, зникла поліція, перестали працювати чиновники. У багатьох українських містах стали утворюватися Ради громадських організацій. Влада поступово переходила до призначуваних Тимчасовим урядом губернських і повітових комісарів та їхніх канцелярій.

Спочатку компетенція цих комісарів не була чітко визначеною. Лише у вересні 1917 р. було розроблено проект положення про комісарів, згідно з яким компетенція комісарів

нагадувала компетенцію губернаторів та справників. У Харківській губернії губернським комісаром було затверджено О.М. Коритіна (був тут головою губернського громадського комітету), у Чернігівській – І. Л. Шрага, у Полтавській – С. С. Іваненка. У Києві обов'язки губернського комісара Тимчасового уряду виконував П. Суковкін. Він закликав створювати громадські ради та громадські комітети, які, співпрацюючи з комісарами, мали захищати надбання Лютневої революції та підтримувати політику Тимчасового уряду [1].

Наслідком стало створення на здебільшого стихійних мітингах і зборах громадських комітетів, у тому числі і в Україні. До складу цих комітетів входили представники майже усіх верств населення, але більшість складала представники промислових і торговельних організацій, власники підприємств, поміщики, комісари Тимчасового уряду, земські гласні тощо. Громадські комітети створювалися також у волостях і селах. У цих комітетах членами були селяни, солдати, сільська інтелігенція, поміщики, службовці (у тому числі й представники дореволюційного чиновництва).

Громадські комітети губернського рівня розробили Положення про губернські, повітові та волосні громадські комітети, якими визначався склад цих органів та графік їхньої роботи. Вищим керівним органом комітету було загальне зібрання, яке мало проводитися не менше 1-2 разів на місяць. Ініціювати таке зібрання міг губернський комісар або 10 членів комітету. Повсякденною роботою комітету керувала президія, до складу якої входили голова громадського комітету, 3 його товариші (заступники) та 3-4 секретарі. Робота членів президії оплачувалася з державної скарбниці, тому вони не мали права працювати за сумісництвом. Виконавчим органом при громадському комітеті була комісія.

Вже на початку весни 1917 р. в Україні існувала розгалужена мережа громадських комітетів усіх рівнів. Вони суттєво посилили свій вплив на місцеве населення і на певний час навіть стали відігравати провідну роль в управлінні. Але Тимчасовий уряд передав усю повноту влади комісарам (ухвала від 22 березня 1917 р.), відмовившись таким чином визнавати самостійність громадських комітетів. Це призвело до того, що в Україні громадські комітети стали тісніше співпрацювати з Центральною Радою, навіть визнаючи її демократичним органом самоуправління. А Генеральний секретаріат зі свого боку став

визнавати комітети місцевими органами влади. Між громадськими комітетами та новим українським урядом були налагоджені партнерські відносини.

Основні напрямки діяльності громадських комітетів:

- створювалися продовольчі комісії, які займалися систематичним обліком населення та перерозподілом нових особових продовольчих карток;
- регулювання цін на продукти харчування (м'ясо, хліб, рибу, яйця, молоко);
- спроби контролювати роботу підприємств, у тому числі намагалися збільшувати заробітну платню та скорочувати робочий день;
- створення органів міліції та забезпечення їх діяльності (дії у цьому напрямку виявилися малоефективними через брак коштів та відсутність компетентних кадрів) тощо [1].

Окрім того продовжували діяти земські та міські органи самоуправління. Зокрема адміністративні, фінансові та господарські функції скасованих установ перебрав на себе волосні земства. Волосне земське зібрання складалося з 20-50 гласних на кожну волость, яких обирали на три роки шляхом прямого і рівного виборчого права. Виконавчим органом волосного земства була волосна земська управа. Земські установи підпорядковувалися Всеросійському земському союзу.

У містах з населенням понад 150 тис. жителів створювалися районні думи й управи.

Постановою Тимчасового уряду від 17 квітня 1917 р. для підпримки правопорядку створено органи міліції. Її утримання та керівництво нею покладалося на органи міського та земського самоуправління. Ці ж органи обирали і начальників міської, повітової, районної та дільничної міліції. При начальниках міліції діяли канцелярії, створювалися приміщення для заарештованих. До основних функцій органів міліції відносилися:

- охорона правопорядку;
- сповіщення населення про урядові заходи;
- виконання розпоряджень комісарів та судових рішень;
- облік населення та інші функції скасованої раніше поліції [2; 5; 6].

Судові установи були представлені окружними судами, де ширше стали застосовувати процес за присутністю присяжних

засідателів. Ці ж суди перебрали на себе функцію реєстрації нових союзів, товариств тощо. До окружних суддів висувалися такі вимоги, як вища освіта та тривалий стаж роботи у судовому відомстві. Діяли також мирові суди. У кримінальних справах цей суд міг призначати такі покарання, як догани, зауваження, накладати грошові стягнення до 300 руб., заарештовувати до трьох місяців, ув'язнювати на термін до півтора року тощо. Мировий суддя повинен був мати освіту не нижче середньої та стаж чиновницької служби не менше трьох років. А законом від 30 травня 1917 р. створювався також суд по адміністративним справам. У повітах, губернських та обласних містах призначалися адміністративні судді або створювалися спеціальні адміністративні відділення. Вони розглядали конфлікти між державними органами, комісарами Тимчасового уряду та громадськими установами [4, с. 335–336].

З числа адміністративних установ діяли також земельні та продовольчі комітети, які підпорядковувалися судам по адміністративним справам, третейські суди, біржі праці, примирні камери тощо [4, с. 336].

Таким чином, Тимчасовим урядом була створена ціла система різноманітних державних установ (судових, правоохоронних, фінансових, адміністративних). З одного боку, всі галузі життя могли скеровуватися і контролюватися цими інституціями. Але в умовах Першої світової війни та суспільно-політичних процесів, що відбувалися у цей час в усій державі вони не могли функціонувати ефективно. Фінансове забезпечення діяльності більшості установ було незадовільним, кваліфікованих чиновницьких кадрів, які у нових реаліях могли б якісно працювати катастрофічно не вистачало (часто відповідальні посади обіймали колишні представники імперського бюрократичного апарату). В Україні це призвело навіть до того, що деякі установи та організації, покликані захищати інтереси Тимчасового уряду та держави, яку той представляв, починали співпрацювати з місцевими національними органами влади й управління, що стали з'являтися на самому початку Української революції, зокрема визнаючи владу Центральної Ради.

Список використаних джерел та літератури

1. Букіна І. В. *Створення та діяльність громадських комітетів на Лівобережній Україні (березень-грудень 1917 р.): автореф. дис. ... канд.*

- істор. наук: 07.00.01 / І. В. Букіна. – Київ, 2012. – 20 с.*
2. Винниченко В. Відродження нації. Заповіт борцям за визволення / Володимир Вінниченко. – К.: Книга роду, 2008. – 800 с.
 3. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії / Тарас Гунчак. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
 4. Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России / Н. П. Ерошкин. – М.: «Высшая школа», 1968. – 368 с.
 5. Революция на Украине по мемуарам белых / Сост. С. А. Алексеев, под ред. Н. Н. Попова. – М. –Л.: Государственное издательство, 1930. – 436 с.
 6. Шкільник М. Україна у боротьбі за державність в 1917–1921 рр. Спомини і роздуми / Упоряд. Владислав Верстюк. – К.: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2016. – 512 с.

Щербатюк В. М. (Київ)

**СУЧАСНА ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ
СЕЛЯНСЬКОГО ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ ЗА
ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ТА ГЕТЬМАНАТУ:
РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ**

Зразу ж після проголошення 1991 р. України незалежною державою великий інтерес з боку науковців проявився до історії Української революції 1917–1921 рр. Її незаангажоване дослідження сприяло переосмисленню низки аспектів історії України ХХ ст. та обґрунтовувало закономірність відродження України як самостійної незалежної держави, що є надзвичайно важливо в умовах новітньої, так званої гібридної, російсько-української війни, яка розпочалась 2014 р.

Однак дана наукова проблема та її складові висвітлені не рівномірно і не достатньо. Так, радянська ідеологія не могла дозволити показати справжню суть і причини українського селянського повстанського руху 1917–1920-х років, бо це неминуче розкрило б злочинні методи більшовиків щодо впровадження своєї влади, зокрема, в українському селі. В умовах незалежної України доступ до таємних в радянський час документів, відсутність ідеологічного тиску з боку влади дозволяє максимально зосередити зусилля на дослідженні селянського повстанського руху 1917–1921 рр. та різних його аспектів. Про це йшлося в працях В. Волковинського, В. Солдатенка, В. Верстюка, С. Литвина,

В. Сідака, В. Капелюшного, І. Срібняка, Ю. Котляра, О. Ганжі, Т. Плазової, А. Тимощука, В. Ченцова, Д. Архірейського, В. Савченка, М. Стопчака, Ю. Федоровського, Т. Мармазової, В. Лободаєва, К. Завальнюка, П. Стегнія, В. Ревегука, А. Лисенка, О. Нестерова, В. Чопа, Д. Михайличенка, П. Ісакова, А. Ішина, Р. Подкура, В. Щербатюка, інших дослідників та у більш новітніх роботах М. Ковальчука, А. Демартино, В. Резнікова, В. Бондаренка, Т. Швидченко, Ю. Митрофаненка, О. Житкова, Я. Мотенка та ін. Однак у більшості робіт селянський повстанський рух означеного часу висвітлювався в контексті досліджуваних у роботах вчених наукових питань. Проте сьогодні селянський повстанський рух 1917–1921 рр. уже став безпосереднім об'єктом наукових досліджень. Про це засвідчують захищені останніми роками дисертації А. Демартино [1], В. Резнікова [2] та ін. Водночас можемо констатувати, що нині, ця наукова проблема все ж залишається вивченою не в повній мірі. Ще більше наукової уваги потребує її складова – селянський повстанський рух 1917–1918 рр, тобто за Центральної Ради та Гетьманату, якій різного часу присвячували наукові праці П. Захарченко [3; 4; 5], Н. Земзюліна [6], Л. Новікова [7], С. Доровозюк [8], В. Лозовий [9; 10], В. Щербатюк [11; 12; 13] та ін. Тому дослідження селянського повстанського руху 1917 – 1921 рр. залишається *актуальним* й надалі.

Метою даного дослідження є висвітлення стану сучасної вітчизняної історіографії селянського повстанського руху за Центральної ради та Гетьманату в регіональному контексті з урахуванням його спільних ознак та нових сучасних теоретико-методологічних надбань. Реалізація мети передбачає вирішення таких *дослідницьких завдань*: з'ясувати стан наукової розробки теми; показати значення новітніх теоретико-методологічних засад дослідження у визначенні характерних рис селянського повстанського руху означеного часу та його провідних форм; на основі досліджень сучасних вітчизняних учених розкрити усталені риси та характерні особливості, які домінували у селянському повстанському рухові 1917–1918 рр.; висвітлити пануючу в історіографії думку щодо найвищої точки розвитку селянського повстанського руху за Центральної ради та Гетьманату; показати наукову вагу краєзнавчих досліджень у сприянні вивчення теми; окреслити коло питань, які потребують

подальшого наукового осмислення.

В процесі аналізу стану наукової розробки селянського повстанського руху 1917–1918 рр. привертає увагу дисертаційне дослідження Д. Кудінова *«Селянський рух у Наддніпрянській Україні в 1900 р. – лютому 1917 р.: історіографія»* [14], де автор висвітлив класифікацію форм і методів боротьби селянства в історичній науці та вдало здійснив аналіз змісту селянських виступів у переддень Української революції 1917 – 1921 рр., що сприяло більш глибокому розумінню причин та самої боротьби селянства в роки означеної революції. У дослідженні *«Селянська правосвідомість у добу Української революції (1917 – 1921 рр.)»* [15], В. Лозовий на основі архівних матеріалів узагальнив специфіку правосвідомості народних мас та процес її трансформації з початком революції та в ході її розгортання, визначив вплив правосвідомості селян України на зростання селянського повстанського руху.

Акцентуючи увагу в нашому дослідженні на висвітленні регіональних аспектів селянського повстанського руху за Центральної Ради та Гетьманату, в контексті зазначеної наукової проблеми В. Лозового, тему продовжує І. Еткіна в роботі *«Політична свідомість селянства Чернігівської губернії під час Української революції 1917–1921 рр.»* [16]. На прикладі повстань селян Чернігівщини вона доводить, що регіональні особливості можна було чітко прослідкувати у перші роки революції, коли селянство активно підтримало Центральну Раду. Авторка переконує, що згодом селяни розчарувались у політичних режимах, що змінювались, адже вони не змогли задовольнити їхні вимоги. Доречним і справедливим тут є твердження В. Солдатенка: *«... чим далі лідери українства зволікали з розв'язанням аграрного питання, тим більше трударі звертали свої погляди до РСДРП(б)»* [17, 9], хоча вчений й зазначив, що серед селянства це відбувалось значно повільніше, ніж серед робітників.

Можемо говорити, що революційна стихія сколихнула сільські маси. До радикальних дій їх штовхали гасла конфіскації поміщицьких, монастирських, казенних земель і розподіл їх серед нужденного в землі сільського населення. В. Верстюк так охарактеризував тогочасну ситуацію в українському селі: *«Село неначе потонуло в анархії перерозподілу...»* [18, 75]. У більшості випадків організаторами безладдя в селах України виступали

солдати, які потрапили під вплив більшовицької пропаганди, масово залишали фронт і, повернувшись у село, здебільшого прихопивши з собою зброю, намагалися впроваджувати в життя своє бачення соціальної справедливості. Це підтверджують використані нами у монографії *«Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років: українська історіографія»* [19, 261] періодичні видання південної Київщини, де ситуація в регіоні відтворювала процес розгортання селянської стихії по всій Україні. Так, Звенигородська повітова безпартійна газета *«Звенигородська думка»* товариства *«Молодо-Україна»* Київської губернії у двадцятому числі за 17 квітня 1918 р. повідомляла: *«Прийшли з фронту «товаріщі» большевики і почали, яко люде добре навчені на фронті «соціалізму» російськими чорносотенцями, проводити свою програму «Що моє, то моє і що твоє – то теж моє»», «...вони почали соціалізувати все народне добро і ділити між своєю компанією. Такі компанії позакладалися майже у кожному селі з 5–10 душ, які, озброївшись з ніг до голови гвинтівками, пістолями та бомбами, проводять досить вміло свої програми в життя... Анархія дійшла уже до найвищої точки... Уночі село не спить, бо йде стрілянина, товаріщі голосно, напившись самогонки, б'ють в набат, скликають народ і баламутять його самими провокаційними чутками, діти та жінки перелякані плачуть – народ одичав...»* [20].

Виступи проти приватного володіння на землю масово проявились на початку революції у Київській, Подільській та інших губерніях України. Так, 26 липня 1917 р. землевласник Берінгович повідомляв з Канівського повіту Київської губернії: *«Селяни захопили два маєтки при селах Щербашенці і Гуті»* [21, арк. 16]. Ширилася боротьба і за церковні та монастирські наділи.

Н. Миронець наводить підрахунки, що лише по Подільській губернії за вісім місяців 1917 р. відбулось 1 117 виступів селян [див.: 22]. Дослідниця Н. Земзюліна в дисертаційній роботі *«Селянське питання в Україні 1917–1918 рр. (Історіографія проблеми)»* справедливо підкреслила, що навесні та влітку 1917 р. виступи селян відбувались у мирних формах [23, 132]. Однак за твердженням І. Куташева уже в період липень–серпень 1917 р. *«керуючись постановами й резолюціями окремих повітових з'їздів і, особливо, низових рад і земельних комітетів, селяни приступили*

до планомірного захоплення поміщицьких маєтків, земель, реманенту, врожаю, угідь, лук, сінокосів, лісів тощо». Широкого розмаху цей рух набув у Волинській, Подільській, Київській, Полтавській, Харківській, Херсонській, частково Чернігівській губерніях [24, 75]. Ми ж, відштовхуючись від архівних документів, схильні вважати, що вже восени 1917 р. селянським виступам вже був притаманний досить радикальний характер. Так, наприклад, 15 жовтня 1917 р. селяни с. Мокра Калигірка Звенигородського повіту Київської губернії на зібранні постановили убити місцевих поміщиків Савченка і Мединського, а їх землю поділити [21, арк. 73]. У тому ж повіті жовтня 1917 р. селяни здійснили погром поміщицького маєтку у с. Антоновка [21, арк. 57, 58] та ін.

У такій ситуації частина українського селянства, здебільше заможного, протягом весни–літа 1917 р. вдалось до організаційних дій щодо охорони громадського порядку. Водночас цей процес проходив під впливом національного і соціального чинників революції та їх поєднання. В Україні з'явилися численні ради селянських депутатів, кооперативні осередки, створювалися селянські спілки, відкривалися «*Просвіти*». Серед тогочасних громадських організацій і товариств селян України особливий інтерес викликає Вільне козацтво – громадська добровільна народна організація, яка досить скоро переросла у військові органи народної міліції і значною мірою сприяла не лише збереженню порядку у суспільстві, а й поширенню організованості селянського повстанського руху [25, 283]. Із середини 1990-х років кількість досліджень з проблематики Вільного козацтва значно зростає. Підсумовуючими дослідженнями наукової проблеми стали дисертаційні та монографічні дослідження В. Лободаєва [26; 27] та В. Бондаренка [28]. Увагу Вільному козацтву в контексті історії селянсько-повстанського руху на Правобережжі приділив О. Нестеров [29].

Значною мірою тему доповнюють регіонознавчі дослідження, зокрема щодо обставин в яких відбулося виникнення перших загонів Вільного козацтва, процесу організації вільнокозачого руху, у протидії більшовицькій агресії тощо. Щодо останнього В. Солдатенко справедливо відзначає що в цьому напрямку необхідні додаткові зусилля, передусім на регіонально-краєзнавчому зрізі [30, 13].

До спроби здійснити таку роботу вдався авторський колектив історико-краєзнавчого довідково-енциклопедичного видання *«Край козацький»* [31], рекомендованого до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України. Низка наукових статей книги тією чи іншою мірою розкривають діяльність Вільного козацтва на Київщині.

Дослідити вільнокозачий рух у південних регіонах України, зокрема, у Херсонській та Катеринославській губерніях, де він мав певні особливості й був представлений достатньо широко, взявся В. Бондаренко. Зокрема, привертає увагу його дослідження *«Вільнокозацький рух на Півдні України (1917 – 1918 рр.)»* [32] та деякі його публікації, де автор висвітлює відродження козацтва на Катеринославщині [33], розкриває історію Олександрійського куреня Вільного козацтва [34]. А у своїй докторській дисертації дослідник більш ширше розкрив вільнокозацький рух 1919 – 1993 рр., зокрема й на еміграції [див.: 35]. Вчені В. Лободаєв та Г. Савченко у статті *«Діяльність загонів Вільного козацтва (лютий–квітень 1918 р.)»* розкривають успішну боротьбу загонів Вільного козацтва з більшовицькими військами у повітах південної Київщини та північної Херсонщини [див.: 36]. До справи висвітлення історії вільнокозачого руху півдня України долучилися й представники молодшого покоління дослідників. Так, Є. Джумиґа здійснив наукову розвідку щодо історії вільнокозачого руху в Херсонській губернії [37].

Однак факти переконують у тому, що в час найбільшого піднесення і посилення організованості Вільного козацтва українські державні лідери не змогли скоординувати вільнокозачий рух і вдалися до нищення самої організації та інтересів, які відстоювали селянсько-козацькі верстви суспільства. В цілому варто підкреслити, що невирішеність аграрного питання стало стимулюючим фактором у боротьбі селян. Згодом це стало одним із чинників розгортання масового протесту українських селян та його переростання в середині 1918 р. у селянську війну [див.: 12], а далі, в умовах більшовицької агресії 1919 – 1920 рр., трансформації останньої у повстансько-партизанський збройний спротив, який нині широко представлено в сучасній історіографії [38].

Не можна лишити осторонь й того факту, що сучасні дослідники одностайно доводять, що загони Вільного козацтва

стали рушійною силою у Звенигородському збройного повстанні¹ літа 1918 р., а сама боротьба носила національно-визвольне спрямування [30, 245], зокрема проти присутності в Україні німецьких та австро-угорський військ. Щодо останнього, на наш погляд, влучно висловився Г. Пітик у дисертаційному дослідженні *«Селянське питання в політиці Української держави, Директорії УНР, Раднаркому УСРР (квітень 1918–серпень 1919 рр.)»*: *«Селянство оголосило справжню війну австро-німецьким окупантам і гетьманському режиму, яка невдовзі охопила всю Україну»* [39, 17, 19, 20].

Звенигородське збройне повстання сприяло розвитку громадянського суспільства, збагатило досвід селянства в його боротьбі з окупантами, мало великий вплив на народні маси і послужило подальшому наростанню боротьби з гетьманським правлінням [40, 52]. В цьому контексті П. Захарченко запевняє, що вже перші серйозні зіткнення селян із гетьманськими військами відбулися на Київщині в ході Звенигородського повстання біля с. Виноград Звенигородського повіту 20 липня 1918 р. [41]. Цей факт підтвердили сучасні науковці разом із членами організації *«Витоки»* Національної спілки краєзнавців України під час експедиційних пошуків [31, 36, 242]. А дослідник В. Сідак у праці *«Національні спецслужби в період революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії)»* на основі агентурних відомостей гетьманської контррозвідки і державної варти назвав Звенигородський і Таращанський повіти Київської губернії головними центрами зародження антигетьманського повстання в листопаді–грудні 1918 р. [див: 42].

В. Солдатенко, використовуючи багаті на фактологічний матеріал дослідження радянського часу, у праці *«Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки. Рік 1918»* навів дані, що чисельність повстанців становила 80 тис., а страйкарів – понад 150 тис. осіб. Він переконує, що великого розмаху антигетьманські виступи набули на Київщині, Полтавщині, Чернігівщині. Дослідник правомірно підкреслив, що наміри збройного повалення Гетьманату в учасників повстання виникли саме під час літніх 1918 р. повстань [30, 251].

¹ У радянській історіографії трактується як Звенигородсько-Таращанське повстання.

Однак, твердження щодо значного впливу більшовиків на розвиток повстанського руху 1918 р., як в регіонах, так і в цілому в Україні, що його висловлюють В. Солдатенко [30, 246, 247] та Л. Новікова [7, 42], впевнено відхиляє П. Захарченко у праці *«Селянський рух в Україні в контексті антигетьманського повстання (осінь 1918 р.)»* [див.: 4]. В цьому ж контексті Ю. Котляр на прикладі південних регіонів України наголошує на психологічному неприйнятті селянством деспотичного характеру більшовицької влади, будь-якого насилля. Вчений підкреслив усвідомлення селянами своєї сили і наявність почуття незалежності. Дослідник переконливо запевнив, що поведінка селянина-власника виражалась у збереженні традицій пращурів-бунтарів, неприйнятті насаджених влад і в боротьбі за землю [43, 15]. Негативну оцінку щодо спроб більшовиків реалізувати комуністичну доктрину в українському селі наводить Я. Мотенко у дисертаційному дослідженні *«Селянський рух на Харківщині (1917–1921 рр.)»* [44]. В цьому ж контексті вдалі, як на наш погляд, роблять узагальнення щодо поглядів сучасних дослідників на антибільшовицький селянський повстанський рух та щодо самого антибільшовицького руху історик-архівіст Г. Іванущенко у праці *«Повстанський рух 20-х – 30-х рр. ХХ ст. на Сумщині»* [45] та доцент Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка О. Вовк у дослідженні *«Сучасна історіографія антибільшовицького селянського повстанського руху в Україні (кінець 10-х – початок 30-х років ХХ ст.)»* [46].

Окремі дослідники, визнаючи активність та широту селянських виступів у антигетьманському повстанні твердять, що справу повстання було здійснено лише тоді, коли за його безпосередню підготовку взявся впливовий офіційний орган легальної опозиції – Український Національний Союз (УНС). Про це йде мова в дисертації О. Бавика *«Політична опозиція гетьманатові П. Скоропадського (квітень–грудень 1918 р.)»* [47]. Такої ж думки дотримується і К. Петриченко у дослідженні *«До питання про селянський повстанський рух у березні 1917 – серпні 1919 рр. у Київській губернії»*. Вона зазначила, що справу антигетьманського збройного повстання до кінця довела Директорія – тимчасовий верховний орган, створений у ніч з 13 на 14 листопада 1918 р. на таємному засіданні УНС для керівництва повстанням [48, 220]. Чисельність же селянства в антигетьманському повстанні, за

визначенням дослідниці Ж. Мини, сягала 250–300 тис. чоловік, і зокрема, під Києвом, на її думку, їх налічувалось від 50 до 60 тисяч [49, 10]. Тут безсумнівним є висновки В. Солдатенка та ряду інших вчених, що боротьба за повалення режиму П. Скоропадського та відновлення УНР цілком обґрунтовано вважається однією з найвищих точок розвитку Української революції, одним із переможних її рубежів [30, 341]. Однією з основних причин наростання селянського повстанського руху 1918 р. стало невирішеність земельного питання, що і призвело у кінцевому результаті до падіння Української Держави на чолі з П. Скоропадським. Це влучно відстежила у дисертаційному дослідженні «*Аграрна політика Української Держави П. Скоропадського*» історик Г. Терела [50]. Щоправда інший дослідник – П. Гай-Нижник повалення гетьманської держави називає заколотом, а осередком заколоту – місто Білу Церкву. Однак для нас важливими є наведені ним дані про те, що до лав повстанців уже на другий день загального виступу (15 листопада) було мобілізовано і озброєно 30 тис. селян [51, 50]. Водночас автор зазначив, що велика армія повстанців, яка забезпечила тріумфальний рух на Київ, розтанула з такою ж швидкістю, з якою утворилась. Дослідник справедливо пояснює це тим, що повстанці, переважна більшість яких становили селяни, поваливши гетьманський режим, поспішили додому, щоб ділити панську землю. І відбувалося це в умовах, коли Україна була оточена ворогами з усіх боків [50, 51]. Це свідчило про те, що при зростанні у 1917–1918 рр. національної свідомості селян, рівень її у більшості селянства був ще недостатній для розуміння політичної ситуації.

Вагому роль у дослідженні зазначеної та й інших тем історії України відіграють краєзнавчі дослідження. Ми вже неодноразово підкреслювали, що сьогодні краєзнавчий рух тісно поєднується з науковими дослідженнями. У цьому один з показників високого ступеня його розвитку, а окремі аспекти вітчизняної історії (у тому числі й селянсько-повстанський рух) можуть бути конкретизовані і найбільш повно досліджені лише в тісній співпраці з краєзнавчими пошуками на місцях [52, 169]. Про це йшлося на останньому з'їзді Національної спілки краєзнавців України, на цьому акцентував увагу й автор даної публікації ще 2004 р. у своєму виступі на III з'їзді спілки краєзнавців України, де була представлена ним загальна стратегія

діяльності районних краєзнавчих осередків у процесі розвитку краєзнавчого руху в Україні [53, 74]. Як голова осередку «Витоки»² Національної спілки краєзнавців України з досвіду запевняю щодо якості друкованої наукової продукції організації та її членів, яка завжди затверджувалась на Вчених радах відповідних навчальних та науково-дослідних закладів, зокрема Інституту історії України НАН України, Національної академії внутрішніх справ, Центру пам'яткознавства НАН України та Товариства охорони пам'яток історії та культури, Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького та ін. Такий підхід домінує у всіх осередків НСК України і корегується останньою, адже, незважаючи на непросте фінансове становище як осередків, так самої НСК України, їх діяльність сьогодні є показником ренесансу історичного краєзнавства. Про це говорить нинішній голова спілки член-кореспондент Національної Академії Наук України, професор О. Реєнт, про це заявляв і колишній її керівник академік П. Тронько [54, 7], про це свідчить робота спілки.

Тому твердження окремих дослідників, що *«краєзнавці «лаштують» історію під власні думки і наука набуває суто суб'єктивного характеру»*, до чого вдалися А. Рогозовська та І. Романюк у Сумському історико-архівному журналі, розглядаючи питання української історіографії з історії Поділля XIV – XV ст., зокрема щодо битви на Синіх Водах [55], є занадто сміливим і не виваженим. Визначаючи дати перших згадок населених пунктів Лисянщини, виділеної 1940 р. академіком І. Крип'якевичем в окремий історичний регіон за значенням в історії козацтва України [56], ми твердимо про вагоме значення висвітлення питання місця означеної битви для подій Лисянщини. Звертаючи увагу на дискусії щодо вірогідних місць битви, представлені в історіографії М. Грушевським, Н. Полонською-Василенко та О. Яблонівським, наводимо думку

² Районний осередок Національної спілки краєзнавців України (НСК) в Лисянському районі Черкаської області, створений згідно резолюції Всеукраїнської науково-практичної конференції 4–5 вересня 1998 р., зареєстрований 15 липня 2009 р. Має власне періодичне видання, сайт в мережі Інтернет, стратегію розвитку. Діяльність поширена на території України. Нині співпрацює з організаціями та науковцями Польщі, Чехії, США. Визнаний одним з кращих районних осередків НСК України.

про одну з битв (можливо сутичку)³ поблизу с. Виноград, де донині збереглася «*Бакунова могила*» – місце поховання знатного козака Бакуна, що загинув у боротьбі з монголо-татарами [31, 29, 251; 57, 94, 95; 58].

Щодо дослідження теми селянського повстанського руху 1917 – 1921 рр. краєзнавці спілки «*Витоки*» на основі значної кількості переказів старожилів та документів архівів дослідили постаті отаманів Квітковського, Степана Туза та Медвинське повстання. Також вдалося встановити обставини смерті Хрисанта Смоктія – брата Никодима Смоктія – ініціатора започаткування 1917 р. перших загонів Вільного козацтва. Зокрема виявлено, що за антирадянську діяльність Хрисанта вислано до Архангельської області, де він трагічно загинув під час лісозаготівлі. Водночас уточнено час і місце початку Звенигородського повстання: ним стало давньоукраїнське чумацьке село Орли Лисянської волості Звенигородського повіту, а не Лисянка, як трактувалося раніше. Саме в Орлах 3 червня 1918 р. місцеві селяни розгромили перший каральний загін, що прибув у село. Також проведені дослідження щодо уточнення трактувань «*Холодний Яр*», «*Холодноярська республіка*», «*Холодноярська повстанська організація*» в контексті селянського повстанського руху доби Української революції 1917 – 1918 рр.

Можемо без перебільшень говорити, що краєзнавчі матеріали уточнюють і конкретизують маловідомі події, піднімають із забуття імена героїв, відкривають нові, незнані сторінки в історії Української революції 1917–1921 рр. Водночас принагідно зазначу, що у Дрогобицькому краєзнавчому збірнику 2015 р. опублікована праця дослідника з Харкова В. Резнікова «*Селянський повстанський рух на Слобожанщині в період відновлення влади Центральної ради (лютий – квітень 1918 р.)*» [59], у якому автор розкриває події й на землях Сумщини, де проводиться нині дана конференція. Тому комплексне застосування матеріалів краєзнавчих науково-пошукових експедицій, спеціальної наукової літератури та архівних документів в значній мірі сприяють

³ Автор підтримує думку про перемогу над монголо-татарами в ряді битв і лише одна з них могла бути заключною, а їх сукупність могла бути трансформована з часом в історіографії як єдина битва на Синіх Водах. Тому битва на теренах історичної Лисянщини могла входити до серії означених битв.

об'єктивізму дослідження. Цьому, на наш погляд, сприяють й більш наукові нові підходи до дослідження історії зазначеного періоду, які, на переконання відомого сучасного українського історіографа Я. Калакури, притаманні сучасним новітнім дослідженням [60, 262].

Отже, підсумовуючи вище зазначене, можемо сформулювати наступні висновки та висловити окремі пропозиції:

– Стан дослідження селянського повстанського руху за Центральної ради та Гетьманату потребує подальшого його наукового осмислення.

– Визначенню вагової ролі селянства та селянського повстанського руху в подіях доби Центральної Ради та Гетьманату сприяють нові підходи до дослідження історії зазначеного періоду, притаманні дослідженням сучасних вітчизняних вчених. Здійснені ними узагальнення на основі наукової методології, дали нам можливість виокремити в селянському повстанському рухові за Центральної Ради та Гетьманату такі його провідні форми, як стихійно-протестний (1917 р.) та збройно-повстанський (1918 р.).

– Аналіз праць сучасних вітчизняних вчених у яких в тій чи іншій мірі йдеться про селянський повстанський рух 1917–1918 рр. переконує в тому, що, хоч 1918-го року йому були притаманні масовість і зростання організованості, все ж, домінантою залишалось земельне питання, зволікання вирішення якого українськими урядами сприяло проявам селянської стихійності та подальшому переважанню в рухові соціального чинника над національним. Негативно впливала відсутність чіткого керівництва повстанськими масами, чисельність яких, зокрема, в антигетьманському повстанні сягала 250–300 тис. чоловік.

– В сучасній вітчизняній історіографії надзвичайно високо оцінюється селянський повстанський рух проти німецьких та австро-угорських військ в Україні, участь повсталих селян в антигетьманському повстанні. Боротьба за повалення режиму П. Скоропадського та відновлення УНР цілком обґрунтовано вважається в історіографії однією з найвищих точок розвитку селянського повстанського руху та Української революції 1917–1921 рр. в цілому.

– Значну допомогу дослідникам у наукових пошуках надає краєзнавча робота.

– Історіографічний аналіз селянського повстанського руху 1917–1918 рр. засвідчив, що не всі його сторони висвітлені з достатньою повнотою: глибшого дослідження потребує конкретизація впливу невирішеності аграрної політики українських урядів означеного часу на селянський повстанський рух; залишаються прогалини у висвітленні селянського повстанського руху в різних регіонах України, фрагментарно розкрито долі учасників селянського повстанства тощо.

Список використаних джерел та літератури

1. Демартино А.П. *Повстанський рух в Середньому Подніпров'ї України (1918 – середина 1920-х рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / А. П. Демартино; Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2015. – 260 с.*
2. Резніков В.В. *Селянський повстанський рух на Слобожанщині: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В. В. Резніков; Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2016. – 238 с.*
3. Захарченко П. П. *Селянська війна в Україні: рік 1918 / П. П. Захарченко. – К.: ЗАТ «Нічлава», 1997. – 188 с.*
4. Захарченко П. *Селянський рух в Україні в контексті антигетьманського повстання (осінь 1918 р.) / П. Захарченко. – К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1997. – 46 с.*
5. Захарченко П. П. *Селянсько-повстанський рух за доби Української Держави (квітень–грудень 1918 року): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / П. П. Захарченко; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1997. – 176 с.*
6. Земзюліна Н. І. *Селянське питання в Україні 1917–1918 рр. (Історіографічні проблеми): дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Н. І. Земзюліна; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1998. – 208 с.*
7. Новікова Л. *Політичні методи боротьби уряду Української держави з повстанським рухом / Л. Новікова // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. – 2006. – Вип. 87–88. – С. 39–43.*
8. Дровозюк С. *Селянський самосуд 1917–1930-х років як соціально-психологічний феномен (історіографічні нотатки) / С. Дровозюк // Проблеми історії України: факти судження, пошуки: міжвідомчий зб. наук. праць. – Вип. 10. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – С. 284–293.*
9. Лозовий В. С. *Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917р. – квітень 1918 р.): монографія / В. С. Лозовий. – Кам'янець-Подільський: ПП «Мошак М. І.», 2008. – 480 с.*
10. Лозовий В. *Продовольче становище в Україні в період Гетьманату: політика влади і реакція селянства (1918 рік) / Віталій Лозовий // Студії*

- з історії Української революції 1917–1921 років: на пошану Руслана Яковича Пирого. Збірник наукових праць / Гол. редкол. В.Ф. Верстюк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 406 с. – С. 184–196.
11. Щербатюк В. Селянський повстанський рух в роки Української революції 1917–1921 років за матеріалами архівів України / В. Щербатюк // Голодомор 1932–1933 років: передумови, причини, наслідки (Пам'яті жертв голодоморів 1921–1922, 1932–1933, 1946–1947 рр. в Україні присвячується). Наукові читання: Зб. наук. праць. – К.: Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2009. – С. 3–7.
 12. Щербатюк В. М. Становлення Вільного козацтва в контексті зростання національної свідомості українських селян (літо 1917 р. – весна 1918 р.): сучасна історіографія проблеми / В.М. Щербатюк // Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки. – Черкаси, 2010. – Вип. 182. – С. 45–54.
 13. Щербатюк В. М. Від соціальних протестів до вільнокозачого руху та масових повстань: боротьба селян України в 1917–1919 роках (сучасна вітчизняна історіографія проблеми) / В. М. Щербатюк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2010. – Вип. 103. – С. 52–56.
 14. Кудінов Д. В. Селянський рух у Наддніпрянській Україні в 1900 р. – лютому 1917 р.: історіографія: автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.06 / Д.В. Кудінов; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2015. – 36 с.
 15. Лозовий В. С. Селянська правосвідомість у добу Української революції (1917–1921 рр.) / В. С. Лозовий // Укр. істор. журн. – 2005. – № 6. – С. 88–94.
 16. Еткіна І. Політична свідомість селянства Чернігівської губернії під час Української революції 1917–1921 рр. / І. Еткіна // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. Збірник наукових статей / Гол. ред. Р. Я. Пиріг. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2012. – Вип. 7. – С. 148–162.
 17. Солдатенко В. Ф. Проблеми класово- і національно-політичних сил у концепції української революції / В. Ф. Солдатенко // Український історичний журнал. – 1997. – № 5. – С. 3–14.
 18. Верстюк В. Ф. Українська революція: доба Центральної Ради / В. Ф. Верстюк // Український історичний журнал. – 1995. – № 2. – С. 65–78; № 5. – С. 79–89; № 6. – С. 66–79.
 19. Щербатюк В. М. Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років: українська історіографія / В.М. Щербатюк. – К.: Наукова думка, 2012. – 528 с.
 20. Звенигородська думка. – 1918. – № 20, 17 квітня.
 21. Державний архів м. Києва (ДАМК). Ф. 292, спр. 31, 671 арк.
 22. Миронець Н. І. Революційний селянський рух на Поділлі напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції (березень–жовтень 1917 р.): дис... канд. іст. наук / Н. І. Миронець. – К., 1965. – 259 с.

23. Земзюліна Н. І. *Селянське питання в Україні 1917–1918 рр. (Історіографічні проблеми): дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Н. І. Земзюліна; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1998. – 208 с.*
24. Куташев І. В. *Селянський рух в Україні (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / І. В. Куташев; Національний пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2002. – 236 с.*
25. Щербатюк В. М. *Вільне козацтво – добровільна громадська міліційна організація в Україні 1917–1921 років / В. М. Щербатюк // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2016. – № 2. – С. 275–285.*
26. Лободаєв В. М. *Українське Вільне козацтво (1917–1918 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В. М. Лободаєв; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2001. – 216 с.*
27. Лободаєв В. М. *Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917–1918 рр. / В. М. Лободаєв. – К.: Темпора, 2010. – 672 с.*
28. Бондаренко В. Г. *Український вільнокозацький рух в Україні та на еміграції (1919–1993 рр.): монографія / В. Г. Бондаренко. – Запоріжжя: ЗНУ, 2016. – 598 с.*
29. Нестеров О. В. *Селянський повстанський рух на Правобережній Україні (1919 р.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. В. Нестеров; Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2001. – 19 с.*
30. Солдатенко В. Ф. *Україна в революційну добу: Іст. есе-хроніки / В. Ф. Солдатенко. У 4-х т.: Т. II. Рік 1918. – К.: Світогляд, 2009. – 411 с.*
31. *Край козацький. Довідник з історії Лисяниці / [Щербатюк В., Беззубець О., Безрідна К. та ін.]. – К.: Наукова думка, 2004. – 408 с.*
32. Бондаренко В. Г. *Вільнокозацький рух на Півдні України (1917–1918 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В. Г. Бондаренко; Запорізький національний ун-т. – Запоріжжя, 2006. – 245 с.*
33. Бондаренко В. Г. *Відродження козацтва на Катеринославщині (серпень–листопад 1917 р.) / В. Г. Бондаренко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. XIX. – Запоріжжя: Просвіта, 2005. – С. 160–165.*
34. Бондаренко В. Г. *Олександрійський курінь Вільного козацтва / В. Г. Бондаренко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип. XXV. – Запоріжжя: Просвіта, 2009. – С. 43–47.*
35. Бондаренко В. Г. *Український вільнокозацький рух в Україні та на еміграції (1919–1993 рр.): автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.02 / В. Г. Бондаренко; Львівський національний університет ім. І. Франка. – Львів, 2016. – 40 с.*
36. Лободаєв В. *Діяльність загонів Вільного козацтва (лютий–квітень 1918 р.) / В. Лободаєв, Г. Савченко // Воєнна історія. – 2008. – № 1. – С. 48–58.*
37. Джумига Є. *Історія вільнокозацького руху в Херсонській губернії (1917–1918 рр.) / Є. Джумига // Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової*

- студентської конференції «Історична наука на початку ХХІ ст.: проблеми, минуле, сучасність, перспективи». – Херсон, 2007 . – С. 113–117.
38. Щербатюк В. М. Антибільшовицький селянський повстанський рух в Україні 1920 р. в сучасній історіографії / В. М. Щербатюк // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць. – К., 2010. – Випуск 38. – С. 136–148.
39. Пітик Г. А. Селянське питання в політиці Української держави, Директорії УНР, Раднаркому УСРР (квітень 1918 – серпень 1919 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Г. А. Пітик; Національний пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2008. – 20 с.
40. Щербатюк В. М. Звенигородське збройне повстання / В. М. Щербатюк // Воєнна історія. – 2002. – № 2. – С. 43–53.
41. Захарченко П. Звенигородсько-таращанське повстання на Київщині у 1918 році: погляд із сьогодення / П. Захарченко // Історія України. – 1998. – № 7, 8. – Лютий.
42. Сідак В. Національні спецслужби в період революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії) / В. Сідак. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – 320 с.
43. Котляр Ю. В. Селянство Півдня України в період нової економічної політики (1921–1929 рр.): автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Ю. В. Котляр; Одеський національний ун-т ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 2005. – 34 с.
44. Мотенко Я. В. Селянський рух в Харківській губернії (1917–1921 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Я. В. Мотенко; Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2005. – 19 с.
45. Повстанський рух 20-х – 30-х рр. ХХ ст. на Сумщині / Автор-упорядник: Івануценко Г. М. – Суми: ФОП Наталуха А. С., 2011. – Т. 1. – 340 с.
46. Вовк О. Сучасна історіографія антибільшовицького селянського повстанського руху в Україні (кінець 10-х – початок 30-х років ХХ ст.) / О. Вовк // Сумська старовина. – 2012. – № XXXVI–XXXVII. – С. 25–34.
47. Бавико О. Є. Політична опозиція гетьманатові П. Скоропадського (квітень-грудень 1918 р.): дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / О. Є. Бавико; НАН України; Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса – К., 2007. – 187 с.
48. Петриченко К. В. До питання про селянський повстанський рух у березні 1917 – серпні 1919 рр. у Київській губернії: поняття, періодизація, типологія, причини та наслідки / К. В. Петриченко // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – Т. ХХІ. – К., 2008. – С. 217–225.
49. Мина Ж.В. Збройні сили Директорії УНР та їх боротьба за державну незалежність України (листопад 1918 р. – листопад 1920 р.): автореф. дис.... канд. іст. наук: 20.02.22 / Ж. В. Мина; Національний ун-т «Львівська політехніка». – Львів, 2008. – 20 с.

50. Терела Г. В. *Аграрна політика Української Держави П. Скоропадського: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Г. В. Терела; Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 2000. – 18 с.*
51. Гай-Нижник П. П. *Налагодження державної служби в добу Української революції / П. П. Гай-Нижник // Державна служба України в історичному контексті: проблеми становлення та розвитку: Збірник текстів виступів на наук.-практ. конф. (Київ, 18 листоп. 2008 р.). – К.: Центр адаптації державної служби до стандартів Європейського Союзу, 2009. – С. 37–90.*
52. Щербатюк В. *Пошукові експедиції як спосіб дослідження селянського повстанського руху доби Української революції 1917–1921 років (За результатами пошукових експедицій організації «Витоки» Національної спілки краєзнавців України) / В. Щербатюк // Вісник Академії праці та соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2009. – № 5. – С. 166–173.*
53. Щербатюк В. *Загальна стратегія діяльності районних краєзнавчих осередків у процесі розвитку краєзнавчого руху в Україні / В. Щербатюк // III з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців (29–30 жовтня 2003 року). Матеріали та документи. – К.: Видавничий центр «Академія», 2004. – 160 с. – С. 73–76.*
54. Тронько П. Т. *Національне краєзнавство незалежної України: досвід та перспективи / П. Т. Тронько // Краєзнавство. – 2006. – № 1/4. – С. 7–11.*
55. Рогозовська А. В. *Історіографія історії середньовічного Поділля в контексті битви на Синіх Водах 1362 р. / А. В. Рогозовська, І. М. Романюк // Сумський історико-архівний журнал. – 2011. – № XII–XIII. – С. 20–25.*
56. Крип'якевич І. П. *З минулого Шевченкової батьківщини / І. П. Крип'якевич // Записки історичного та філологічного факультетів Львівського державного університету. – Львів, 1940. – С. 139–147.*
57. *Шевченків край: історико-етнографічне дослідження / В. Щербатюк (кер. авт. кол.), О. Березовський, С. Верговський, М. Демчук, В. Довбня, В. Колесник, Т. Конончук, В. Костенко, О. Кузьминець, В. Мельниченко, Ю. Нестеренко, Р. Свирида, Л. Хойнацька, Т. Чухліб, Н. О. Щербак, Н. М. Щербак. – К.: Наук. думка, 2009. – 546 с.*
58. Щербатюк В. М. *Битва на Синіх Водах – незвідана сторінка в історії Лисяниці / В. М. Щербатюк // Всеукраїнська науково-практична конференція «Лисяниця на рубежі тисячоліть: історія, сьогодення, перспективи розвитку. До 10-річчя незалежності України (14 жовтня 2000 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lysyanka.narod.ru/c2000_d.html. – Назва з екрана.*
59. Резніков В. *Селянський повстанський рух на Слобожанщині в період відновлення влади Центральної ради (лютий – квітень 1918 р.) / В. Резніков // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – 2015. – Спец. вип. 2. – С. 60–66.*

60. Калакура Я. С. Нові підходи до висвітлення гетьманату Павла Скоропадського в сучасній українській та зарубіжній історіографіях / Я. С. Калакура // Архіви України. – 2011. – № 2/3. – С. 262–274.

Нікітін Ю. О. (Суми)

ОСОБЛИВОСТІ ГРОШОВОГО ОБІГУ НА СУМЩИНІ У 1917–1919 рр.

Політичні, економічні, соціокультурні та інші чинники на початку ХХ ст. призвели до процесів, які сколихнули Російську імперію. Перша світова війна загострила існуючі в державі протиріччя. Різні політичні табори намагалися дати своє пояснення причинам економічного хаосу та інфляції у своїх інтересах звинувачуючи один одного. Слабкість центральної влади дала можливість національним «окраїнам» підняти питання про автономію або самостійність. Цей рух загострив політичну боротьбу, характерною рисою якої стало збройне протистояння і часта зміна влади на місцях. Це лише поглиблювало економічний хаос на теренах Російської імперії.

Послаблення центральної влади лише погіршувало стан економіки в імперії. Одним із нищівних наслідків економічного занепаду була гіперінфляція та нестача готівки на місцях. У ситуації, коли в окремих регіонах часто влада переходила із рук в руки, постачання грошових знаків здійснювалося з перебоями. Все це призвело до випуску купюр великих номіналів, що автоматично спричинило «голод» на дрібні розмінні гроші. Проте значна емісія паперових грошових знаків [1, с. 80] не задовольняла потреби населення.

Такий стан речей спричинив нове явище у грошовому обігу – появу «сурогатних місцевих грошей». На українських землях, що входили до складу Російської імперії у 1917–1920 рр., поширеним стає «місьцеве грошотворення» як самостійне емісійне явище [2, с. 65]. Слід зазначити що Тимчасовий уряд сам узаконив співіснування державних грошей і місцевих сурогатів постановою 1917 р. «Загальнообов'язкові гроші» випускали місцеві думи, управи, банки, кредитні товариства, ощадні каси та ін. Вони були забезпечені майном, цінними паперами, продовольством або іншими товарами (інколи навіть валютою).

Вищезгадані сурогати характеризувалися певною якістю друку і використанням різноманітних державних паперів (акцизних марок, векселів, поштових марок та ін.).

Емісія паперових грошових знаків в Російській імперії (березень – жовтень 1917 р.)

Місяці	Мільйони рублів	Відсотків до лютого 1917 р.
Березень	1123,6	260,2
Квітень	476,0	110,2
Травень	738,5	171,0
Червень	874,8	202,6
Липень	1080,0	250,1
Серпень	1286,6	298,0
Вересень	1954,4	452,6
Жовтень	1999,5	463,0
Всього за 8 місяців	9533,4	

Посилення політичного протистояння та економічний хаос сприяли інфляційним процесам, які «з'їдали» усі випуски паперових грошей. У пошуках виходу із такої ситуації на місцях стали випускати необов'язкові приватні бони. Їх випускали магазини, заводи, ресторани, кафе. Базари, кінотеатри, релігійні громади та інші ці бони використовувалися тільки в межах однієї установи, що її випустила, при розрахунку за товар. Популярність таких «сурогатів» була пов'язана з тим, що вони використовувалися при усіх змінах влади (радянській, денікінця та ін.) [3, с. 66]. Не існувало єдиних вимог і стандартів при випуску таких «грошей»: розміру, кольору паперу або картону, шрифтів, печаток, підписів, дат, зображень і тексту.

Гроші української держави у 1917–1919 рр. докладно висвітлені у чисельних публікаціях і каталогах, найбільш ґрунтовно у праці Б. Мартоса і Я. Зозулі, а тому не будемо зупинятися на даному аспекті проблеми [4]. Слід зазначити, що на теренах Сумщини українська валюта використовувалася, але не відіграла вирішальної ролі.

З середини 1917 р. і до початку 1918 р. Сумська земська управа випускала свої «гроші» – марки які мали спеціальне штемпелювання (номінали залишалися незмінними). Розмінні мідні гроші замінювалися сурогатами номіналом в 1, 2 та 3 копійки (використовувалися ювілейне кліше 1915 р. присвячене ювілею

дому Романових) [5, с. 83]. Еквівалентом срібної монети в регіоні вважалися марки номіналом 10, 15, 20, 50 копійок, а золотої 50. Остання своїми розмірами нагадувала казначейський білет [1, с. 80]. На фоні зневіри до Тимчасового уряду дані грошові знаки користувалися більшою довірою, аніж «керенки». Населення також використовувало незаповнені вексельні папери (зі штемпельюванням сумського відділення державного банку) або гербові марки.

У Сумах та окрузі містяни використовували різноманітні випуски «місцевих грошей»: штемпельовані випуски Позики Свободи із позначками народного банку («*Выпущено Сумским отделением народного банка*») номіналами у 20, 45, 100 рублів. Також у 1917–1918 рр. у місті в обігу були штемпельовані Сумським відділенням Державного банку короткострокові 5% зобов'язання державного казначейства (купюри номіналом 1000, 5000, 10000 рублів) [3, с. 160].

Однак, усі вищезгадані заходи не могли вирішити проблем грошового «голоду». Тому закономірним явищем даного періоду стає зростання кількості сурогатних грошей в регіоні. Так, певний час у місті використовувалися в якості грошей талони військово-споживчої спілки «*Красный боец*» (10 рублів). «Голод» на дрібні гроші змусив сумську думу з квітня 1918 р. видати розпорядження про використання квитанцій для сплати податків у якості роздрібних грошових знаків (20, 40 рублів) [6, арк. 5]. 3 серпня 1918 р. у Сумах в обігу з'явилися бони Харківського земського самоврядування та російські знаки поштової оплати з штемпелем (зображення герба Української держави) [7].

Ще гіршою ситуація була у повітових містах та селищах. Так у Лебедині певний час у вжитку були бони низької якості (без року випуску і номерів) кооперативного товариства «*Червоний плуг*» номіналом у 3, 10, 25, 50, 100 рублів. Низьким рівнем захисту і виконанням характеризувалися сурогати боргових знаків Союзу споживчих товариств номіналом у 5 та 10 карбованців), які були в обігу в Тростянці. Їх особливістю можна вважати текст українською мовою [3, с. 162]. «Грошовий голод» змусив мешканців с. Шалигіно користуватися «спеціальними записками» номіналом у 2 рублі. Більш різноманітним на цьому фоні був грошовий ринок Глухова, де за період 1918–1919 рр. відомо 8 випусків місцевих бонів. У 1918 р. мешканці міста

використовували при розрахунках у тому числі і різнокольорові записки міського громадського банку (номіналом 1, 3, 5, 10 рублів); бони Громадських комерційних зборів (1,5 рублів) і записки продовольчого відділу місцевого ощадного товариства (1 рубль і 50 копійок) [8, с. 65]. З 1919 р. містяни користувалися: записками кредитного кооперативного союзу (1 рубль); знаками товариства споживачів «Народная польза» (10 рублів без року випуску і номерів); спеціальними розмінними знаками Союзу споживчих товариств Глухівського повіту (1, 3, 5, 10 рублів); записками кредитного кооперативного союзу (1 рубль); бонами громадських зборів (1 рубль) [1, с. 81]. З 1919 р. територія Сумщини потрапляє під контроль денікінців та радянського українського уряду, що наклало відбиток на грошовий обіг у регіоні та сприяло поступовому згортанню випуску «сурогатів».

Отже, перебіг політичних подій 1917–1920 рр. відображався на стабільності грошового ринку і був серед головних чинників появи місцевих сурогатних грошей.

Список використаних джерел та літератури

1. Нікітін Ю. О. Місцеві та окупаційні гроші в Україні (1917–1920 рр.) / Ю. О. Нікітін, В. Г. Троян // Вісник УАБС. – 1999. – № 1(6). – С. 80–83.
2. Дмитрієнко М. Гроші в Україні: Факти і документи / М. Дмитрієнко, В. Ющенко, В. Литвин та ін. – К.: ARS. – Україне, 1998. – 454 с.
3. Бадаєв А. С. Бумажные деньги ходившие на Украине / А. С. Бадаєв. – Чернигов: Ред.-изд. отдел областного управления по печати, 1991. – 196 с.
4. Мартос Б. Гроші Української Держави / Б. Мартос, Я. Зозуля. – Мюнхен: Український Технічно-Господарчий Інститут, 1972. – 100 с.
5. Мальшиев А. И. Бумажные денежные знаки России и СССР / А. И. Мальшиев, В. И. Таранков, И. Н. Смиранный. – М.: Финансы и статистика, 1991. – 496 с.
6. Державний архів Сумської області (далі ДАСО). Ф. 2. Оп. 1. Спр. 203.
7. Сумской вестник. – № 96. – 23 августа, 1918.
8. Бумажные денежные знаки, выпущенные на территории бывшей Российской империи за время с 1769 по 1924 гг. / Под ред. Чучина Ф.Г. – М.: Военная типография, 1924. – 200 с.

АРХІВИ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ ЯК ДЖЕРЕЛО УТОЧНЕННЯ ПОДІЙ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1921 рр. НА СУМЩИНІ ТА БІОГРАФІЙ ЇЇ УЧАСНИКІВ

Проведення конференції в століття Української Революції – це добра нагода обмінятися дослідницькою інформацією про ту епоху. Багато подій сьогодення нагадують ті часи, наче Україна рухається по колу: знову війна і знову ворог той самий і так само гинуть наші захисники... Все це є наслідком того, що досі не зроблено висновків з тих подій, не засвоєно уроків історії. Та й про які уроки історії може йти мова без історичних джерел? Навіть сьогодні, реконструюючи окремі військово-політичні події 1917–1920 рр. на терені теперішньої Сумщини, ми користуємося, переважно, *«Історією міст і сіл УРСР»*, або ж мемуарами учасників Перших Визвольних Змагань. І лише в окремих нечисленних випадках – матеріалами центральних та відомчих архівів силових структур (СБУ, МВС, СЗР), які мають у своїх фондах *«конфіскації»* документів органів влади та військових підрозділів УНР і Гетьманату. Дослідницьке завдання ускладнює той факт, що велика кількість подібних документів була вивезена за кордон відступаючими українськими військами та органами влади.

Зрозуміло, що до 1991 року не могло бути й мови про вивчення документів, що зберігалися в архівах, створених установами української діаспори, або в приватних колекціях. Більше того: траплялися випадки відвертого грабунку тих документальних скарбів, які сьогодні могли б стати окрасою Національного архівного фонду. Наприклад, Марина Палієнко у своїй монографії *«Архівні центри української еміграції»* (Київ, 2008) згадує як чехословацький уряд в кінці 1950-тих років передав СРСР кілька вагонів документів періоду УНР (серед яких був цілий вагон з фотографіями) з умовою, що вони будуть залучені до фондів українських архівів. Вагони отримали, але умова виконана не була – частина документів була передана до Москви, решту знищили [2, с. 319–322].

Нині відкрилися нові напрями для дослідження цих матеріалів, причому не лише за допомогою закордонних відряджень науковців. У період інформаційної революції стало

можливим їх сканувати і виставляти на спеціальних архівних сайтах для використання дослідниками. Одним з таких архівних проектів став Електронний архів визвольного руху, започаткований у 2013 році ЦДВР – www.avr.org.ua, іншим – відкритий у 2012 році ресурс архіву Української Інформаційної Служби в Лондоні – www.ounuis.info. Власне, це дві складові одного проекту.

Хотів би коротко поділитися інформацією про українські архівні осередки за кордоном та міркуваннями про те, чим їхні фонди можуть бути корисними для істориків, які досліджують Українську революцію 1917–1921 рр.

Передусім варто згадати Український Музей архів у Клівленді (США) – <http://www.umacleland.org>, який містить особовий фонд Осипа Майданюка, посла УНР в Швеції. Тут представлені деякі персональні справи й окремі документи старшин Армії УНР та українських діячів. Також, у бібліотеці архіву є чимало газет – велика збірка української таборової преси періоду Першої Світової війни, газети України періоду революції та війни за незалежність, а також газети діаспори того часу й американські, що відстежували події в Україні.

Український Національний Музей в Чикаго (США) <http://ukrainiannationalmuseum.org> містить історико-військову колекцію документів та окремі речі українських діячів. Серед них – бандура славетного Василя Ємця, колишнього учня Охтирської гімназії.

Осередок української культури й освіти у Вінніпезі (Канада) <http://www.ukrainianwinnipeg.ca/oseredok> володіє великою колекцією спогадів і рефератів учасників революції та повстанського руху 1920-х років в Україні. Серед особових матеріалів значну цінність має фонд Євгена Коновальця (8 коробок документів) та фонд нашого земляка з Глухова, члена Центральної Ради Євгена Онацького (4 коробки). Також у цьому архіві зберігаються документи й музейні експонати Стрілецької громади, серед яких – прапори військових частин.

Архів Дослідного Інституту «Україніка» багатий на колекцію фотодокументів державних діячів і військових, зібрану свого часу активним членом Стрілецької громади Іваном Липовецьким. Нині ці фото оцифровані й оприлюднені на сайті <http://ounuis.info/events/photo.html?start=380> (становлять частину Оп. 3 Ф. 30 цього

архіву). Також серед колекцій тут було знайдено й мистецькі роботи сотника Миколи Битинського та інших графіків.

Український архів в Едмонтоні (Канада) має в своїх збірках ще малодосліджені примірники українських газет, у тому числі, й за період 1917–1921 рр.

Окремої уваги заслуговує архів Українського Вільного Університету в Мюнхені. І не лише, як установа де частково зібрані матеріали означеного періоду. Тут є чимало документів особового походження, що стосуються наших земляків-учасників розбудови української науки на чужині, наприклад, сумчанина Павла Івановича Зайцева – відомого шевченкознавця.

Архів Української Інформаційної Служби в Лондоні змітовно відображає період організованого українського життя від 1948 року, але в його фондах трапляються й документальні знахідки періоду Української Революції. Так, наприклад, нещодавно було знайдено оригінали періодичних видань Українських Січових Стрільців – журнали *«Самохотник»*, *«Республіканський самохотник»* та *«Червона калина»*.

Іншим напрямком архівної роботи в осередках української діаспори є упорядкування періодики з відповідним скануванням. При перегляді цієї преси на очі потрапляють списки жертводавців на різні громадські цілі, які полегшують пошук місць проживання та некрологи відомих людей, наших земляків, у тому числі, – учасників революції. Дослідження їхніх біографій є дуже важливою складовою процесу вивчення революції, адже саме через персоналії найбільш рельєфніше сприймається епоха. Також ці некрологи дають можливість ідентифікувати місця поховань наших героїв-земляків.

За останні півроку завдяки такій інформації вдалося знайти могили:

- генерала Олександра Грекова, уродженця с. Сопич Глухівського району, військового міністра Директорії та головнокомандуючого УГА. Він похований на кладовищі с. Сант Андре ам Вердер під Віднем;
- генерала Володимира Сікевича, який визволяв Сумщину і потім Донбас на початку 1918 року. Його могила знаходиться на кладовищі *«Проспект»* в Торонто;
- полковника Василя Филоновича, уродженця с. Рогізне Сумського району, військового коменданта Сумщини у

1918 році, похованого на цвинтарі Форест Лавин у Сент-Полі (штат Мінесота, США).

Ще раніше вдалося відшукати могилу Павла Зайцева в Мюнхені на цвинтарі Вальдфрідгоф.

Крім уточнення біографічних відомостей земляків, важливим напрямком досліджень архівів діаспори може бути пошук артефактів періоду 1917–1921 рр., пов'язаних із нашим краєм. Одним з них є Прапор Другого Запорозького полку під командуванням Петра Болбочана, вишитий і подарований черницями Охтирського монастиря у вдячність за визволення від більшовиків. Відомо, що перебуваючи в районі Охтирки весною 1918 року, полк мав 4000 людей, з котрих 70–80% – старшина й інтелігенція, об'єднаних у 16 піших сотень, 2 кулеметні сотні, кінну, саперну, бомболитну і немуштровану сотні, команди піших розвідників, велосипедистів, зв'язку з чотою кінних ординарців [1, с. 86].

Уперше інформація про цей прапор зустрілася дослідникам у I томі *«Енциклопедії українознавства»* за редакцією В. Кубійовича. Згодом, в архіві УІС в Лондоні вдалося знайти повідомлення про знамено в статті сотника Петра Содоля-Зілінського (колишнього коменданта м. Ромен) *«Товариство запорожців ім. Петра Болбочана в Америці»*, опубліковану у виданні, присвяченому 50-літньому ювілею організованого українського життя в Нью-Йорку: *«Стяг жовто-блакитний з тризубом і хрестом, а на малиновому тлі з Охтирською Божою Матір'ю, був дороговказом козацтва. Розділ української історії про Запорожців прихований мовчанкою, а останні з Могікан поволі сходять з цього світу. Отже з'явилась потреба організації живучих Запорожців, щоб заховати пам'ять про величезний їхній вклад у діло визволення України. В тій цілі в 1926 р. постає за ініціативою сот. А. Тарнавського й полк. І. Дубового на терені Франції Т-во Запорожців – одна з найстаріших комбатантських організацій на чужині. Св. п. генерал М. Омелянович-Павленко до кінця свого життя був почесним головою, а генерал Сварико [уродженець с. Салогубівка Роменського р-ну – Г. І.] почесним членом Т-ва. Друга світова війна зруйнувала весь дорібок Запорожців-вигнанців, замовк журнал «Запорожець», а багатий архів вивезли німці; де-що врятувалось у поодиноких діячів і все те пересилається американським Запорожцям. Недавно ми дістали оригінальний спис «Лицарів*

ордену Залізного Хреста», учасників Зимового Походу Укр. Армії й очікуємо на найбільшу козацьку реліквію – Стяг Війська Запорозжського, отриманий 2-м пішим Запорозжським полком від населення Слобожанщини, в подяці за звільнення від більшовиків у 1918 році» [3, с. 127]. Тут же розміщено й ілюстрацію цієї реліквії: з одного боку прапора вишитий Тризуб з написом «З вірою твердою в конечну перемогу. Вперед за Україну», а з іншого – ікона Охтирської Божої Матері з підписом «Від міста Охтирки і повіту на Харківщині». В книзі Б. Монкевича «Похід Болбочана на Крим» також є ця ілюстрація з підписом:

*«Тобі мій краю дорогий
Складаю я свою присягу –
Тебе любить, Тобі служить
За Тебе вмерти біля Стягу
І прапор наш жовто-блакитний
Клянусь до віку боронить,
І за народ забутий, рідний
Останню кров свою пролить»* [1, с. 87].

Пізніше, в архіві Дослідного Інституту «Україніка» в Торонто вдалося знайти детальний опис реставраційних робіт після того, як прапор прибув до США.

Де сьогодні він знаходиться поки-що не вдалося дізнатися. Товариство Запорозжців більше не існує. Відомий історик Тарас Гунчак у приватній розмові говорив, що сліди того знамена треба шукати у Нью-Йорку в колекціях одного з українських музеїв. У всякому разі, пошуки слід продовжувати й сподіватися, що колись ця реліквія повернеться на Сумщину. Це мало б велике значення не тільки для історії, а й для виховання майбутніх захисників України.

Список використаних джерел та літератури

1. Монкевич Б. *Похід Болбочана на Крим* / Б. Монкевич. – Нью-Йорк. – 1956. – 288 с.
2. Палієнко М. Г. *Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій)* / М. Г. Палієнко. – К.: Темпора, 2008. – 688 с.
3. Содоль-Зілінський П. *Товариство запорозжців ім. Петра Болбочана в Америці* / П. Содоль-Зілінський // *Golden Jubilee book (organized Ukrainian American life in New York. 1905–1955)*. – NY. – 1956. – С. 127–130.

ВІТЧИЗНЯНЕ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ ПЕРІОДУ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ: ЕВРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ МАТЕРІАЛІВ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Становлення незалежної української держави породжує нагальну потребу в аналізі досвіду державотворення початку ХХ століття. Адже не секрет, що тривалий час аналіз та публікація документів і матеріалів базувались на так званому партійно-класовому підході та ідеологічних пріоритетах, через що державотворчі процеси в Україні фальсифікувалися, спотворювалися шляхом довільного, здебільшого упередженого трактування джерел. Численні джерела свідомо нищились, особливо ті, що відображали боротьбу українського народу за державність та опір тоталітарному режиму. Це стосується, зокрема, документальної бази періоду Української Центральної Ради.

Здобуття Україною державної незалежності докорінним чином вплинуло на стан справ, пов'язаний з можливостями науковців використовувати архівні матеріали.

Прийнятий у 1993 році Закон України *«Про Національний архівний фонд і архівні установи»* визначив правові основи дослідження архівних документів, в тому числі, в контексті вітчизняного державотворення. Це дало могутній поштовх до розвитку досліджень, направлених на публікацію невідомих раніше документів.

У Державному архіві Сумської області збереглося чимало матеріалів 1917–1918 рр., які дають можливість простежити хід державотворчих процесів на прикладі одного з регіонів України. Про ставлення ліберально-демократичних сил до державотворчих процесів можна судити з діяльності міської думи, міської управи, а також з діяльності повітової земської управи. Протоколи та журнали засідань цих установ за 1917–1918 рр. збереглися в місцевому архіві майже повністю.

Дума ретельно слідувала з преси про розвиток державотворчих процесів, одержувала телеграми від своїх колег (зокрема, від Сумського гласного Скрипниченка з Петрограду), збирала вирізки з газет про події в центрі і на місцях [1, арк. 25а–32а].

Аналіз численних історичних фактів дає нам можливість зробити висновок про те, що за своєю формою і змістом державотворчі пошуки стали реальним відображенням ментальних характеристик українського суспільства. Прикладом цього може бути постанова Харківського губернського зібрання від 15 червня 1917 року, спрямована на встановлення в краї громадського миру і правопорядку, як основної умови досягнення високого рівня добробуту населення. У зв'язку з цим зібрання закликала населення України до збереження соціальної злагоди з метою утвердження у відповідності до народної правосвідомості державного ладу [2, арк. 10].

Дослідження, висвітлення й осмислення особливостей української ментальності пов'язане з нагальною потребою досягнення певної відповідності державотворчих процесів та «образу» держави особливостям вдачі, внутрішнім прагненням і потенційним державотворчим можливостям українського народу. Політична еліта, пропонуючи реформи, має усвідомлювати, на які правові, політичні, соціально-економічні та культурні фактори вона може розраховувати, модернізуючи суспільство.

Варто зазначити, що державно-правові акти періоду Української революції заклали фундамент для розбудови сучасної української держави, адже державницькі ідеали, як Центральної Ради, зокрема, так і української спільноти в цілому, відбивали прагнення до самостійного життя, надихали наступні покоління на боротьбу за повне державно-політичне визволення. З цим пов'язані такі глобальні процеси історичного розвитку, як консолідація нації, подолання розбіжностей у сприйнятті державницького ідеалу населенням окремих регіонів України, відродження у свідомості народу державницького ідеалу, який, за словами М. Грушевського, увійшов у свідомість народних мас, створивши нову суспільну правосвідомість.

Свідченням пробудження національної свідомості на Слобожанщині стали загальні збори працівників Павлівського рафінадного заводу м. Суми на початку травня 1917 року. Один з доповідачів, звертаючись до історичного минулого Слобожанщини, наголошував, що край заселений вихідцями з Правобережної України. Тому слобожани, коріння яких знаходиться, зокрема, на батьківщині Кобзаря, мають продовжити справу свого великого предка [3, арк. 1–1 зв.].

З розвитком революції діяльність громадських організацій і об'єднань, а також Рад робітничих і солдатських депутатів, не завжди відповідала правовим принципам. Зокрема відбивалася на стосунках між власниками засобів виробництва та робітниками. Тому, з метою налагодження співробітництва і пошуку шляхів для розв'язання існуючих протиріч на основі дотримання законності й правопорядку, 30 квітня 1917 року відбулися збори представників цукрових заводів Харківської, Полтавської та Курської губерній. В ухваленій резолюції пропонувалося створити обласний комітет із функцією розв'язання конфліктів між підприємцями й робітничими організаціями, пошуку правових шляхів їх розв'язання [4, арк. 18].

Про необхідність удосконалення роботи органів місцевого самоврядування говорилось, зокрема, в постанові Харківського губерньського земського зібрання від 15 червня 1917 року. Члени зібрання кваліфікували діяльність влади на місцях як таку, що не сприяє *«і без того підірваній більшовиками вірі в закон, право і справедливість»* [2, арк. 10]. У Куп'янську і Богодухові повітові старости вольовим рішенням відсторонили мирових суддів від справ, а повітовий староста своєю владою призначив голову з'їзду мирових суддів м. Куп'янська [2, арк. 10–11].

Слід зазначити, що представники органів місцевого самоврядування на рівні губерній не тільки не вживали достатніх заходів, спрямованих на дотримання законності в діях повітових старост, але й самі вдавалися до самоуправства. Траплялися випадки, коли губерньський староста порушував забезпечену законом самостійність громадського самоврядування. Тому губерньське зібрання у своїй постанові констатувало, що зазначені факти підривають в населення віру в законність. Як наслідок, піддається сумніву основоположний принцип управління Україною: встановлення соціального миру, торжества права і законності [2, арк. 11].

Гострої критики заслуговувала й діяльність центральної влади. Зокрема, методи уряду в справі організації місцевого самоврядування кваліфікувались як канцелярсько-бюрократичні. У пошуках найбільш оптимальних форм розвитку суспільства, утвердження основних пріоритетів державності зібрання наголосило, що законодавча діяльність, яка відповідала б вимогам сучасного моменту, можлива лише за наявності

народного представництва, обраного на основі загального, прямого, рівного й таємного голосування. В постанові підкреслювалася необхідність якнайшвидшого скликання Всеукраїнських Установчих зборів [2, арк. 13], які мали розглянути питання доцільності створення крайового територіального органу – виразника інтересів всього населення України, представників інших національностей включно.

Про те наскільки важливим фактором у контексті розбудови української державності є вибори до Установчих зборів говорилось у листівці української партії соціалістів-революціонерів *«Про земство»*, де підкреслювалось, що діяльність земств, як органів місцевого самоврядування, повинна принципово відрізнитись від тих владних структур, що існували за царату, й цілком залежить від волі Установчих зборів [5, арк. 53 зв.]. Уже в умовах жорсткого протистояння з більшовиками Сумська міська дума обрала делегатів до Українських Установчих зборів [6, арк. 2 зв.].

Вибори до органів місцевого самоврядування мали важливе значення для подальшого розвитку державотворчого процесу. Саме під час виборчої кампанії представники української демократії отримали можливість на практиці перевірити життєздатність своїх державницьких концепцій. Крім того, вибори мали показати наскільки консолідованим й політично зрілим було українське суспільство, визначити його здатність до реалізації державницьких ідеалів. Діяльність депутатів мала бути направлена на те, щоб відстоювати права українства на рідну мову в школах, захищати ідею автономії України і виборювати федеративний устрій Російської республіки. Таким чином, вибори до органів місцевого самоврядування стали важливим фактором становлення української державності.

Отже, використання архівних матеріалів при дослідженні періоду Центральної Ради надає можливість по-новому переосмислити на якісно новому методологічному рівні такі фундаментальні проблеми вітчизняної історії, як становлення державної влади, органів місцевого самоврядування, відповідність правовій формі діяльності з точки зору взаємозв'язку, взаємозалежності політики, закону і права.

Список використаних джерел та літератури

1. *Жовтнева революція на Сумщині (За місц. арх. матеріалами) // ДАСО. Ф. Р-2362. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 25а–32а.*
2. *Постановление Харьковского губернского земского собрания от 15-го июня с.-г. по текущему моменту // ДАСО. Ф. Р-2362. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 10–13.*
3. *Календарь событий по городу Сумы и Сумскому уезду за 1917–1921 годы // ДАСО. Ф. Р-2362. Оп. 1. Спр. 20а. 111 арк.*
4. *Протокол совещания представителей сахарных заводов 30-го Апреля 1917 г. в г. Харькове // ДАСО. Ф. Р-2362. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 17–18.*
5. *Про земство. Листівка Української партії соціалістів-революціонерів // ДАСО. Ф. 2673. Листовки, воззвания, приказы. 1917. Арк. 53–53 зв.*
6. *Опись выдающихся событий в г Сумы и Сумском уезде за 1917–1921 гг. // ДАСО. Ф. Р-2362. Оп. 1. Спр. 21. 23 арк.*

Житков О. А. (Кропивницький)

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ АГРАРНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр. В СУЧАСНИХ ДИСЕРТАЦІЙНИХ ЖОСЛІДЖЕННЯХ ВІТЧИЗНЯНИХ НАУКОВЦІВ

Відкритий доступ до матеріалів архівосховищ, фондів наукових бібліотек, вільний обіг наукової інформації визначили розвиток історичного дискурсу Української революції 1917–1918 рр у пострадянську добу. Проте, навіть докорінна деконструкція (destruction) радянської схеми аграрної історії, відмова від фактографічного підходу, яким «*грішили*» історики УРСР, не спричинили суттєвих змін у практиці дослідження аграрного руху українського селянства, котрий традиційно кваліфікується, з одного боку, як вузькостановий, а з іншого – як «*аграрна революція*», або «*Велика селянська революція*», спровокована урядовими земельними реформами в Росії середини ХІХ – початку ХХ ст.

Існуюча практика аналізу історіографічних джерел засвідчує різнобій в обчисленнях загальної кількості та рівня соціальних протестів селянства. Спираючись на висновки О. Седова про повноту офіційних джерел, які у працях радянських істориків не бралися до уваги, було зроблено суттєве уточнення. У порівнянні з сучасними підрахунками загального числа селянських виступів, дані Головного управління у справах міліції Тимчасового уряду

були занижені мало не в чотири рази. Загалом, у березні – жовтні 1917 року в Україні, як стверджується дослідниками, відбулося понад 2600 селянських аграрних виступів, тоді як за офіційними даними Тимчасового уряду, за цей період часу було зафіксовано лише 668 дрібних ексцесів, а саме, захоплень лісових угідь, погромів маєтків на ґрунті боротьби за землю [7; 8].

Ці дані, в цілому, корелюються з динамікою мобілізації земельної власності в період від реформи 1861 по 1913 рр. Так, за підрахунками О. Завальнюка, поміщики Правобережної України втратили в цей період близько 1/3 частини земельної власності, тоді як на Лівобережжі – 60,2 %, а в Степу – 65,8 % [3, с. 29]. Більшість землі на Правобережжі України залишалася в руках латифундистів, які за національністю були переважно поляками та австрійцями. Земельні ділянки українських селян у пореформений період зменшилися, у середньому, від 8,4 десятин у 1877 році до 5,5 десятин у 1905 році [3, с. 32]. Не випадково, виступи українського селянства були спрямовані проти магнатів та поміщиків.

У дисертації О. Завальнюка відзначено, що селянський рух в регіоні розпочався з невеликих виступів у березні 1917 року та перетворився на потужну хвилю аграрної революції у листопаді 1917 – лютому 1918 року. За даними дослідника, у зазначений період мали місце не менше 3728 випадків селянських заворушень, з яких 907 відбулося у Волинській, 1025 – у Київській, 1796 – у Подільській губерніях. Щоправда, у підрахунках дослідника нами було помічено арифметичну похибку. Так, у підсумку О. Завальнюком подаються інші дані, відмінні від попередніх, а саме – 3738 селянських виступів [3, с. 181].

Ю. Хоптяр, автор дисертаційного дослідження *«Селянський рух в Лівобережній Україні (березень 1917 – січень 1918 рр.)»* акцентує увагу на різких соціальних контрастах, характерних для розвитку українського села, а саме – до подій Лютого 1917 року Лівобережна Україна займала одне з перших місць по концентрації на одному полюсі бідноти і середнього селянства (80,5 %), а на іншому – заможного селянства (19,5 %) від загальної кількості господарств, яке, проте, сукупно володіло більшим економічним потенціалом, ніж усе поміщицтво [11, с. 47]. Порівняльний аналіз статистичного матеріалу, здійснений автором, розкриває змістовну сторону аграрних відносин як регіонального рівня (Харківська, Полтавська та

Чернігівська губернії), так й загальноросійського масштабу від середини XIX століття до 1917 року.

Статистика аграрних селянських виступів, поданих автором на сторінках наукового дослідження, демонструє динамічну картину боротьби селянства за землю. За даними Ю. Хоптяра, з березня 1917 року по січень 1918 року кількість виступів селян становила 1731 випадок [10, с. 52]. Автором відзначалося, що з організованих форм селянського руху переважали захоплення поміщицьких господарств, а серед радикальних – погроми. Однак, навіть у піковий період вересня – жовтня 1917 року останні складали лише 1,7 % від загального числа селянських заворушень. Привертає увагу реакція селян на бездіяльність Тимчасового уряду, який відклав рішення земельного питання до Установчих зборів. Серед інших форм боротьби – протести, спрямовані проти центральної влади, як це видно з характеру прийнятих на сільських сходах петицій та наказів у листопаді 1917 р., складали 4,6 %, у січні 1918 р. – 6,2 % [11, с. 122].

Організованість селянського руху в Лівобережній Україні, на думку автора, у значній мірі визначалася соціальним складом самоврядних селянських організацій та повітових земельних комітетів. За їхньої участі, а правильніше під керівництвом останніх, відбулося 435 виступів селян (25,1 %). Земельні комітети не допускали погромів, однак не спромоглися очолити, а головне, спрямувати аграрний рух в організоване річище, надати стихійній боротьбі українського селянства політичного змісту, наголошував Ю. Хоптяр [11, с. 199].

Значна увага аграрній складовій надавалася авторами дисертаційних досліджень, присвячених історії соціально-економічної політики Центральної ради. Розлогі цитування місцевого матеріалу зустрічаються в дисертаційних дослідженнях О. Воронянського [1], Н. Земзюліної [4], Н. Ковальвої [5]. Авторами піднімалися актуальні питання діяльності українських політичних партій (УПСР та УСДРП), сільських кооперативів, повітових земельних комітетів в Катеринославській, Херсонській та Волинській губерніях. У багатьох випадках виявлялися статистичні розбіжності даних чисельності та форм селянських виступів, розглядалися проблеми теоретико-методологічного характеру. Зокрема, досліджуючи боротьбу політичних сил на Катеринославщині, Н. Ковальова прийшла до висновку, що навесні

– влітку 1917 року в регіоні набули політичної ваги «Селянські союзи», які перебували під впливом загальноросійської партії соціалістів-революціонерів – ПСР. Станом на 1 серпня 1917 року тут діяли губернський, 8 повітових та 517 сільських і волосних селянських союзів [6; 162]. Авторка схилилася до думки, що українські есери навесні 1917 року не могли опанувати інтереси селянства, тому що їхня програма була розрахована на безземельні та малоземельні верстви сільського населення, а на Катеринославщині був значний прошарок заможного селянства, якому належало 22,5 % всієї землі [6; 163]. Н. Ковальова зазначала, що у серпні 1917 року аграрна програма російських есерів, яка «була побудована на містичній вірі в революційність селянства», почала стрімко втрачати своїх прихильників, а вже у вересні українське селянство Катеринославської губернії, у тому числі й заможне, стало під прапори Всеукраїнської селянської спілки, діяльність якої контролювалася верхівкою Української Партії Соціалістів Революціонерів [6; 164].

На матеріалах регіонального характеру селянський рух в Харківській губернії висвітлювався в працях Я. Мотенка [9], а в селах Чернігівщини – І. Еткіною [2]. Дослідникам вдалося віднайти нові факти, які засвідчили низку спроб самоорганізації хліборобів з метою захисту своїх економічних інтересів. Рушійною силою селянського руху на Харківщині, за висновками Я. Мотенка, було обшинне селянство й селяни-власники. Спільною метою дій обох груп сільського населення була ліквідація поміщицького, церковного та кабінетського землеволодіння. При цьому, поміщицьке господарство, яке піддавалося найбільшому руйнуванню, розглядалося селянами у розрізі конкуренції при реалізації сільськогосподарської продукції на місцевому ринку [9, с. 10–11].

Картину революційних подій на Чернігівщині доповнила І. Еткіна. Вона звернула увагу на діяльність «новостворених органів влади» – селянських, виконавчих та продовольчих комітетів, котрі значно «перевищуючи власні повноваження, приймали рішення на користь трудового селянства» [2, с. 11]. Особливістю Чернігівського регіону, на думку дослідниці, був так званий, «стихийний більшовизм» селянства, який призвів до знищення великої кількості «культурних маєтків» – осередків товарного виробництва продукції [2, с. 12].

Результати історіографічного аналізу регіональних проблем селянського руху в дисертаційних дослідженнях показали, що праці, написані на основі джерел багато років тому, сьогодні не втратили наукової актуальності. Зокрема, у дисертаційній роботі Н. Миронець було доведено, що у різні періоди селянський рух на Поділлі мав задану обставинами часу динаміку: якщо весною та влітку 1917 р. переважали економічні вимоги, восени почалися розгроми маєтків, розорювання поміщицької землі, вирубка дерев та тощо. Спираючись на документи центральних та обласних архівів, матеріали періодичної преси, Н. Миронець підрахувала, що від березня по жовтень 1917 р. у Подільській губернії відбулося 1177 виступів селян, від найпримітивніших погромів до встановлення земельними комітетами контролю по розподілу землі [8, с. 15, 20].

Таким чином, аналіз дисертаційних досліджень, присвячених висвітленню історії селянського руху 1917–1918 рр. в Наддніпрянській Україні, свідчить, що історикам вдалося розкрити соціальні причини, потенціал та характерні риси аграрних рухів селянства в умовах війни і революції. Водночас, отримання достовірного результату стосовно визначення чисельності повстань є актуальним завданням регіональної історіографії.

Список використаних джерел та літератури

1. *Воронянський О. В. Економічна політика Центральної ради: дис. канд. іст. наук: 07.00.02 / О. В. Воронянський. – Дніпропетровськ, 1995. – 214 л.*
2. *Еткіна І. І. Земельне питання в Чернігівській губернії (лютий 1917 – березень 1921 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / І. І. Еткіна. – Чернігів, 2007. – 19 с.*
3. *Завальнюк А. М. Крестьянское аграрное движение на Правобережной Украине (март 1917 – январь 1918 г.): дис. ...канд. ист. наук: 07.00.02 / А. М. Завальнюк. – Киев, 1979. – 221 с.*
4. *Земзюліна Н. І. Селянське питання в Україні 1917 – 1918 рр. (Історіографія проблеми): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Н. І. Земзюліна. – К., 1998. – 208 с.*
5. *Ковальова Н. А. Аграрна політика українських національних урядів (1917 – 1921 рр.): дис. канд. ... історичних наук: 07.00.01 / Н. А. Ковальова. – Дніпропетровськ, 1999. – 185 с.*
6. *Ковальова Н. А. Політична боротьба навколо аграрного питання на Катеринославщині в 1917 р. / Н. А. Ковальова // Історія та культура Подніпров'я. Зб. наукових праць. – С. 161–167.*

7. Куташев І. В. *Селянський рух в Україні (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / І. В. Куташев.* – К., 2003. – 14 с.
8. Миронец Н. И. *Революционное крестьянское движение на Подоллии накануне Великой Октябрьской социалистической революции (март – октябрь 1917года): автореф. дис. ... канд. ист. наук / Н. И. Миронец.* – К., 1965. – 23 с.
9. Мотенко Я. В. *Селянський рух в Харківській губернії (1917–1921 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Я. В. Мотенко.* – Харків, 2005. – 19 с.
10. Хоптяр Ю. А. *Селянський рух в Лівобережній Україні (березень 1917 – січень 1918 рр.) / Ю. А. Хоптяр.* – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори», 2010. – 208 с.
11. Хоптяр Ю. А. *Крестьянское движение на Левобережной Украине (март 1917 – январь 1918 гг.): дис. ...канд. ист. наук / Ю. А. Хоптяр.* – Киев, 1990. – 224 с.

Кудінов Д. В. (Суми)

БІЙ ЗА МІСТО СУМИ В СІЧНІ 1919 РОКУ

Місто Суми в роки військового протистояння на Слобожанщині неодноразово ставало об'єктом зазіхання тієї чи іншої сторони конфлікту. Особливого драматизму набули події під час другого більшовицького наступу в Україні, коли Сумський повіт перетворився на справжній театр військових дій.

Передумоваю наступу «червоних» на Суми слугувала радикальна зміна ситуації на українському фланзі більшовицької Росії після поразки країн Четверного блоку в Першій світовій війні, з початком Листопадової революції в Німеччині та анулюванням радянським ВЦВК Брест-Литовського мирного договору. Вже 14 листопада 1918 р. член Реввійськради Радянської Росії В. О. Антонов-Овсієнко у доповідній записці запропонував розгорнути широку агітаційну роботу серед українського селянства, нейтралізувати німецькі частини та негайно розпочати бойові дії силами повстанських дивізій, сформованих у «нейтральній смузі». Зрештою, відповідно до директиви Реввійськради Групи військ Курського напрямку передбачалися глибоке проникнення в українську територію більшовицьких загонів, організація повстань в промислових центрах та блокування великих населених пунктів. Нарешті,

Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, створений 28 листопада 1918 р., спочатку оголосив «скинутим та поза законом» гетьмана та його уряд, відновлення радянської влади в Україні, закликав до негайного повстання трудящі маси, а згодом проголосив «ворогом народу» й Директорію, що наче має на меті ствердити владу буржуазії [2, с. 424–425, 444, 449–450, 459–462, 501; 12, с. 36; 14, с. 253, 256].

Революційні настрої проникали і в німецькі частини, дислоковані вздовж демаркаційної лінії, від якої вони почали відходити під тиском більшовиків. У результаті, до кінця листопада 1918 р. під контролем українських радянських повстанських загонів опинився суміжний із Сумським Суджанський повіт. 20 грудня 1918 р. представниками радянського Тимчасового уряду та Радою солдатських депутатів німецького 1-го резервного корпусу була підписана угода про очищення німцями до 24 грудня 10-верстної смуги на північ від залізниці Луганськ–Білопілля, що за відсутності заслони з українських військ давало змогу радянським угрупованням фактично впритул підійти до населених пунктів Сумської лінії Харківково-Миколаївської залізниці. Пізніше німецькі переговорники Ради солдатських депутатів 1-го армійського корпусу погодилися за умов надання рухомого складу для транспортування їхніх частин до Німеччини передати «*обом радянським урядам... всю наявну в неї зброю, артилерійського та інженерного майна*» [1, с. 172–173, 176]. Все це об'єктивно сприяло розгортанню наступальних дій більшовиків вглиб України, яка щойно пережила черговий військово-політичний переворот.

Особливістю наступу «*червоних*» на Сумській ділянці Українського фронту було те, що він здійснювався нерегулярними частинами, набраними на добровольчій основі. Це цілком відповідало директиві від 21 листопада 1921 р. командувача українських радянських військ В. О. Антонову-Овсієнко про подальше поповнення сил саме за рахунок «*революційного елементу харківського та донецького районів*» [7, с. 43]. Основу подібного партизанського з'єднання, яке наприкінці 1918 року взяло під свій контроль значну частину Сумського та Охтирського повітів, становили утворені восени того ж року загоны під проводом колишніх робітників Бельгійського машинобудівного заводу Панаса Багацького та Костя Лепехи.

Загін Багацького був створений восени 1918 р. з числа жителів с. Покровське Охтирського повіту. Наприкінці жовтня партизани підняли повстання, звільнили село та його округу від німців та гетьманців. Отримавши боєприпаси та зброю від полку Червоного козацтва, що розташовувався в м. Миропілля, загін Багацького розгорнув активні наступальні дії, які згодом були підтримані партизанами Лепехи, що вирушив йому назустріч з території Суджанського повіту. 19 грудня обидва загони вибили противника зі сл. Краснопілля, де й об'єднали свої сили.

Відомо, що загін Лепехи, який вирушив з Миропілля, на той момент нараховував 160–180 бійців, переважно піхотинців, при одному кулеметі. Загін Багацького, вочевидь, був більшим і краще організованим, бо з'єднання відбулося саме під його керівництвом. Отже, невелика партизанська армія становила на момент об'єднання щонайменше 400 осіб, а пізніше за рахунок мобілізації селянської молоді в зайнятих населених пунктах мала зрости ще на кілька сотень [4, арк. 16–17; 6, арк. 23–26, 69, 188; 8, с. 34; 10; 13].

Наприкінці грудня 1918 р. партизани Багацького та Лепехи зайняли населені пункти поблизу Сум – Тимофіївку, Залізник, Самотоївку, Верхню Сироватку та до 2 січня станцію Баси, перервавши зв'язок по Сумській лінії Харьково-Миколаївської залізниці. 29 грудня Лепеха висунув перед військовим комендантом Сум ультиматум здати місто без бою, скласти зброю або вивести українські війська. У протилежному випадку він обіцяв піддати місто бомбардуванню [3, арк. 8]. У той же час з півночі до Сум наближалися частини 2-ї повстанської дивізії та партизанський загін Бочкіна.

Небезпека з боку більшовицьких військ примусила як представників УНР, так і органи місцевої влади здійснювати заходи щодо забезпечення оборони Сум. Зокрема, сумський повітовий комендант полковник П. Соболев, зважаючи на неможливість покладання сподівань на німців, залога яких ще залишалася в Сумах, 20 грудня 1918 р. оголосив мобілізацію обер- та унтер-офіцерів, військових лікарів віком до 35 років, а також козаків 1897 та 1898 років народження. З мобілізованих почали формувати два стрілецькі батальйони й кінний полк під командою полковника Кобеляцького (скоріше за все мова йде про сили не більше за ескадрон). До справи оборони міста

долучилися й сумські меншовики, які мали представництво в міській думі. Ними була створена *«Комісія з організації в Сумах робітничо-соціалістичних дружин для охорони безпеки жителів»*. Кандидати в дружину повинні були заручитися рекомендацію від профспілки або *«трьох відомих членів соціалістичних партій»*, зареєструватися в міській управі й застрахуватися. Але оскільки формування дружини почалося лише за день до вирішального бою з більшовиками, фактично ці підрозділи так і залишилися на папері [9; 11, с. 2].

У цілому, партизанські командири оцінювали сили противника як переважаючі по відношенню до їхніх загонів: 500–600 стрільців при 4 кулеметах і ще певна кількість кіннотників. Дещо більшу кількість наводив В. О. Антонов-Овсієнко – в ході мобілізації до багнету в місті було поставлено 700 бійців, з них 200 офіцерів. Крім того, 26 грудня 1918 р. із Харкова до Сум прибув загін з 300 *«петлюрівців»* з числа гімназистів та реалістів під командою старшини Азаського. Охорону банку та військового складу здійснювали 50 офіцерів. Більше того, поблизу Сум стояв загін гайдамаків (338 осіб, 2 кулемета). Отже, на деякий час в руках УНР зосередилися значні на той час сили для здійснення відсічі ворогові. Але командування військ УНР вирішило не залишати всі ці сили на захисті Сум і вже 27 грудня відвело частину мобілізованих до Конотопу, якому загрожувала 1-а Українська радянська дивізія та можливість повстання в самому залізничному вузлі [1, с. 179–180; 4, арк. 18; 5, арк. 148; 6, арк. 23–27, 159].

Не дивлячись на це командування республіканських військ у Сумах вирішило перейти до активних дій і спробувало своїми силами вибити противника зі станції Баси 3–4 січня 1919 р., але через запеклий опір противника воно змушено було відвести війська назад. Натомість, увечері 4 січня військова рада партизан ухвалила план взяття міста: передбачалося нанесення фронтального і флангових ударів. Перша колона під командою Багацького мала наносити вдар з півночі вздовж залізниці з метою захоплення станції Суми, Павлівського та Бельгійського заводів. Друга колона Орлова на півдні через Пришиб та Баси повинна була зайняти територію Сумського кадетського корпусу. Колона Лепехи (кіннота) мала наступати через Замостя, Харківські греблі на центральній ділянці фронту. Нарешті, резервну колону та штаб передбачалося розмістити в

с. Василівка. Загальна кількість сил наступу не перевищувала 350 осіб при малій кількості набоїв («партизанам навіть було дано спеціального наказу берегти патрони і стріляти тільки у вірну мішень») та двох кулеметах [6, арк. 27].

Уранці 5 січня почався штурм міста, який здійснювався вельми вдало для партизан: залізничний міст вдалося захопити без бою, а розосереджені кулеметні точки бійців УНР на широкій ділянці фронту (по одному у Павлівському заводі й Троїцькому соборі, два у кадетському корпусі) не створили переваги перед атакуючими. Перешкодою для них не став і Псел, який навпроти Нового Міста не був вкритий льодом. Якщо українським бійцям, які відступали з боку Гусинців, приходилося рятуватися на лівий берег ріки вплав, то партизани скористалися для форсування ріки човнами, відібраними в місцевих жителів. У результаті, оборонці виявилися дезорієнтованими й так і не змогли вчинити адекватний опір. Нарешті, лобова атака групи Лепехи завершила розгром сумської залоги. *«На плечах відступаючих петлюрівців наша кіннота з голими клинками шабель, з червоними стрічками в кінських гривах і на шапках, з гиком в скаженім галопі через Харківські мости вривається на Покровську площу і Соборну вулицю і вривається в петлюрівську кінноту, яка від несподіваної атаки на весь кар'єр у паніці через базар по Іллінській вулиці тікає на Роменський шлях»*, – описував рішучий момент атаки колишній партизан М. Д. Ковальов. Тим часом загін Багацького штурмом взяв Павлівський завод та з другої спроби станцію, а група Орлова – територію Сумського кадетського корпусу.

Після кількох годин бою Суми опинилися в руках більшовиків. За даними М. Д. Ковальова, втрати «червоних» становили 3 загиблих і 6–8 поранених, «петлюрівців» – близько 15 вбитих. Військовики УНР вимушені були відступити розрізненими групами на Стецьківку, Лебедин та Ромни. Частина з них потрапила у полон. Партизанами були захоплені значна частина зброї та різне військове майно [5, арк. 152; 6, арк. 29–31, 188–189; 8, с. 34–35; 10].

На думку сучасників, відносна легкість, з якою червоні партизани здобули Суми, пояснювалася непопулярністю влади Директорії, що за короткий період панування в Сумському повіті не добилася визнання серед різних верств населення. Давали ознаки поспіх у формуванні військових частин, відсутність

достатньої мотивації з боку колишніх офіцерів «старої армії» захищати УНР, брак зброї, відсутність артилерії. Однак успіх військової кампанії червоних партизан пояснювався не лише прогалинами в обороні республіканців. Слід визнати уміння Багацького та інших командирів партизан використовувати фактор несподіванки, реалізовувати стратегічне планування баталії, опиратися в ньому на перевірені розвідувальні дані.

Список використаних джерел та літератури

1. Антонов-Овсиенко В. А. В боротьбе против Директории / В. А. Антонов-Овсиенко // *Літопис революції*. – 1929. – № 5–6. – С. 142–186.
2. *Гражданская война на Украине. 1918–1920: Сборник документов и материалов: В 3 т., 4 кн. / Отв. ред. проф. С. М. Королевский*. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. 1. – Кн. 1. – XXXVI, 875 с.
3. *Державний архів Сумської області (ДАСО). Ф. 354. Оп. 1. Спр. 56. 48 арк.*
4. *ДАСО. Ф. П-9. Оп. 1. Спр. 9. 294 арк.*
5. *ДАСО. Ф. Р-2362. Оп. 1. Спр. 32. 155 арк.*
6. *ДАСО. Ф. Р-2362. Оп. 1. Спр. 60. 225 арк.*
7. Какурин Н. Е. *Как сражалась революция / Н. Е. Какурин*. – М.: Политиздат, 1990. – Т. 2. – 431 с.
8. Ковальов М. Д. *За щастя народне / М. Д. Ковальов // Жовтень на Сумщині: спогади учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні*. – Суми: Сумське обласне видавництво, 1958. – С. 32–35.
9. *Местная жизнь // Сумской вестник*. – 1918, 22 декабря. – С. 4.
10. *Нечипоренко І. Ми боролись за щастя народне / І. Нечипоренко // Вперед*. – 1963. – № 144. – С. 4.
11. *Объявления // Луч*. – 1919, 2 января. – С. 1–2.
12. Рибалка І. К. *Тимчасовий робітничо-селянський уряд України і його діяльність / І. К. Рибалка // Труды історичного факультету Харківського Ордена Трудового Червоного Прапора державного університету ім. О. М. Горького*. – 1957. – Т. 5. – С. 35–48.
13. *Сіряченко В. Багацькі / В. Сіряченко // Ленінська правда*. – 1980. – № 27. – С. 4.
14. Солдатенко В. Ф. *Революційна доба в Україні (1917–1920 роки): логіка пізнання, історичні постаті, ключові епізоди / В. Ф. Солдатенко*. – К.: Парламентське вид-во, 2011. – 568 с.

СЕКЦІЯ 1

ІСТОРИОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ПРОБЛЕМИ РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ В УКРАЇНІ У 1917–1921 РР.

Артюх В. О. (Суми)

МИНУЛЕ ЯК ОБ'ЄКТ ПРАКТИЧНОГО ВИКОРИСТАННЯ

Немає минулого, теперішнього і майбутнього. Є минуле теперішнього, теперішнє теперішнього і майбутнє теперішнього (Августин Аврелій)

1. Під «практичним використанням» ми будемо розуміти не лише його протилежність «теоретичному», але й як те, що працює на певний емпіричний «результат». Практичне ставлення до дійсності – це коли те, що відбулося, пов'язується з нашими особистими діями, надіями і бажаннями в точці «тепер» (цей світ існує не сам по собі, а лише у відношенні до мене) найчастіше у зв'язку з якимось колективним інтересом, приміром, національним. Минуле розглядається тут виключно у зв'язку з теперішнім (інше минуле, минуле, яке ніяк не в'яжеться з сучасністю просто не існує). Минуле, яким би чином воно нам не являлося, постає лише різновидністю сприйняття теперішнього.

2. Практичне використання образів минулого притаманне масовому рівню свідомості як протилежного спеціалізованому. Саме воно, а не їх спеціалізоване професійне пізнання є первинним. Спонтанна спрямованість уваги на вимір минулого, що зафіксувала себе вже в первісні часи у міфічному типі світосприйняття, лише в ХІХ столітті досягла рівня такого виду професійної діяльності як історична наука. Міфологічний підхід: минуле – це вмістилище *зразків* для наслідування в сучасності (Мірче Еліаде).

3. При такому підході розмиваються межі між минулим і сучасним і тому проминулі події сприймаються як події сучасні. Історична подія, умовно говорячи, «виймається» із притаманного їй історичного контексту і «вставляється» у контекст сучасності.

Минуле розмовляє сучасною мовою. Вживання інших слів для називання подій минулого з, відповідно, іншими смислами постає дієвим засобом їх модернізації.

Практична людина прочитує минуле *назад*. Її цікавлять лише ті події минулого, які вона може пов'язати із її теперішньою діяльністю.

Минуле при практичному використанні людиною – це її *особисте* минуле, коли вона переносить якісь цінності із *свого* теперішнього у *своє* минуле. Те, що з'являється в результаті такого підходу, можна назвати «*практичним минулим*».

3. Принагідно зазначимо, що при науковому підході, де зреалізовується істиннісна настанова, минуле існує ніби само-по-собі і метою дослідження тут постає реалізація максими показати «*як тоді це було насправді*». Якраз вимоги розрізнення вимірів теперішнього і минулого, розгляду історичної події обов'язково лише у зв'язку зі своїм неповторним соціальним, політичним чи культурним контекстом (бо саме такий зв'язок допомагає побудувати адекватний причинно-наслідковий ряд і надати історичній події відповідних смислів, що в результаті приведе до її правильного розуміння) постають головними методологічними нормами. Саме відділивши від сучасного виміру вимір минулого, можна потім якийсь аспект цього виміру сприйняти як «*незрозумілий*», а значить, створити проблемну ситуацію.

Для історика минуле цінне без обов'язкового *практичного* зв'язку з сучасністю, воно цінне саме по собі і тому його ставлення до минулого приміром через історичні джерела визначається принципами придатності історичних документів (відповідності історичній правді) та повноти для опису ситуації, а не принципом «*працює / не працює*» на сучасність (придатний / не придатний для пояснення сучасності).

4. На практичному рівні проминулі людські дії не можуть не розглядатися крізь призму світоглядних оцінок справедливий / несправедливий, хороший / поганий, правильний / неправильний, тому їх моральнісна згода чи засудження – звична реакція людини, свідомість якої встановлює *особисте відношення* з виміром минулого. При науковому ж підході, якщо минуле якесь не таке, з точки зору сучасних цінностей, то ми його *не виправдовуємо*.

5. «*Практична*» реакція – це завжди реакція зацікавленої людини, прибічника того чи іншого колективного інтересу, а тому виправдальна й легітимізуюча функції є основними при такому підході до історії. Минуле існує лише для того, щоб якоесь пояснити сучасність, зробивши її більш зрозумілою і більш

придатною для проживання в ній.

6. Реалізація наших колективних потреб в сучасності обумовлює і таку спрямованість уваги на минуле, коли фіксується вибіркова чуттєвість лише до деяких історичних фактів і подій, які найповніше придатні бути тією *«історичною милицею»*, яка підстрахує їх при реалізації цих потреб.

7. Практичне відношення до минулого найповніше проявляє себе в функціонуванні такого феномену як *історична пам'ять*. І ця настанова на практичне ставлення до минулого потім успішно експлуатується такими владними феноменами, що мають своїм об'єктом масову свідомість як *політика пам'яті та історична політика*.

8. *Практичне минуле – це неісторичне минуле.*

Власенко В. М. (Суми)

УРОДЖЕНЦІ СУМЩИНИ В УКРАЇНСЬКІЙ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1921 рр.

(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЖУРНАЛУ «ГУРТУЙМОСЯ»)

Важливим джерелом з історії Української революції 1917–1921 рр. є періодика. Особливе місце серед неї належить міжвоєнній емігрантській пресі, яка відображала альтернативний радянському погляд на революційні події. Донедавна майже невідомим не тільки широкому загалу, але і науковцям залишалося питання про висвітлення емігрантською пресою тогочасних подій, в яких одноосібно або у складі військових формувань брали участь уродженці або жителі Сумщини. Йдеться про ту частину Північно-Східної України, яку нині займає Сумська область. Саме тому автор поставив собі за мету показати участь уродженців Сумщини в революції за матеріалами журналу військово-громадської думки *«Гуртуймося»*, що виходив у 1929–1936 і 1938 рр. в Горніх Черношицях і Празі (Чехословаччина) й у 1937 р. в Софії (Болгарія).

Ініціатором видання, його видавцем і редактором був уродженець с. Рогізне, нині Сумського району, військовий комендант міста Суми і повіту в період УНР, заступник коменданта Сум за часів Української Держави, представник військового міністра УНР на Балканах і в Туреччині, майбутній міністр військових справ УНР в екзилі (1973–1978) Василь

Захарович Филонович. Його зв'язки зі своїми земляками – побратимами по зброї вже знайшли відображення в науковій літературі [1; 2]. Співредакторами окремих чисел журналу були його соратники художник Микола Битинський (Чехословаччина) та сотник Панас Романюк (Болгарія). Матеріальну допомогу редакції надавав Уряд УНР в еміграції через військового міністра генерал-хорунжого В. Сальського.

Всього вийшло 24 числа. Їхня нумерація була подвійною – в межах календарного року і наскрізна. Серед авторів – відомі учасники революції – громадсько-політичні діячі Д. Геродот (Івашина), Б. Лисянський, Р. Лісовський, О. Лотоцький, В. Мурський, Т. Олесюк, У. Самчук, С. Сірополко, М. Славінський, Ст. Смаль-Стоцький, А. Яковлів, військові Д. Антончук, М. Битинський, В. Корнійв, В. Кущ, М. Палій-Сидорянський, В. Петрів, Г. Порохівський, В. Прохода, В. Сальський, С. Чорний, П. Шандрук, В. Шевченко та інші. Публікувалися поетичні твори С. Левченка, Б. Лисянського, В. Михалевич (дружина В. Филоновича), М. Оверковича (М. Битинський), О. Олеся (уродженець Білопільля), О. Печеніг, О. Стефановича, І. Черевка та інших.

Передовиці (редакційні статті) належали перу В. Филоновича. Деякі статті підписував псевдонімами В. Слобідський і В. Захарович та криптонімами В. Ф., В. Ф-ч, П. Ф., Ф. Він же був автором низки статей з історії революції, зокрема, *«Листопад 1921 року»* (1929, листопад), *«Українські Тернопілі – Крути»* (1930, січень), *«Листопадовий похід 1921 р.»* (1931, ч. VIII), *«Зимовий похід»* (1935, ч. XIII), *«Берестейський мир»* (1938, ч. XXII). Опублікував нариси про С. Петлюру (1929, травень; 1936, ч. XVII–XVIII) та некрологи на смерть В. Фролова (1930, ч. V), М. Садовського (1933, ч. X), В. Мурського й О. Зіверта (1935, ч. XIV–XV), М. Таратулі і Л. Шишманової-Драгоманової (1937, ч. XIX), І. Мірного) та М. Удовиченка (1937, ч. XX–XXI). Його перу належать розвідки про вшанування пам'яті М. Драгоманова в Софії (1933, ч. X), життя української військової і політичної еміграції (1935, Ч. XVI), трагічні сторінки радянської України – *«Голод на Україні»* (1929, травень), *«П'ятирічка»* (1933, ч. X), *«По той бік совіцького кордону»* (1934, ч. XII), *«В гостях у «кронштадців» та збігців з Соловецької каторги»* (1935, ч. XIII), *«Совітська лінія «Мажіно» в Україні»* (1938, ч. XXIV).

На сторінках журналу публікувалися уривки із щоденника В. Филоновича за 1917–1927 рр. «По шляху боротьби» (1929, травень), в яких йшлося про його першу зустріч із С. Петлюрою, перебування у приміщенні Центральної Ради, участь в Українському військовому з'їзді в 1917 р., військову частину Армії УНР, що була сформована Василем Захаровичем із сумчан на початку 1919 р., другу зустріч із С. Петлюрою у 1921 р. в Тарнові (Польща), перебування на могилі Голови Директорії УНР в Парижі у 1927 р. На сторінках журналу вміщено фото надгробної плити на могилі С. Петлюри, яку спроектував уродженець Конотопщини, член Української Центральної Ради, міністр шляхів сполучення УНР Сергій Тимошенко.

Перебіг бою Сумського куреня 4-го полку Січових стрільців Армії УНР проти 5-го кінного полку імені Л. Троцького («Чортів полк») під Житомиром у березні 1919 р. В. Филонович описав у статті «Бої за Житомир» (1932, ч. IX). У цьому збройному протистоянні брав участь бронепоезд «Сумець», команду якого склали земляки Василя Захаровича. Під час бою командир Сумського куреня був тричі поранений, але продовжувати керувати підрозділом. У статті згадані сумчани сотник Михайло Коваленко, брати Левенцови та юнак Кулісич.

Бою під Житомиром у березні 1919 р. присвячені і спогади сумчанина В. Афанасієвського (1930, ч. V). Йдеться про контрнаступ лівої бойової ділянки, якою керував В. Филонович, проти 19-го і 21-го радянських піхотних полків поблизу села Станішівка. На той момент Сумським куренем командував сотник М. Коваленко. Автор спогадів згадував, що випускник Сумського реального училища фотограф-аматор Микола Левенцов (Лівенцов) здійснював фотозйомку бою, а його брат Володимир в цей час «строчив» з ручного кулемета «Льюїс». Обидва загинули у бою 23 березня 1919 р.

Під псевдонімом В. Слобідський В. Филонович описав похід 32 старшин Армії УНР у запілля ворога у грудні 1919 – січні 1920 рр. (1935, Ч. XIII). Фактично це автобіографічна сповідь учасника походу зі зміненим прізвищем головного героя. Сюжет, багато епізодів та персонажів описаного походу збігаються із достовірними свідченнями самого В. Филоновича більш пізнього періоду (звіти, доповіді, листи) [3, арк. 52, 60–60 зв.].

Інформацію про уродженців Сумщини – учасників Української революції містить рубрика «Хроніка». Українська громада у Великому Бечкерекі (Югославія) повідомляла про смерть свого скарбника, уродженця с. Вільшана, колишнього Лебединського повіту, нині Недригайлівського району Сумської області, поручика Федота Кульбачного (1931, чч. VI, VII). У повідомленні про Шевченківське свято в Українській гімназії у Ржевницях (Чехословаччина) згадується прізвище організатора заходу з нагоди 70-х роковин смерті Т. Шевченка директора гімназії, уродженця м. Кролевець, випускника Варшавського університету, козака 1-го Богданівського полку (1917) та старшини 5-ї Херсонської дивізії Армії УНР Івана Кобизького (1931, ч. VII).

У реєстрі жертводавців на журнал «Гуртуймося» зазначені учасники революції уродженець Краснопілля, голова управи філії товариства «Просвіта» у м. Новий Сад (Югославія) Олекса Жаботинський (1931, ч. IX), колишній житель Роменщини, член правління Української громади в Софії (Болгарія) полковник Григорій Крупицький (1933, ч. X). Серед жертводавців на Музей визвольної боротьби України в Празі були В. Филонович й уродженець Охтирки, член уряду Української Держави професор Сергій Бородаєвський (1933, ч. X), на допомогу втікачам з СРСР – уродженець с. Самотоївка на Краснопілщині, державний секретар УНР Іван Мірний, учасник національно-визвольного руху на Слобожанщині Юрій Коллард та О. Жаботинський (1934, ч. XI).

Отже, емігрантська преса може бути важливим джерелом з вивчення регіональних аспектів Української революції, біографій її учасників та поглядів емігрантів на цю вікопомну подію.

Список використаних джерел та літератури

1. Власенко В. М. «Не може бути українцем той, хто не самостійник» (Тема малої батьківщини в листуванні В. Филоновича із земляками) / В. М. Власенко // Сумський історико-архівний журнал. – 2012. – № XVI–XVII. – С. 26–44.
2. Власенко В. Уродженці Сумщини – учасники Української революції 1917–1921 рр. / В. Власенко. – Суми: ВВП «Мрія», 2016. – С. 164–197.
3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 5235. Оп. 1. Спр. 1518.

**АВТОБІОГРАФІЇ, АНКЕТИ ТА ІНШІ ОСОБОВІ
ДОКУМЕНТИ ВІДПОВІДАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ
РАДЯНСЬКИХ УСТАНОВ 1920-1930 рр. ЯК
ДОКУМЕНТАЛЬНЕ ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ
РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр. НА ТЕРЕНАХ СУМЩИНИ**

Корпус архівних документів для вивчення подій Української революції 1917–1921 рр. у порівнянні з іншими періодами достатньо обмежений. Вочевидь, це й обумовило той факт, що чимало дослідників 1920–1930-х років віддавали перевагу саме джерелам особового походження. Це, власне, й було відмічене радянськими джерелознавцями у працях, присвячених мемуарним джерелам (В. С. Голубцов, А. В. Санцевич, Г. В. Стрельський) [1; 16; 17]. За часів незалежності України мемуарна література, яка висвітлювала період Визвольних змагань першої половини ХХ століття, аналізувалася в публікаціях українських дослідників В. С. Горака, А. Б. Грідіної, С. О. Звілінського, Ю. Ю. Каліберди, О. А. Коляструк, Ю. В. Котляра, Д. В. Кудінова, А. О. Малика, О. В. Отземка, В. А. Пархоменка, Р. Я. Пирога тощо [3; 4; 5; 7; 8; 9; 12; 13; 14; 15]. Також привертає увагу дисертаційна робота Л. О. Колесникової, присвячена феноменології масових джерел особового походження [6].

Одним із різновидів мемуарних джерел є автобіографії сучасників революційних трансформацій в Україні 1917–1921 рр. На думку дослідника М. Гончаренка автобіографії поділяються на творчі і службові [2, с. 222–223] і такий поділ за типом характеру автобіографічного тексту підтримують і інші дослідники [10, с. 29; 11, с. 269]. Здебільшого, службові автобіографії – це невеликі твори на одну-дві сторінки рукописного, інколи машинописного тексту, які написані на вимогу державних, партійних, громадських чи інших установ та організацій при вступі на посаду чи до учбового закладу, або для інших цілей. Творчі автобіографії видатних осіб, учасників подій досліджуваного періоду вже ставали об'єктом багатьох наукових розвідок, тоді як службові *curriculum vitae* радянських та партійних функціонерів, громадських активістів і досі залишаються поза увагою дослідників. Оскільки за радянської доби існували певні вимоги до написання автобіографій, які відбивали участь їх авторів в суспільно-політичних процесах

революційної доби (у 1920–1930-х роках це вимоги щодо висвітлення участі автора у подіях / місцезнаходженні / переслідувань до лютого 1917 року, від лютого до жовтня 1917 року, за часів Гетьманату, Директорії), то навіть у невеликих автобіографіях подибаємо чимало цікавого фактичного матеріалу.

Наведемо декілька прикладів. У датованій 1926 роком архівній справі «*Анкети керівних працівників. Автобіографії*» з фонду Державного архіву Сумської області (ДАСО) «*Управління начальника Боромлянської районної робітничо-селянської міліції і розшуку*» (Ф. Р-1043) є декілька документів, які містять цікаву інформацію про вказаний період. Так, у автобіографії голови Вільшанського райвиконкому Чайки Олексія Денисовича зазначено¹, що «*по партийной, профессиональной, советской и военной работатъ [я] начал с 1917 года и до последнего времени провожу свою работу. По Советской в 1917 году начал работатъ, был выбран членом Ревкома² Волостного и в скорости, через месяц, в Уездном Сумском Ревкоме работал до 1918 года февраля м-ца и эвакуировался вместе с Уисполкомом³ в Таганрог от преследования немцев и в скорости переехал на Кубань в город Ейск и по ликвидации на Кубани Соввласти в 1918 году в Июне м-це пришлось быть и проживать на Кубани конспиративно 2 месяца в городе Анапа, откуда и пришлось перебраться в Сентябре месяце 1918 года на Украину в город Керчь, а отсюда в город Славянск где и поступил на завод чугунно-литейный Смирнова. По ликвидации гетманщины в 1919 году был выбран Председателем Союза металлистов города Славянска и Председателем обще-заводского Комитета мелкой объединенной промышленности этого-же района Славянска и в 1919 году 15 мая был мобилизован партией в Красную Армию на подкрепление 9-й дивизии 13 армии Южного фронта где и пробыл до 1920 года Июня м-ца и по демобилизации из Красной Армии был в распоряжении Сумской организации партии КПБУ которая и давала мне работу в порядке назначения по Советским учреждениям и Сельсоветам, по работе среди селян я только в 1923 году выбран в члены Ольшанского Райисполкома Сумского округа, где и работаю до сего времени в должности Председателя Райисполкома*» [18, арк. 14–14 зв.]. Таким чином,

¹ Тут и далі цитати подані згідно правопису оригінала.

² Скорочення від російського «революционный комитет».

³ Скорочення від російського «уездный исполнительный комитет».

маємо не тільки біографічну інформацію про члена Сумського повітового ревкому, а й згадку про евакуацію Сумського повітового виконкому у 1918 році до міста Таганрог.

Керівник райземвідділу Білопільського районного виконкому Гаврило Антонович Малоштан деякий час вчителював, свою автобіографію написав щиро, від душі, згадуючи не тільки факти, а й свої враження, емоції. У розділі автобіографії *«Партійна належність»* він писав: *«У квітні 1917 року вступив у ряди Р.С.Д.Р.П (меншовиків) Путивльської організації як у одну з партій яка знайшлась у м. Путивлі у той мент; але-ж скоро із цієї партії вибув (у травні), бо есеровська заснувалась - яка показалаь кращою; у червні 1917 року прибув у армію у м. Маріуполь, де вже було багато партій і групіровок, так що й трудно було розбиратися яка з них найкраща, через що й не удалось не до якої партії вступити. З 1917 року й по 1921 рік у Р.К.П (большевіків) я не вступив, бо боявся ріжних ворожих большевицьких сил та групувань, а з 1921 року по цей мент не вступив через те, що було соромно вступати у партію большевиків тоді як партія стала міцною, поборолла своїх ворогів й у таких пугливих чоловіків як я вже не мала потреби»,* а у розділі *«Репресія та підсудність»* відверто визнав наступне: *«За участь у Комітеті Путивського Повіту за 1917 рік у 1918 році був залишен без посади вчителя а погрозою зарештувати як що знайдуть я ж утік до дому в х. Шкуратів де й розпочав працю по фарбуванню полотна та другої одяги своїм селянам. Цю працю я продовжував доки знову повернулась Радянська Влада. За те що був у школі імені К. Маркса Деникінці у серпні 1919 р. аж три рази запитувались зарештувати дома у х. Шкуратовому, але я з дому утік у м. Путивль, поки ще його денікінці не захватили, а як захватили то я знову втік до родичів у м. Харків, де пробувши неділю, поки прийшли перші частини, після чого вже жив у х. Малоштановому озираячись на всі боки»* [18, арк. 45–45 зв.].

Більш інформативними щодо фактів виявились автобіографії, написані на вимогу Сумського регіонального відділення Істпарту – Комісії з історії Жовтневої революції і РКП(б), що займалась збиранням, науковою обробкою та виданням матеріалів з історії Комуністичної партії і Жовтневої революції. Так, у фонді ДАСО Р-2362 *«Колекція документів з історії Сумщини 1753–1934 рр.»* є справи з матеріалами про революційний рух на Сумщині в

1905–1907 рр., революцію 1917 р., перелік подій в м. Суми та Сумському повіті у період 1917–1921 рр. [19; 20], копії спогадів про «Жовтневу революцію» та громадянську війну на Сумщині. Справа № 60 з цього фонду налічує близько півсотні спогадів, з яких сім оформлені як автобіографії. У справі подані написані на прохання Істпарту у 1932 році автобіографії учасників революційних подій Марка Федоровича Галуштенка, Степана Несторовича Разіна, П. Д. Скляренка⁴, Кузьми Дорофійовича Криловецького, К. Ф. Сергієнко⁵, Олександра Дмитровича Ревенка та Андрія Івановича Гарбуза [21].

Прикладом автобіографії-спомину може слугувати автобіографія уродженця села Яструбине Сумського повіту Харківської губернії, члена КП(б)У Марка Федоровича Галуштенка. *«В Сумском уезде в декабре, январе и феврале месяце моей специальной работой была организация Красной гвардии и я был начальником отряда северных уезда волостей: Яструбенской, Павловской, Хотенской, Речанской, Писаревской и др. подавляя кулацкие восстания и др. контр-революционные выступления и имея значительное влияние на окружающие места, а также на г. Сумы, где пользовался высокой популярностью и авторитетом. В феврале месяце 1918 г. был избран делегатом на уездный съезд волостных земств, где своим выступлением / словом сорвал этот съезд, так как большинство на нем были приверженцами Центральной Рады. В марте месяце при наступлении немецких регулярных войск, я со своим отрядом отступил под г. Белгород, Курской губ. и присоединил свой отряд к отряду Красной Балтики и тогда мне было поручено командование 2-й ротой. 29-го марта отряд наш наголову был разбит немцами и я был приговорен немцами, военными властями к расстрелу в д. Яковлево, но удалось бежать в г. Курск и там поступил в 1-й Курский революционный полк. В нем я пробыл до начала Брест-Литовского перемирия, тогда получил задание РКП отправиться на Украину для повстанческой работы, где и проработал нелегальным образом до Октября месяца 1918 г., все время имея тесную связь и руководство Временного правительства Украины и 2-й бригады Львов⁶, делая налеты на немецкие и Скоропадские части... Имея*

⁴ Ім'я та по батькові невідомі: у автобіографії зазначені тільки ініціали.

⁵ Ім'я та по батькові невідомі: у автобіографії зазначені тільки ініціали.

⁶ Так у документі. На думку авторів, слід читати – Львов.

колоссальные результаты в смысле отказа крестьян и немецких солдат выполнять те или иные требования, существующих властей. После свержения КАЙЗЕРА в сентябре месяце лично вел переговоры с частями немецких войск, отправляющихся на родину, имел результаты по отбиранию оружия, снаряжения и т.д. Был членом нелегального Сумревкома с мая по ноябрь месяц 1918 г., а в ноябре месяце уже официальным членом того же ревкома и занимал должность председателя Сум. ЧК⁷ по март месяц 1919 г., затем начальником уездмилиции и из-за личных споров с членами уревкома Радчевым и Тесленко по доносу был арестован Харьковской Губ. ЧК. Пробыл арестованным в г. Харькове и в июне месяце после следствия без никаких улик и обвинений был освобожден. После этого я прибыл на родину в с. Ястребенное и был назначен председателем Волисполкома⁸. При наступлении Деникина я эвакуировался в Великороссию в г. Брянск и в сентябре месяце получил задание ЦК КПБУ, уехал на Украину для подпольной работы и проработал я в районах Сумского, Ахтырского, Лебединского и Суджанского уезда с повстанческим отрядом по декабрь месяц, имея тесную связь с 4-й дивизией, а в декабре месяце отряд свой передал т. Маслову, назначенному комендантом г. Харькова и т. Кину, а сам остался членом Сумского Уревкома в должности заведующего отделом управления и пробыл на таковой по 25 марта 1920 г. Потом был избран председателем Волисполкома в Ястребенное и проработал до 20-го августа 1920 г. совмещая разные должности, как то: пред. сессии ревтриба⁹, инструктора-ревизора и т. д. Имея огромные результаты своей работы в смысле организационной и хозяйственной и борьбы с бандитизмом и труды сии до сих пор остались не забытыми. 20 августа во время Врангельщины оставил пост пред. Волисполкома и получив задание ЦК КПБУ, уехал с отрядом в тыл Врангеля, где и пробыл в районе Мелитопольского уезда до его ликвидации. Затем принимал бои с Махно и после по распоряжению Закордота¹⁰ отряд свой

⁷ Скорочення від російського «Чрезвычайная комиссия».

⁸ Скорочення від російського «волостной исполнительный комитет».

⁹ Скорочення від російського «революционный трибунал».

¹⁰ Скорочення від поєднання українського слова «закордонний» та російського «отдел». Закордот — структурний підрозділ ЦК КП(б)У, який був створений у травні 1920 року для проведення агентурно-

переформировал в уездмилицию г. Мелитополя, а сам получил (по желанию) назначение начальником Раймилиции 8-го района м. Василенка¹¹ и проработал там около 5 месяцев, был отозван Запорожским Укомом и назначен секретарем райпарткома того же Васильевского района, совмещая одновременно должность и пред. Волисполкома. Проработал я таким образом до райконференции и к 10-му съезду партии был отозван Губкомом и послан на работу в Губревтриб¹² в качестве члена такового. После этого во время сильного голода опять был отозван Губкомом и направлен в Киевскую и Подольскую губернии по погрузке наряда Наркомпрода¹³ для Запорожской губернии. Пробыл там по июнь месяц 1922 г.» [18, арк. 6–14].

Автобіографії склалися радянськими посадовцями не тільки при вступі на посаду, на прохання Істпарту, а часто й при численних партійних чистках. Прикладом є автобіографія уродженця заштатного міста Миропілля Суджанського повіту Курської губернії, працівника Конотопського паравозо-вагонного ремонтного заводу, комуніста Івана Павловича Клименка, написана у липні 1936 року: «Я родился в 1884 году в м. Мирополье Сумского района Харьковской Области. Отец мой был крестьянин с земельным душевным¹⁴ наделом. Школу окончил низшую, бывшее земское училище. По окончании школы был истопником в экономии, там же поступил в сельскохозяйственные мастерские, проработавши год уволился. В 1903 году поступил в Конотопские ж. д. мастерские (ныне КПВРЗ). В 1905 году участвовал в забастовочном движении, в 1907 году за участие в революционной работе был арестован на три месяца в Конотопской тюрьме, восемь месяцев был безработным. В 1908 г. снова поступил в Конотопские. В 1917 году был в партии ЭС-ЭРОВ. После раскола партии ЭСЕРОВ

розвідувальної роботи за кордоном – у прилеглих до України країнах та за лінією фронту по політичним, економічним, війським питанням. Джерело: Козенюк В. О. «Закордот» у системі спецслужб Радянської України / В. О. Козенюк // Воєнна історія. – 2002. – № 1.

¹¹ Так у документі. Вочевидь, мається на увазі волосний центр Мелітопольського повіту Василівка.

¹² Скорочення від російського «губернский революционный трибунал».

¹³ Скорочення від російського «Народный Комиссариат продовольствия».

¹⁴ Так у документі. Слід вважати, що земельний наділ був як на одну душу.

робота в блоке с большевиками принимал активное участие в революционном движении на Конотопщине. В 1918 году работал в подпольном Рев. Комитете получая средства из стачечного Комитета, находящегося в Курске. Во время отступления через меня проводилась работа с безработными, имея явочную квартиру. В 1919 году в январе м-це подпольный Революц. Комитет захватывает ст. Конотоп, помогает продвижению Красных отрядов, находящихся за Сеймом, где я остаюсь казначеем Ревкома; в 1919 г. в августе месяце с занятием Конотопа Деникиным отступаем с отрядами в Брянск Москва и находимся в летучке ж. д. станции Малоярославец. С занятием Конотопа Красными возвращаемся в Конотоп, где меня временно назначили секретарем городской парторганизации.

В 1920 году меня завод направляет на курсы при НКПС¹⁵. В 1921 г. по окончании курсов работал в КПВРЗ до 1930 года в качестве монтера при сборном цехе.

В 1930 году меня перевели в школу ФЗУ инструктором, где я работаю и по настоящее время» [22, арк. 97].

С такою автобіографією Іван Павлович успішно пройшов чергову партійну чистку і тому його прізвище, ім'я та по батькові зазначено у списку членів партійної організації Конотопського паравозо-вагонного ремонтного заводу, які пройшли перевірку партійних документів і партійність яких була підтверджена [22, арк. 51, 55]. Але така автобіографія, у якій письмово засвідчено перебування Клименка у лавах партії соціал-революціонерів, не тільки не допомогла, а й нашкодила йому у майбутньому, бо з 30 липня 1937 року почав діяти цілком таємний наказ НКВС СРСР № 00447 «Про операцію з репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів», згідно якого репресіям крім інших категорій підлягали і члени антирадянських партій серед яких була зазначена і партія соціалістів-революціонерів. Як наслідок – інспектор технічного контролю КПВРЗ Іван Павлович Клименко був заарештований 14 квітня 1938 року, а через 10 днів, 24 квітня, Трійкою при управлінні НКВС по Чернігівській області за ст. 54-10 ч. 1 Кримінального Кодексу УРСР¹⁶ застосована вища міра покарання. І. П. Клименко

¹⁵ Аббревіатура «Народный Комиссариат путей сообщения».

¹⁶ У статті 54-10 Кримінального Кодексу УРСР 1927 року зазначено: «За пропаганду або агітацію, яка полягає в заклик до повалення, підризу або

був розстріляний 16 травня 1938 року у м. Чернігів. Реабілітований 24 лютого 1956 року Чернігівським обласним судом [23].

Іншим додатковим джерелом для дослідження подій 1917–1921 рр. є анкети, особові та опитувальні листки працівників радянських установ. Здебільшого, ці документи знаходимо у справах фондів повітових виконкомів, відділів управління виконкомів. Наприклад, у фонді ДАСО Р-60 («Виконавчий комітет Лебединської повітової ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів») збереглися справи з анкетами співробітників Біжівського [24; 25], Бобровського [26], Боровенського [27], Василівського [28], Верхосульського [29], Ворожбянського [30], Ганнівського [31], Лебединського [32], Міжирицького [33], Недрігайлівського [34], Олешнянського [35], Пристайлівського [36], Тернівського [37; 38], Ясеновського [39] та інших волостних ревкомів і виконкомів. У цьому ж фонді є справи з анкетами співробітників відділу праці [40], відділу управління [41; 42; 43] та інших підрозділів Лебединського повітового виконавчого комітету, а також анкети працівників Лебединської повітової робітничо-селянської міліції [44] і працівників суду 3-ї дільниці Лебединського повіту [45]. У фонді Р-970 «Відділ управління виконавчого комітету Лебединської повітової ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів» збереглися анкети членів президій сільрад та волосних виконкомів [46; 47; 48; 49].

Корисність анкет, опитувальних листків для вивчення подій Української революції 1917–1921 рр. обумовлена наявністю в цих документах запитань на кшталт наступних:

«...12. Где вы жили работали служили.

Точно указать местожит. назв. учрежд. или предприятия

а) до войны 1914 г.

б) на 1 января 1917 г.

в) на 1 января 1918 г.

г) на 1 августа 1918 г. (во врем. Гетманщины)

послаблення радянської влади чи до вчинення окремих контрреволюційних злочинів (ст. 54-2 – 54-9), а також за розповсюдження чи виготовлення або зберігання літератури того самого змісту застосовується — позбавлення волі на строк не менш, як шість місяців». Джерело: Реабілітація репресованих // Законодавство та судова практика. – К.: Юрінком, 1997. – С. 20–25.

д) на 1 марта 1919 г. при Советской власти

е) на 1 ноября 1919 г. (при Деникинищине) ...

14. Служили ли в Советских учреждениях где именно в качестве кого и почему уволены

15. Преследовались ли за участие в полит. работ где и за что и когда именно. ...».

Так, у анкетному листку співробітника відділу управління Лебединського виконкому, завідуючого підвідділу запису актів громадянського стану Івана Михайловича Лапіна на 12-те запитання зазначено: «До войны, т.е. 1914 года служ. около 14 лет в разных учреждениях гор. Лебедина по письмоводству; в мае месяце 1915 года поступил в военный отдел Земской управы и прослужил до ... 1918 г. При Гетманщине был без службы. С момента вступления Сов. власти, т. е. с 11 Января по 12 Мая 1919 г. служил в разных учреждениях делопроизводителем, а с 12 Мая по 12 Августа т.е. по день эвакуации был заведующим подотделом «Загс»», на запитання № 14 надана відповідь: «Служил в ревкоме, Отделе Госконтроля, в Отделе Управления с 11 января 1919 делопроизводителем, а с 12 мая по 12 августа завед. подотделом «Загс»», а на п'ятнадцяте запитання – «При Деникинищине четыре раза был арестован и два раза избит шомполами один раз в камере при государственной страже и второй в тюрьме» [43, арк. 26 а–27 зв.]. Помічник завідуючого підвідділу ЗАГСу Семен Сергійович Зелений у своїй анкеті вказав, що за Гетьманщини він перебував у тюрмі, а станом на 1 березня 1919 року був військовим комісаром у Курську, після чого – на курсах у Москві [43, арк. 28–29 зв.]. Завідуючий відділом управління Іван Якимович Бурдун зазначив, що працював «на Юмашевском руднике Донецк бассейна до революции конторщиком, а затем председателем исполнит. к-та...», а станом на 1 березня 1919 року перебував на посаді завідуючого відділом управління виконкому у м. Охтирка, станом на 1 листопада 1919 року – начальником Володимирської губернської міліції [43, арк. 34–35 зв.].

З датованої 19 березня 1920 року анкети члена Межиріцького волосного революційного комітету більшовика Федора Хрисанфовича Зимогляда дізнаємося, що він до початку першої світової війни працював у Ростові на Дону, а перше січня 1918 року зустрів моряком, а точніше – артилерійським унтер-

офіцером на військовому кораблі Балтійського флоту у Гельсінгфорсі¹⁷. Станом на перше серпня того ж року Федір Хрисанфович вже був членом волосного виконкому у Межирічі Лебединського повіту, а *«с 16 февраля 1919 г. был при Межиричском волисполкоме членом до 23 мая 1919 г. На 4 с'езде Советов был избран членом Лебединского уездисполкома и исполнял должность товарища председателя уездисполкома, заведывающего отделом управления и казначея до эвакуации»*. Станом на перше листопада 1919 року – як зазначено у анкетному листку, *«при Деникинщине»* – Ф. Х. Зимогляд працював *«в гор. Пугачеве, Самарской губ в Советских учреждениях»* [33, арк. 3–4 зв.]. Член Межиріцького волвиконкому, завідуючий відділу народної освіти і соціального забезпечення Іван Сергійович Покутній під час першої світової війни теж служив на флоті, але на Чорноморському – служив старшим електриком [33, арк. 9–10 зв.]. Особливої уваги заслуговує анкетний лист голови волосного ревкому і волвиконкому Івана Івановича Лисянського, датований 22 березня 1920 року. Заслуговує на увагу, перш за все з огляду, на відому дослідникам історії Сумщини постать Лисянського, як активного прихильника радянської влади на Лебединщині, якого невдоволені *«революционными преобразованиями села»* односельці спалили у власній хаті [50, с. 372–373]. З анкети дізнаємось, що до початку війни 1914 року І. І. Лисянський працював на Риковській копальні у Юзівці, а з 1915 по 1917 рік служив в армії старшим унтер-офіцером, був звільнений з військової служби *«по тяжелому ранению»* і на перше січня 1917 року перебував на лікуванні у Сумському лазареті. За часів Гетьманщини був *«в подпольной работе»*, а після встановлення радянської влади на Лебединщині – очолював Межиріцькі волосні військовий комітет і виконком та був головою Лебединського повітового виконавчого комітету. З приходом денікінців евакуювався до Брянську. На запитання анкети *«Преследовались ли за участие в политической жизни где и за что и когда именно»* надана відповідь: *«Во время Гетманщины был избит за большевизм в гор. Сумах и вообще с начала революции ни мне ни моему семейству покоя не было»* [33, арк. 7–8 зв.].

¹⁷ Helsingfors – шведська назва міста Хельсінкі, головного міста Великого Князівства Фінляндського, губернського міста Нюландської губернії Російської імперії, однієї з головних військово-морських баз Балтійського флоту.

Отже, по-перше, службові автобіографії, анкети, особові, опитувальні листки та інші особові документи відповідальних працівників радянських установ 1920–1930-х років можуть слугувати допоміжним джерелом про події Української революції 1917–1921 років, незважаючи на достатньо малу інформативність вказаних документів щодо цих подій. По-друге, створення регіонального автоматизованого банку даних автобіографій, анкет, особових та опитувальних листків керівних кадрів та працівників радянських установ, членів комітетів незаможних селян 1920–1930-х років, особових справ колишніх червоних партизан і червоногвардійців буде ефективним інструментом для просопографічних, біографічних, генеалогічних та інших історичних досліджень і дозволить не тільки створити збірні «образи», колективні біографії радянського чиновника, комуніста, активіста конкретного регіону, а й віднайти сукупність маловідомих фактів про події періоду українських національно-визвольних змагань першої половини ХХ ст.

Список використаних джерел та літератури

1. Голубцов В. С. Мемуары как источник по истории советского общества / В. С. Голубцов. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1970. – 114 с.
2. Гончаренко М. І. Автобіографія як біографічне джерело / М. І. Гончаренко // Українська біографістика: Зб. наук. праць. – К., 1999. – Вип. 2. – С. 222–227.
3. Горак В. С. Українська гетьманська держава 1918 року у світлі споминів її сучасників / В. С. Горак. – Київ: Видавничий дім «Стилос», 2010. – 200 с.
4. Звілінський С. О. Мемуарні джерела радянської доби з історії Української революції 1917–1921 рр. в архівах Півдня України / С. О. Звілінський // Архіви України. – 2016. – № 2. – С. 49–58.
5. Каліберда Ю. Ю. Військова мемуаристика як джерело вивчення історії військових формувань 1917–1921 рр.: дис. ... канд. іст. наук / Ю. Ю. Каліберда. – Київ, 2003. – 183 с.
6. Колесникова Л. А. Историко-революционная мемуаристика (1917–1935 гг.) как массовый источник по истории русских революций (методика количественного анализа): автореф. дис. ... докт. ист. наук: 07.00.09 / Л. А. Колесникова. – Москва, 2005. – 52 с.
7. Коляструк О. А. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності / О. А. Коляструк // Український історичний журнал. – 2008. – № 2. – С. 145–153.
8. Котляр Ю. В. Мемуари – джерело з історії селянського повстанського руху на Півдні України / Ю. В. Котляр // Наукові праці. Політичні

- науки: науково-методичний журнал. – Миколаїв: Видавництво МДГУ ім. Петра Могили, 2001. – С. 127–129.
9. Кудінов Д. В. Мемуаристика селянського руху в Україні початку ХХ ст. у світлі історіографічного бачення / Д. В. Кудінов // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2014. – Вип. XXXIX. – С. 229–237.
 10. Лобко Н. В. До питання про зв'язок генеалогії та біографістики / Н. В. Лобко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 2006. – Вип. 10. – С. 26–30.
 11. Лобко Н. В. Сучасні біографічні та генеалогічні дослідження: шляхи зближення та трансформації / Н. В. Лобко // Українська біографістика, 2010. – №. 10. – С. 262–273.
 12. Малик А. О. Мемуари як джерело до історії української революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / А. О. Малик. – Львів, 1999. – 23 с.
 13. Отземко О. В. Сучасники про лютневі події 1917 року в Україні / О. В. Отземко, А. Б. Грідіна // Національна історична пам'ять: збірник наукових праць / Гол. ред. Солдатенко В. Ф.; Заст. гол. ред.: Кривошея В. В., Веденєєв В. В.; Відп. секр. Воланюк О. Я. Український інститут національної пам'яті. – Вип. 6. – Київ: НВЦ «Пріоритети», 2013. – С. 164–173.
 14. Пархоменко В. А. Мемуарні свідчення про події 1917–1921 рр. в Радянській Україні: до загальної характеристики / В. А. Пархоменко // Науковий вісник МДУ ім. В. О. Сухомлинського. – Вип. 3.37 (105). – Миколаїв, 2014. – С. 148-153.
 15. Пиріг Р. Я. Мемуари сучасників як джерело до історії Української Революції 1917–1921 років / Р. Я. Пиріг // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – Вип. 4. – С. 31-58.
 16. Санцевич А. В. Джерелознавство з історії Української РСР: 1917–1941 / А. В. Санцевич. – К.: Наукова думка, 1981. – 208 с.
 17. Стрельський Г. В. Великий Жовтень на Україні у спогадах учасників / Г. В. Стрельський. – К.: Вища школа, 1989. – 60 с.
 18. Державний архів Сумської області (ДАСО). Ф. Р-1043. Оп. 1. Спр. 16. 171 арк.
 19. ДАСО. Ф. Р-2362. Оп. 1. Спр. 20 А. 111 арк.
 20. ДАСО. Ф. Р-2362. Оп. 1. Спр. 21. 23 арк.
 21. ДАСО. Ф. Р-2362. Оп. 1. Спр. 60. 224 арк.
 22. ДАСО. Ф. П-462. Оп. 1. Спр. 450. 100 арк.
 23. ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 385. 105 арк.
 24. ДАСО. Ф. Р-60. Оп. 1. Спр. 29. 16 арк.
 25. ДАСО. Ф. Р-60. Оп. 1. Спр. 60. 4 арк.
 26. ДАСО. Ф. Р-60. Оп. 1. Спр. 36. 36 арк.
 27. ДАСО. Ф. Р-60. Оп. 1. Спр. 63. 17 арк.
 28. ДАСО. Ф. Р-60. Оп. 1. Спр. 67. 44 арк.

29. ДАСО. Ф. Р-60. Оп. 1. Спр. 40. 28 арк.
30. ДАСО. Ф. Р-60. Оп. 1. Спр. 48. 4 арк.
31. ДАСО. Ф. Р-60. Оп. 1. Спр. 64. 48 арк.
32. ДАСО. Ф. Р-60. Оп. 1. Спр. 30. 26 арк.
33. ДАСО. Ф. Р-60. Оп. 1. Спр. 41. 10 арк.
34. ДАСО. Ф. Р-60. Оп. 1. Спр. 44. 30 арк.
35. ДАСО. Ф. Р-60. Оп. 1. Спр. 15. 105 арк.
36. ДАСО. Ф. Р-60. Оп. 1. Спр. 65. 12 арк.
37. ДАСО. Ф. Р-60. Оп. 1. Спр. 4. 62 арк.
38. ДАСО. Ф. Р-60. Оп. 1. Спр. 56. 78 арк.
39. ДАСО. Ф. Р-60. Оп. 1. Спр. 8. 32 арк.
40. ДАСО. Ф. Р-60. Оп. 1. Спр. 5. 9 арк.
41. ДАСО. Ф. Р-60. Оп. 1. Спр. 12. 74 арк.
42. ДАСО. Ф. Р-60. Оп. 1. Спр. 71. 8 арк.
43. ДАСО. Ф. Р-60. Оп. 1. Спр. 13. 105 арк.
44. ДАСО. Ф. Р-60. Оп. 1. Спр. 16. 26 арк.
45. ДАСО. Ф. Р-60. Оп. 1. Спр. 39. 50 арк.
46. ДАСО. Ф. Р-970. Оп. 1. Спр. 14. 54 арк.
47. ДАСО. Ф. Р-970. Оп. 1. Спр. 18. 97 арк.
48. ДАСО. Ф. Р-970. Оп. 2. Спр. 3. 111 арк.
49. ДАСО. Ф. Р-970. Оп. 2. Спр. 4. 58 арк.
50. *Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Сумська область / АН УРСР. Ін-т історії; Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. – К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. – 695 с.*

Опанащук П. В. (Житомир)

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ РЕДАКЦІЙНОГО КОЛЕКТИВУ ГАЗЕТИ «НОВА РАДА» (1917-1919 рр.)

Засоби масової інформації завжди були важливим фактором формування громадської думки. Напередодні лютневої революції на українських землях виходило лише 6 українських друкованих видань. І лише в 1917 р. їх кількість зросла до 106 [2]. Одним із таких видань, які допомагали читачам орієнтуватися в швидкому перебігу революційних подій, стала щоденна газета «Нова Рада», яка виходила в Києві з 25 березня 1917 р. до лютого 1919 р.

До вивчення преси періоду революційних подій 1917–1919 рр. вже зверталися такі вітчизняні дослідники, як А. Животко, І. Крупський, В. Гутковський [3], Г. Рудий та ін. Важливим джерелом з історії видання газети «Нова Рада» також є спогади Є. Чикаленка [4].

Є. Чикаленко, який протягом 1906–1914 рр. видавав газету «Рада», зазначав, що на початку 1917 р. *«особливо відчувалася відсутність української преси, яка давала б тон, напрям і до голосу якої прислухалося б громадянство»*. Саме тому він почав готувати документи для відновлення закритої в 1914 році газети під назвою «Нова Рада». Видання газети здійснювалося за підтримки *«Товариства підмоги українській літературі, науці і штуці»*, членами якого були колишні співробітники «Ради» В. Леонтович, С. Єфремов, Ф. Матушевський, І. Шраг, П. Стебницький та М. Грушевський [4, с. 11]. Установчий капітал газети формувався з коштів Товариства Українських Поступовців, видавництва Час, а також з особистих коштів Євгена Чикаленка. Редагували «Нову Раду» Андрій Ніковський і Сергій Єфремов [2].

Події 1917 року дали потужний поштовх формуванню та подальшому інституційному становленню політичних партій на українських землях. У зв'язку з цим гостро постало питання політичної орієнтації «Нової Ради». Є. Чикаленко у своїх спогадах зазначав про пропозицію лідера самостійницького напрямку М. Міхновського долучитися до фінансування газети за умови отримання власної частки серед її власників, а отже, й отримання впливу на її редакційну політику. Цю пропозицію було розглянуто на засіданні ради *«Товариства підмоги українській літературі, науці і штуці»*, на якому за співпрацю з самостійними висловились лише Є. Чикаленко та С. Єфремов. Таким чином, через побоювання видавців, що українське суспільство ще не достатньо готове до ідей незалежності й що це може відштовхнути від передплати значну частину потенційних читачів, самостійникам не вдалося перетворити «Нову Раду» на платформу для пропагування власних політичних ідей [4, с. 11–12]. Врешті-решт «Нова Рада» виступала як офіційний орган Української партії соціалістів-федералістів, хоча нерідко її називають друкованим органом Центральної Ради. Поряд із тим редакція намагалася дотримуватися загального суспільно-політичного характеру.

У вступній редакційній статті першого числа «Нової Ради», яке побачило світ 25 березня 1917 р., значилося: *«Пристаємо до видання щоденної газети в дуже й дуже тяжких та невідповідних умовах технічних. Ясно, що тепер не можна задовольнити українське громадянство ні цим розміром, ні цією технікою видання. Проте час не терпить зволікання. Отже випускаємо*

газету в надії, що зовсім незабаром пощастить організувати ширше й з технічного боку краще впорядковане періодичне видання» [1]. 15 травня 1917 р. на засіданні Центральної Ради було задоволене прохання редактора газети «*Нова Рада*» А. Ніковського про виділення для редакції шести кімнат на Інститутській вулиці, в помешканні колишньої губернаторської канцелярії.

Газета складалася з чотирьох сторінок великого формату. У шапці видання зазначалося, що газета «*політична, економічна й літературна*», «*виходить щодня, окрім понеділків і днів після великих свят*». На першій шпальті друкувалися передові статті, звіти, огляди важливих суспільно-політичних подій та оголошення. Також у газеті друкувалися важливі законодавчі рішення, протоколи засідань Центральної та Малої Рад, Всеукраїнських робітничих, військових, селянських з'їздів, Універсалів Центральної Ради, програм партій та інших документів, що й досі залишаються важливим історичним джерелом.

Співробітники й автори «*Нової Ради*» склали політичну та культурну еліту тогочасної України. Зокрема, регулярно публікувалися в ній С. Єфремов, М. Грушевський, П. Стебницький, А. Ніковський, Є. Чикаленко та інші провідні представники української інтелігенції того часу.

Після гетьманського перевороту 29 квітня 1918 р. видання газети «*Нова Рада*», як і низки інших друкованих органів, тимчасово було призупинено згідно з розпорядженням міністра внутрішніх справ гетьманського уряду. Відновилось видання часопису лише 9 травня 1918 р. У період Гетьманату загалом спостерігалось розширення мережі української преси. Однак при цьому газети, особливо українські, такі як «*Нова Рада*», стали об'єктом суворої цензури й прискіпливої уваги гетьманських чиновників. З приходом до влади в листопаді 1918 р. Директорії редакційний колектив «*Нової Ради*» продовжив свою діяльність, виражаючи інтереси патріотично налаштованих кіл українського суспільства.

7 лютого 1919 р. більшовики вдруге захопили Київ, внаслідок чого Директорія Української Народної Республіки залишила Київ. Після цього газета «*Нова Рада*» припинила своє існування.

Отже, редакційний колектив газети «*Нова Рада*» впродовж усього періоду своєї діяльності послідовно відстоював ідеї свободи слова, стояв на позиціях демократичного розвитку

українського суспільства. Висвітлення на сторінках газети актуальних суспільно-політичних подій справило значний вплив на зростання національної свідомості українського народу.

Список використаних джерел та літератури

1. Від редакції // *Нова Рада*. – 1917. – 25 березня.
2. Гнесь О. С. *Українська революція на шпальтах газети «Нова Рада» (1917-1919)* / О. С. Гнесь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=2200>. – Заголовок з екрану.
3. Гутковський В. В. *Українська преса Наддніпрянщини в національно-культурному та державотворчому процесі (друга половина XIX ст. – 1920 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України»* / В. В. Гутковський. – Львів, 2002. – 18 с.
4. Чикаленко Є. *Уривок з моїх споминів за 1917 р.* / Євген Чикаленко. – Прага: Видання Фонду імені Є. Чикаленка при Українському Академічному Комітеті, 1932. – 56 с.

Німченко А. Г. (Чернігів)

ОСНОВНІ ДЖЕРЕЛА РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ МІСЦЕВОЇ ВЛАДИ У ДОБУ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ В УКРАЇНІ (1917 р.): ПРОБЛЕМИ АКТУАЛІЗАЦІЇ

Регіональні дослідження, як і будь-які інші тематичні наукові дослідження, будують свої висновки на матеріалах історичних джерел – різного роду збережених рукописних і надрукованих текстів. Джерела покликані забезпечувати історичному пізнанню такі необхідні для будь-якої науки якості, як об'єктивність і точність одержуваних висновків, а також розробляти систему доказів істинності висунутих ученими-істориками положень і концепцій. У завдання історика «не входить винаходити будь-що, його завдання – віднаходити наявне» [1, с. 239]. Однак, при «віднаходженні наявного» дослідники нерідко стикаються з певними проблемами.

Як відомо, Лютнева революція поставила крапку в існуванні Російської імперії та надала Україні реальний шанс вибороти самостійність. Але, навесні 1917 р. на теренах українських земель сформувалося фактично три владних центри: Тимчасовий уряд, Центральна Рада та Рада робітничих і солдатських депутатів. І саме

між цими трьома силами почалася боротьба за владу, яка визначила зміст і подальший напрямок розвитку революції. Об'єктивно аналізуючи тодішню ситуацію, слід вказати, що конкурувати з Тимчасовим урядом у галузі загальнодержавного та місцевого управління Центральній Раді на цьому етапі було не під силу. Тимчасовий уряд, фактично, зосередив у своїх руках вищу законодавчу і виконавчу владу. Це свідчить про те, що *«при всій самодостатності і специфічних особливостях Української революції її не слід розглядати у відриві від перебігу як тогочасного російського, так і європейського революційного процесів»* [2, с. 6].

Незважаючи на те, що історія України у вимірі революції тривалий час є предметом дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних істориків, на базі вже введених до наукового обігу джерел дуже складно, а інколи й неможливо відтворити події історичного минулого на рівні мікроісторії. Через це постає нагальна необхідність актуалізації нових джерел, або ж переосмислення тих, які раніше використовувалися обмежено, фрагментарно або й упереджено. Тому актуальною залишається проблема комплексного дослідження джерельної інформації, що знаходиться у сховищах не тільки українських архівів, а й зарубіжних, зокрема, російських. І це не означає, що українські історики мають жити переважно в російському та радянському імперському наративі. Задля відтворення цілісної, об'єктивної і багатовимірної картини діяльності органів місцевої влади в Україні часів революційних перетворень, при здійсненні наукових регіональних досліджень, мають бути проаналізовані та піддані критичному оцінюванню різні за походженням, характером, формою та інформаційними можливостями архівні та опубліковані джерела, незалежно від місця їх зберігання. Тому, в процесі підготовки регіональних студій мають бути актуалізовані, перш за все, наступні фондові матеріали українських архівів: Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України) та Державних обласних архівів. Для більш глибокого аналізу подій отриману у цих архівосховищах інформацію потрібно розширювати за рахунок аналізу фондових матеріалів російських архівів: Державного архіву Російської Федерації (ДАРФ), Центрального державного архіву Санкт-Петербургу (ЦДА СПб).

У вказаних архівах зберігаються неопубліковані документи та матеріали потужного комплексу писемних джерел двох видів: документальних й нарративних, які за принципом їх походження можна умовно розподілити на: 1) законодавчі акти та документи урядових установ; 2) матеріали діловодства вищих та місцевих владних інституцій; 3) нарративні джерела; 4) публікації періодичних видань.

Першу групу джерельного комплексу складають матеріали, що зберігаються у ЦДАВО України (Ф. 1115; Ф. 2241), ДАРФ (Ф. 1788; Ф. 1800) та ЦДА СПб (Ф. 7384; Ф. 8309). В зазначених фондах зберігаються матеріали про діяльність українських урядів (статути, журнали, закони, відозви) та законодавчі акти Тимчасового уряду (накази, постанови, циркуляри та розпорядження), що коригували статус та регламентували діяльність органів місцевого управління. Ці джерела сприяють глибокому розумінню складних і суперечливих процесів діяльності Української Центральної Ради у цій царині та дають можливість простежити стратегію Тимчасового уряду щодо реформування місцевого управління. Деякі документи цієї групи були оприлюднені на сторінках періодичних видань 1917 р. чи опубліковані.

Другу групу джерельного комплексу складають фондові матеріали ЦДАВО України (Ф. 1115; Ф. 2241), Державних обласних архівів та ДАРФ (Ф. 1778; Ф. 1788; Ф. 1800).

Центральні та місцеві архіви України зберігають достатньо матеріалів із усіх аспектів історії становлення вертикалі місцевої влади (зокрема, Ф. 1457 та Ф. 1486 ЦДАВО України). Діловодні матеріали місцевих владних інституцій, що зберігаються в Держархівах областей мають особливу цінність: вони доповнюють центральні архіви важливою інформацією про діяльність різних політичних та громадських організацій, їхній вплив на реформування органів місцевої влади; про стратегію та реалізацію рішень Тимчасового уряду щодо реорганізації місцевого управління й контроль над місцевою владою.

Залучення фондів ДАРФ дозволить відтворити структуру відділу у справах місцевого управління при Міністерстві внутрішніх справ, котрий завідував діяльністю органів місцевої адміністрації, та визначити основні засади політики Тимчасового уряду щодо органів місцевої виконавчої влади в Україні. Зокрема, з'ясувати сутність завдань та компетенцію інституту комісарів

Тимчасового уряду, простежити його еволюцію, виявити роль у системі місцевого управління та зрозуміти причини поразки.

Третю групу джерельної бази становлять матеріали приватних щоденників, спогадів, листів, нотаток, мемуари державних діячів. Зокрема, мемуарна література репрезентована спогадами безпосередніх учасників подій: К. Брешко-Брешковської, М. Грушевського, В. Винниченка, Д. Дорошенка, О. Керенського, П. Мілюкова, В. Набокова, І. Церетелі, В. Чернова та ін. Їх аналіз та співставлення з іншими групами джерел дозволить проаналізувати концепцію Української Центральної Ради та Тимчасового уряду у сфері реформування місцевого управління.

Четверту групу джерел складає періодична преса, матеріали якої носять як документальний, так і нарративний характер, що робить її особливим видом історичного джерела. Періодичну пресу за оперативністю і характером інформації слід поділити на газети і журнали. Для історичних досліджень визначеного періоду газети мають найбільш важливе значення: газетна періодика має більший обсяг і питому вагу інформаційного матеріалу та характеризується різноманітністю газетно-публіцистичних жанрів. У той час газети випускали державні органи, партії, громадські організації, союзи, окремі люди. Всі вони відрізняються розмаїттям політичних поглядів видавців, що дозволяє виділити такі їх основні групи: національно-демократичного напрямку, національно-радикального, проросійські, більшовицькі та змішаного напрямку.

Слід зазначити, що у роботі дослідників мають використовуватися як центральні (українські та російські) так і регіональні періодичні видання, кількість яких в той час значно перевищувала число загальнодержавних. На шпальтах періодичних видань зберігся значний фактологічний матеріал про нормативно-правову діяльність урядів, функціонування органів місцевої влади, пропагандистські статті, а також репортажі з місць.

Отже, джерельна база архівних документів досить значна і сконцентрована не тільки у фондах українських архівів, а й російських. Інформативність фондів російських архівів є достатньо високою. Їх потужний вплив на джерельне забезпечення тематичних досліджень не зменшився. Однак, для більшості дослідників сьогодні російські архіви є недоступними. Це обумовлено низкою політичних, ідеологічних та економічних причин. Змінилася й історіографічна концепція та методологія

досліджень, а як відомо, від зміни історіографічної концепції та запровадження нових методологічних підходів залежить і зміна джерельної бази. Сьогодні молоді науковці часто обмежуються українськими архівами, але розвиток вітчизняних досліджень, творення нової історіографічної концепції з вказаного періоду не буде повним без використання та критичного аналізу всіх видів архівних джерел, що зберігаються у фондах архівів Російської Федерації. Варто наголосити, що об'єктом джерелознавства історії України є всі історичні джерела, що містять інформацію про історичні події на Україні, а науковий підхід до фіксації якомога ширшої джерельної бази та комплексного аналізу і класифікації різних груп виявлених архівних документів дозволить більш глибоко та повноцінно розкрити поставлені дослідницькі завдання у всіх аспектах.

У нашому повідомленні ми торкнулися лише окремих аспектів проблеми актуалізації основних джерел регіональних досліджень діяльності місцевої влади у добу революційних перетворень в Україні у 1917 р., розуміючи, що вони заслуговують у подальшому на більш глибоке вивчення та розширення хронологічних рамок.

Список використаних джерел та літератури

1. Коллінгвуд Р. Дж. *Идея истории. Автобиография* [Электронный ресурс] / перев. и коммент. Ю.А. Асеева. – М.: Наука. – 1980. – 482 с. – Режим доступа: http://imwerden.de/pdf/collngwood_ideja_istorii_avtobiografiya_1980.pdf. – Заголовок з екрану.
2. *Круглий стіл «Перспективи дослідження досвіду Української революції 1917–1921 рр. (до 95-річчя прийняття III Універсалу Центральної Ради)»* // Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць. – 2013. – Вип. 74 (№ 7). – С. 6–14.

Каплієнко В. С. (Харків)

ПАПЕРОВІ БАНКНОТИ РІЗНИХ ДЕРЖАВ НА ТЕРИТОРІЇ СЛОБІДСЬКОГО КРАЮ В 1917-1918 РР.

У Російській імперії внаслідок війни практично у всіх сферах життя запанував хаос. Від новоствореного Тимчасового уряду народ чекав певної стабілізації у сфері грошових відносин. У відозві до народу від 22 березня 1917 р. він зобов'язався *«виконати всі покладені на государственну казну при бувшому*

правительству грошові обов'язки напр. платежі процентів і виплати стовпа по державним займам, виплати по договорам, жалування служащим, пенсії, всілякі інші оплати, котрі казна повинна оплатити кому б то не було по договору, або на якій-небудь иншій законній основі». Крім того, уряд закликав усі установи ощадно витрачати народні гроші. Але окрім сподівань у цій відозві містилися й негативні моменти – уряд заявляв, що внаслідок великих військових витрат треба буде підвищити оподаткування. І хоча відразу ж згадувалося про те, що *«власть буде старатися полегшити тяготи податків, справедливо розкладаючи їх відповідно до платіжних сил кожного класу»*, навряд чи підвищення оподаткування могло додати популярності урядовому проводу в народі [1, с. 25–35].

Спочатку Тимчасовий уряд випускав царські *«романівські»* гроші. Сюди відноситься Державний кредитний білет номіналом в 5 руб. З деякими спрощеннями у номері серії (УА). Серед царських грошей, які продовжував випускати Тимчасовий уряд, можна назвати ще й розмінні знаки номіналом у 1, 2 і 3 коп., які також були трохи видозмінені (замість герба на звороті – написи). Міцно увійшли в обіг і власні гроші Тимчасового уряду – державні кредитні білети вартістю в 250 та 1000 руб. (*«думки»*), а також казначейські розмінні знаки вартістю 20 і 40 руб. (*«керенки»*). Крім вищеназваних грошових знаків Тимчасовий уряд випустив облігації *«Займ Свободи»* номіналами у 20, 40, 50, 100, 500, 1000, 5000, 10000 та 25000 руб., які, втім, мали досить таки обмежений успіх у народі [4, с. 28–34].

Паралельно із Тимчасовим урядом в Україні 17 березня 1917 р. виник український уряд – Центральна Рада. Починаючи з літа 1917 р., коли грошей на Україні не вистачало катастрофічно, українське представництво створює спеціальну комісію, яка починає займатися проблемою випуску власних українських грошей. Результатом її роботи став випуск у кінці грудня 1917 р. (за іншими даними 5 або 7 січня 1918 р.), тобто менш ніж за місяць до проголошення незалежності УНР (24 січня 1918 р.), перших власне українських грошей – Державних кредитових білетів УНР номіналом в 100 карбованців. Вони ділилися на 200 шагів і забезпечувалися всім майном УНР. При цьому, в Україні взагалі, продовжували курсувати російські кредитні білети. Співвідношення у курсі між українськими карбованцями і

російським рублем було 1 : 1. Трохи згодом було випущено чеки Держбанку номіналами у 100, 200, 400, 500 та 1000 крб.

Повернувшись разом із німецькими військами у березні 1918 р., Центральна Рада оголошує основною грошовою одиницею гривню, курс якої відносно карбованця був 2 : 1. Але за часів Центральної Ради національна грошова одиниця не була випущена. Центральна Рада спромоглася лише на випуск грошових знаків номіналами у 25 та 50 карбованців. Крім українських грошей, обов'язковими до прийому були оголошені російські кредитні білети за курсом 1 рубль = 1 карбованцю [5, с. 112–115].

У період існування Української Держави продовжували виходити гроші Центральної Ради номіналом у 25 та 50 карбованців, було здійснено емісію розмінних марок вартістю 10, 20, 30, 40 та 50 шагів, а також державних кредитових білетів номіналами у 2, 10, 100 та 500 гривень, замовлених Центральною Радою. У грошовий обіг надійшли ще й 3,6 % білети Державної скарбниці номіналами в 50, 100, 200 та 1000 гривень і купони від них вартістю у 90 шагів, 1 гр. 80 шагів, 3 гр. 60 шагів та 18 гривень.

На п'ятому місяці існування режиму П. Скоропадського були виготовлені власні гроші гетьманського уряду з написом «Українська Держава» вартістю в 1000 та 2000 гривень. З листопада 1918 р. основною грошовою одиницею знову стає карбованець. [2, с. 10–15].

Також на території України використовувалися гроші Німецької імперії – як, власне, німецькі, так і спеціальні окупаційні. До німецьких грошей відносяться Державні касові білети номіналами в 5 та 10 марок, а також Державні банкноти вартістю 20, 50, 100 та 1000 марок. До окупаційних грошових знаків належать, перш за все, «ост-рублі» та «ост-марки», які були заборонені українським урядом, але все ж таки могли поширюватися на території Полтавщини (зокрема, при залізничних перевезеннях).

На частині українських земель, особливо, у західних областях, в обігу були крони Австро-Угорської імперії номіналом 1–10000 крон. На аверсі банкноти легенди були зазначені німецькою, а на реверсі – угорською мовами.

Загалом на території України в цей період побутувало чимало грошових знаків: російські, німецькі, австро-угорські, гроші Центральної Ради, гроші Української Держави та місцеві бони.

Майже всі ці банкноти та монети випускалися без забезпечення, та швидко знецінювалися [3, с. 6–10].

Список використаних джерел та літератури

1. *Каталог банкнот и денежных знаков России, РСФСР, СССР (1796-1927) / Ф. Г. Чучин. – М.: Союзбанкнотиздат, б. г. – 128 с.*
2. *Тхоржевський Р. Й. Нариси історії грошей в Україні (З давніх часів і до сучасності): Навч. посібник для екон. та іст. фак. вузів України / Р. Й. Тхоржевський. – Тернопіль: Вид-во Карп'юка, 1999. – 237 с.*
3. *Тхоржевський Р. Й. Нариси історії паперових грошей на Тернопільщині у ХХ ст. / Р. Й. Тхоржевський. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2000. – С. 6–8.*
4. *Бумажные денежные знаки, выпущенные на территории бывшей Российской империи за время с 1769 по 1924 / под ред. Ф. Г. Чучин. – М.: Издание Уполномоченного по филателии и бонам в СССР, 1924. – 199 с.*
5. *Гай-Нижник П. П. Запровадження гривні в УНР і емісійна політика уряду в 1918 р. / П. П. Гай-Нижник // Київська старовина. – 2007. – № 2. – С. 112–115.*

Драновська С. В. (Суми)

УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1917-1921 рр. ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ПЕРСОНАЛІЙ ШКІЛЬНИХ ПРОГРАМ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

У сучасних умовах існує загроза територіальної цілісності України та відбувається втручання іноземних держав у її інформаційно-ідеологічну сферу. Важливою складовою неоголошеної війни є маніпулювання національною пам'яттю українського народу. Через це виникла необхідність відновлення та збереження історичної пам'яті, формування національної ідентичності та відродження інтересу до історії України.

Сформована на початку ХХ ст. ідея державної незалежності стала визначальною для українського визвольного руху. Розбудовою Української Народної Республіки, Української Держави, Західно Української Народної Республіки українці довели здатність і спроможність національного державотворення. Сьогоднішня Україна є спадкоємицею державницьких традицій, закладених революцією 1917–1921 рр. [2].

Загальнонаціональні історичні події, які сталися на території України у 1917–1921 рр. закарбувалися у пам'яті багатьох поколінь, мають стати чинником, який об'єднатиме націю. Адже

зі спільного розуміння минулого виростає спільна проєкція майбутнього [4, с. 6].

У 2017 р. виповнюється 100 років від початку Української революції 1917–1921 рр. – одного із найважливіших і найскладніших періодів в історії Українського народу початку ХХ ст. У шкільній програмі з історії України та програмі ЗНО з історії України у темі: «*Українська революція*» учням пропонуються для вивчення наступні історичні персоналії: М. Грушевський, В. Винниченко, С. Єфремов. У темі: «*Україна в боротьбі за збереження державної незалежності (1918–1921 рр.)*» школяри складають політичні портрети видатних діячів: П. Скоропадського, Є. Петрушевича, Д. Вітовського, С. Петлюри, Х. Раковського, Н. Махна та інших повстанських отаманів [3]. Вивчення історичних персоналій у програмі з історії України та програмі ЗНО з історії України передбачає гуманізацію і гуманітаризацію навчального процесу, виховання учнів на підвалинах національних, загальнолюдських цінностей і морально-естетичних ідеалів гуманістичного світогляду.

Відповідно до вище зазначених тем, учні вчать скласти характеристики історичних персоналій, висловлювати і аргументувати судження щодо причин і наслідків формування української державності на початку ХХ ст., робити аргументовані висновки щодо здобутків і прорахунків Української Центральної Ради у державотворчих процесах. Крім того, на сьогодні МОН України пропонує для вивчення в 10–11 класах курс за вибором «*Визначні постаті України*». Програма основну увагу приділяє добі початку ХХ ст., коли закладалася модерна українська національна ідея, формувався новий тип політичного українця, розпочався новітній національно-визвольний рух, який призвів до Української революції 1917–1921 рр. і формування нової української державності [1, с. 68]. Серед обраних діячів не лише ті, які уособлюють національний табір, а й яскраві представники тих політичних течій, які в своїй громадсько-політичній діяльності орієнтувались на сусідні країни. До них відносяться: І. Франко, Є. Чикаленко, М. Грушевський, М. Василенко, С. Єфремов, М. Міхновський, В. Липинський, А. Жук, С. Петлюра, Д. Донцов та багато інших. Автор програми М. Гирич пропонує вивчати історичні постаті за єдиним принципом – місце кожної особи в подіях певної історичної епохи, внесок у культурне й громадське

українське життя під політичним кутом зору [1, с. 68].

Ще один курс за вибором, який пропонує МОН України має назву: «*Історія України першої половини ХХ ст. в особах для учнів 10-11 класів*», автором якої є Т. О. Чубукова, старший науковий співробітник лабораторії суспільствознавчої світи Інституту педагогіки НАПН України.

Як зазначає автор програми, історія в шкільному віці краще засвоюється через сприйняття долі конкретних людей. Показ того, як жили окремі історичні постаті, як впливали на окремі події та весь історичний процес запам'ятовується та засвоюється учнями з більшим бажанням, ніж оперування подіями, явищами, процесами поза впливом на них яскравих особистостей [1, с. 80].

У пропонованому курсі представлені біографії загальновідомих постатей України – державних, громадських, культурних, наукових, церковних діячів. Учні пропонується подивитися на історичну постать «*із середини*», очима сучасників, та «*ззовні*» – очима фахівців, політиків, діячів культури, журналістів нашого часу [1, с. 80]. До таких історичних діячів відносяться: А. Шептицький, С. Єфремов, Б. Грінченко, І. Франко, М. Лисенко, М. Грушевський, М. Міхновський, С. Русова, К. Левицький, С. Петлюра, П. Скоропадський, В. Вернадський, Є. Пертушевич, В. Чехівський, М. Рильський, В. Липківський, А. Кримський та Д. Багалій.

Як видно з програми, діапазон вивчення історичних діячів у політичній, громадській, культурній сферах широкий і торкається різних галузей. Це дозволить школярам через історичні постаті ґрунтовніше зрозуміти тяжкий шлях становлення української нації.

Крім того, програма включає тему: «*Видатні особистості в історії рідного краю (1900 – 1920 рр.)*», яка розрахована на 3 год. Вивчення діяльності історичних діячів регіональної історії дозволить проаналізувати основні тенденції політичного, духовного та суспільного життя через фонди та експонати музеїв, архівів, історичні пам'ятки тощо. Такий підхід значно розширює кругозір молодого покоління та дозволяє сприймати історію рідного краю на тлі загальноукраїнської та європейської та світової історії.

Отже, основним ресурсом консолідації нації серед молоді залишається історична освіта, а шкільний курс «*Історія України*»

орієнтує на демократичні цінності та пріоритети громадського суспільства, відкриває шлях до власних досліджень, стимулює критичне мислення та розвиває особисті судження.

Сьогодні українське суспільство переживає духовне оновлення і політичне розкріпачення громадян. Такі процеси стимулюють науковців до пошуку у минулому історичних паралелей процесам та явищам сьогодення. У цьому контексті, відродження української державності початку ХХ ст. – епоха, яка найближче споріднена зі сьогоденням.

Список використаних джерел та літератури

1. Гирич М. *Визначні постаті України. Збірник навчальних програм курсів за вибором для учнів 10-11 класів суспільно-гуманітарного напрямку / М. Гирич. – Ч. II. – К., 2010. – С. 66–69.*
2. *Методичні рекомендації до 100-річчя Української революції 1917–1921 років [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/methodicmaterial/metodichni-rekomendatsii-do-100-richchya-ukrainskoi-revoljutsii-1917-1921-rokiv>. – Заголовок з екрану.*
3. *Програма ЗНО з історії України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://testportal.gov.ua/progist/>. – Заголовок з екрану.*
4. *Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Рівень стандарту / Академічний рівень / Профільний рівень. Історія України. 10 – 11 класи // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання. – 2017. – № 7. – С. 6–13.*
5. *Указ президента України №17/2016 Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917 – 1921 років [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/172016-19736>. – Заголовок з екрану.*
6. Чубукова Т. О. *Історія України першої половини ХХ століття в особах для учнів 10-11 класів. Збірник навчальних програм курсів за вибором для учнів 10-11 класів суспільно-гуманітарного напрямку / Т.О. Чубукова – Ч. II. – К., 2010. – С. 80–92.*

Гончаренко Л. Л. (Суми)

ПОЗИЦІЯ ФРАНЦІЇ В ПИТАННІ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ДОБИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Державотворчі процеси в Україні мають свої багатовікові традиції. В різні історичні епохи вони мали характерні властивості, які слід враховувати на сучасному етапі. Зокрема, значний інтерес представляють особливості державного будівництва за часів

Центральної Ради та вплив на державотворення міжнародної ситуації, що склалася навколо України.

Аналізуючи історіографію зазначеної проблематики варто наголосити на зацікавленості вітчизняних дослідників даним питанням, підтвердженням чому є новітні наукові публікації. Зокрема, варто відзначити таких українських дослідників як П. Гай-Нижник [1; 2], І. Дацьків [3; 4], О. Макарчук, В. Макарчук [6], які детально та професійно досліджують зазначену проблематику.

Лютий 1917 року приніс в Україну великі надії на національне відродження, на третю історичну спробу встановлення власної державності, самостійності й суверенітету. Надзвичайно зросла активність різних політичних сил. Але понад два з половиною століття, проведених у складі Російської імперії, спричинили певну політичну нерішучість цих сил, неадекватну оцінку ними бажань і можливостей, навіть деяку інертність у висуненні рішучих вимог. І на першому етапі державотворення політичні плани й гасла національних сил не сягали далі прагнення встановлення автономії України у складі федеративної демократичної республіки Росії. За автономію України у складі Росії виступала й створена 17 березня 1917 року Центральна Рада. Так тривало всю весну та літо 1917 року, хоча сили для рішучішого порушення питання існували. Адже на серпень того ж року на фронті вже було 27 українізованих дивізій, здатні стати на захист вимоги самостійності України. Загалом усіх українців у війську на той час налічувалося майже 4 млн. – велика сила, яку тоді легко було спрямувати на підтримку вимоги саме незалежності України.

Впродовж літа 1917 р. Франція, як одна з провідних держав Антанти, не виявляла зацікавленості Україною з огляду на державотворчу концепцію Центральної Ради щодо здобуття автономії у складі Росії. Адже, зважаючи на довголітні тісні зовнішньополітичні стосунки з Російською імперією Франція, безперечно, прагнула заручитись в її особі сильним партнером і союзником у збройному протистоянні з Німеччиною. Отже, Париж і його зовнішньополітичне відомство не сприймали виникнення будь-яких державних утворень на території колишньої імперії й докладали всіх зусиль для збереження єдиної Росії та її збройних сил, зокрема, в Україні, де діяли могутні Південно-Західний та Румунський фронти. До збереження єдиної

Росії Францію спонукали також економічні інтереси. Вкладені іноземні капітали у промисловість Російської імперії сягали 2242 млн. руб. золотом, 581,4 млн. з яких були французькими [4, с. 88].

У цілому, Франція підтримувала антибільшовицькі сили в Росії й Україні, оскільки більшовики на чолі з В. Леніним наголошували на необхідності найшвидшого закінчення війни. Водночас, конфлікт УНР з Раднаркомом та можливе приєднання України до сепаратного миру з державами Центрального блоку викликали зацікавлення Заходу українськими справами. Центральна Рада теж була зацікавлена у встановленні контактів. Відтак, у жовтні-листопаді відбулися офіційні зустрічі і переговори між С. Петлюрою та представником Франції генералом Табуї при російському головнокомандувачеві. Зближенню з Францією сприяв і переїзд до Києва військових місій Антанти 22 листопада 1917 р. (серед них був французький підполковник Лавернь). Зрештою, восени 1917 р. столиця України стала осередком контактів і пошуків переговорів з представниками Антанти, в яких французька сторона висловлювала привабливі пропозиції і обіцянки. Зростання інтересу Антанти, Франції, зокрема, до України зумовлено, головним чином, цілком зрозумілим страхом союзників перед ліквідацією Східного фронту.

Уряд Франції схилився до пропозиції міністерства закордонних справ: *«Утримуватися від заохочування до сепаратистської політики і бути надзвичайно обережними у питаннях незалежності України. Радше рекомендувати широку автономію»* [5, с. 124–126].

Орієнтація зовнішньополітичного курсу УНР на Антанту внаслідок згаданих обставин похитнулася, але зберігалася. На вимоги України до Антанти щодо її визнання, призначення офіційних послів та встановлення дипломатичних стосунків у відповідності до міжнародних норм Париж обмежився призначенням генерала Ж. Табуї французьким комісаром при уряді УНР [3, с. 26–27]. Довідавшись, що українська делегація відбула до Бреста у статусі спостерігачів на переговори Раднаркомом з Центральними державами, 23 грудня в столиці Франції відбулася спеціальна конференція, де французька сторона висловлювалася більш прихильно до України, а англійці запропонували висловлювати прихильність, але офіційно не визнавати Україну за незалежну державу [5, с. 153].

20 грудня 1917 р. розпочалася проти УНР агресія радянської Росії. Україна опинилася перед реальною загрозою втрати завоювань революції за відсутності власних збройних сил для захисту від більшовицької агресії. Відтак, по-суті в безвихідній ситуації 24 грудня уряд УНР передав ворогуючим сторонам Центральних держав і Антанти ноту про намір взяти участь на Брестській мирній конференції. Від 4 січня її делегація на чолі з В. Голубовичем розпочала переговори.

У січні 1918 р. французька сторона домоглася від уряду УНР поряд з делегацією у Бресті надіслати делегацію до Ясс на переговори з Антантою. Центральна рада відправила 16 січня своїх представників на чолі з заступником міністра закордонних справ А. Галіпом. Українські дипломати зустрілися з представниками Франції, Англії, США, Італії й висунули вимоги: визнати незалежність України великими державами Антанти; встановити дипломатичні стосунки й надіслати послів до Києва; надати матеріальну і фінансову допомогу на пільгових умовах. Але країни Заходу доповнили українські пропозиції численними зауваженнями, які унеможливили їхнє виконання [1, с. 39–41]. Отже, переговори не привели до позитивних результатів. Після проголошення IV Універсалу Центральної Ради й визнання УНР Центральними державами Антанта остаточно втрачає інтерес до України. Таким чином, незалежність України не входила до стратегічних планів Франції, адже основною ціллю французької сторони було збереження участі у війні сильного російського союзника.

Список використаних джерел та літератури

1. Гай-Нижник П. *Взаємини України з Францією і Великою Британією за Центральної Ради (1917–1918 рр.): становлення і розлад* / П. Гай-Нижник // *Гілея*. – 2017. – Вип. 124. – С. 32–43.
2. Гай-Нижник П. *Україна–Франція: встановлення міждержавних взаємин* / П. Гай-Нижник // *Зовнішні справи*. – 2017. – № 4. – С. 28–32.
3. Дацьків І. *Дипломатичні орієнтири Української Центральної Ради на Антанту: здобутки і втрати* / І. Дацьків // *Зовнішні справи*. – 2017. – № 4. – С. 23–28.
4. Дацьків І. *Політика Антанти щодо Української Центральної Ради в 1917 – 1918 роках* / І. Дацьків // *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. – 2010. – Вип. XXIX. – С. 88–93.

5. Косик В. *Франція і Україна. Становлення української дипломатії (березень 1917 – лютий 1918)* / В. Косик. – Л.: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2004. – 264 с.
6. Макарчук О. Г. *Політика Франції, Великобританії та США щодо України (1918–1921 рр.)* / О. Г. Макарчук, В. С. Макарчук // *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. – 2000. – № 408. – С. 60–66.
7. Павленко Ю. *Українська державність у 1917–1919 рр.* / Ю. Павленко, Ю Храмов. – К.: Манускрипт, 1995. – 262 с.

Гончаренко А. В. (Суми)

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ США У 1918–1921 рр.

На початку ХХІ ст. світове співтовариство поставлене перед фактом створення багатопольярного світу, в якому однією з провідних держав, що здатна диктувати умови економічної та політичної взаємодії, є Сполучені Штати Америки. Дане положення знаходить ідеологічне та теоретичне обґрунтування, як у самих США, так і за їх межами, в їх становищі світової держави, що й реалізує свої інтереси в будь-якій точці земної кулі. Саме тому вивчення досвіду міжнародної політики США щодо України в 1918–1921 рр., їх ролі в еволюції державотворчих процесів доби національно-визвольних змагань у контексті сучасного американо-українського стратегічного партнерства є актуальною темою дослідження.

Перші повідомлення про початок національно-визвольної боротьби українців у 1917 р. у Вашингтоні сприймалися як прояв громадянської війни у Росії. Унаслідок цього, у 1918–1919 рр. США не здійснювали окремого зовнішньополітичного курсу щодо України, розглядаючи його лише як складову частину російської політики Білого дому. Саме тому можна стверджувати лише про реалізацію Вашингтоном міжнародної політики в «*українському питанні*». Навіть у ставленні президента США В. Вільсона до УНР домінувало небажання ускладнювати політичний вибір власної країни. Крім того, існували побоювання, що неправильно обраний міжнародний курс може призвести до загострення відносин з Росією [2, с. 247].

Не сприймав ідею української незалежності і керівник Державного департаменту США Р. Лансінг, який формував свою думку у цій проблемі на основі даних розвідувальних служб та американських дипломатів, що були акредитовані в Європі. Зі свого боку керівники Центральної Ради не розробили виробили чіткої позиції щодо США, а у період Гетьману П. Скоропадського стосунки з США майже припинилися і були відновлені лише восени 1919 р.

Вирішальна спроба полагодження стосунків із Вашингтоном була здійснена лише представниками Директорії на Паризькій мирній конференції 1919–1920 рр., під час якої українськи представники діяли лише кулуарно, оскільки офіційно делегацію України так і не було визнано.

Не дивлячись на ці несприятливі обставини, шанси на налагодження міждержавних зв'язків із США все ж таки зберігалися. Аналітична група «*The Inquiry*», створена за ініціативою президента В. Вільсона, стверджувала про необхідність підтримки незалежності уламків колишньої Російської імперії й виступала за підтримку суверенітету України, приєднання Східної Галичини до УНР і навіть проведення там плебісциту. Крім того, група «*The Inquiry*» розглядала й Крим як частину України [3, с. 227–228]. Проте керівництво США, переважно з огляду на нерішучість лідерів УНР, обрало інший шлях – підтримку Польщі.

Позиція США в українському питанні була зумовлена низьким рівнем обізнаності американського істеблішменту з національними проблемами Росії, а також відсутністю серйозного впливу на політику провідних європейських країн. Більшість американських можновладців була переконана в тому, що Україна не має достатньо легітимних причин для створення власної держави.

Паризька мирна конференція 1919–1920 рр. прийняла важливі рішення і в контексті українського питання – Антанта визнала Польщу, дозволивши їй окупувати Східну Галичину до ріки Збруч, а також визнала адмірала О. Колчака головою уряду майбутньої Росії. Крім того, Р. Лансінг на засіданні американської делегації зазначив українським делегатам: «*США не визнають незалежності України, доки українська сторона не досягне відповідної угоди з Колчаком*» [1, с. 41].

Проте українські делегати не прийняли цих рішень. УНР і ЗУНР, відстоюючи власні державні інтереси, розгорнули діяльність у кількох напрямках, не погоджуючи свої кроки (керівництво Української Галицької армії намагалось укласти союз з Радянською Росією для боротьби проти Польщі та Румунії, а Директорія, навпаки, шукала союзників для війни з російськими більшовиками).

Отже, у 1918–1921 рр. США не мали чітко визначеного зовнішньополітичного курсу щодо України, американська дипломатія також не мала серйозних позицій в Європі. Саме внаслідок цього, перша спроба налагодження контактів українських лідерів із Вашингтоном США виявилася невдалою. У період національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. міжнародні інтереси США щодо української державності тількино починали формуватися. В той час американський істеблішмент ще не розумів місце і роль України в системі європейських міжнародних відносин, а українські дипломати не змогли донести свої вимоги та прагнення. В американському політикумі також було відсутнім розуміння української національно-визвольної боротьби. За винятком деяких експертів, політична еліта США, не кажучи вже про широкий загал, була мало знайома з українським питанням.

Список використаних джерел та літератури

1. Павлюк О. В. *Боротьба України за незалежність і політика США (1917–1923)* / О. В. Павлюк. – К.: Видавничий дім «KM Academia», 1996. – 188 с.
2. Шамраєва В. М. *Поява українського питання у зовнішньополітичній доктрині США у першій чверті ХХ ст.* / В. М. Шамраєва // *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія.* – 2013. – Т. 21. – Вип. 23(3). – С. 246–251.
3. Miller D. H. *My Diary. At the Conference of Paris. With Documents / D. H. Miller.* – Vol. IV. – N.-Y.: Appeal Printing Company, 1924. – 496 p.

СЕКЦІЯ 2
ПОЛІТИЧНІ ОРГАНІЗАЦІЇ, УКРАЇНСЬКИЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ І УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ
НА ТЕРЕНАХ СЛОБОЖАНЩИНИ; ДІЯЛЬНІСТЬ
ОРГАНІВ МІСЦЕВОЇ ВЛАДИ: РЕФОРМУВАННЯ,
ФУНКЦІЇ, ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОРЯДКУ; ВІЙСЬКОВО-
ПОЛІТИЧНЕ ПРОТИСТОЯННЯ НА СЛОБОЖАНЩИНІ;
РАДЯНІЗАЦІЯ КРАЮ: УЧАСТЬ СЛОБОЖАН
У БУДОВІ НОВОГО СУСПІЛЬСТВА

Корогод Г. І. (Суми)

НАМАГАННЯ СЕЛЯН СУМСЬКОГО ПОВІТУ
РОЗВ'ЯЗАТИ ЗЕМЕЛЬНЕ ПИТАННЯ У 1917-1918 рр.

Після падіння російського самодержавства в Україні протягом понад трьох років відбувався безперервний процес зміни політичних режимів. І кожний режим намагався створювати свої органи управління і на свій розсуд вирішити земельне питання, яке особливо хвилювало найчисельнішу верству тодішнього населення – селянство.

Першим відгукнувся на запити селян Тимчасовий уряд. Але він обмежився передачею в руки держави кабінетних і удільних земель. Що стосується решти земельних володінь, то їх долю мали визначити Всеросійські Установчі збори. У березні 1917 р. при Міністерстві землеробства був створений Головний земельний комітет і його органи на місцях, які мали розробити тимчасові заходи по підготовці земельної реформи. З'явилися земельні комітети в губерніях, повітах і волостях. Так, головою Степанівського волосного комітету став Провозьон Григорій Микитович [1, арк. 56].

Таке рішення не влаштовувало селян – вони почали самовільно захоплювати поміщицькі землі. В результаті у квітні губернські комісари одержали наказ придушувати селянську ініціативу, не зупиняючись і перед застосуванням збройної сили. Одночасно уряд почав створювати на місцях так звані «примирительные камеры», які б розв'язували суперечки між селянами і поміщиками на основі «добровільної згоди». Але це не давало бажаних результатів.

У ніч з 26 на 27 жовтня в результаті більшовицького державного перевороту на з'їзді рад Росії був затверджений декрет про землю. Він відміняв приватну власність на поміщицькі, удільні, кабінетні, монастирські та церковні землі з усім інвентарем і господарськими будівлями і передавав їх у розпорядження земельних комітетів і Рад селянських депутатів. Продаж, оренда і передача землі під заставу заборонялись.

Таким чином, була проголошена націоналізація землі, яка ставала власністю держави. Висококультурні господарства, розсадники, розплідники, кінські заводи тощо переходили у виключне користування держави або сільських громад, які мали відповідати за їх цілісність. Право користування землею одержували всі громадяни при умові, що будуть її обробляти власною працею, сім'єю або в товаристві.

Факти свідчать про те, що селяни вподобали саме більшовицький декрет. Так, уже 29 жовтня 1917 р. сход сл. Юнаківка Сумського повіту прийняв постанову про те, що всі поміщицькі землі, ліси, худоба, машини, запаси хліба і кормів негайно переходять у розпорядження волосного земельного комітету [1, арк. 7–8].

На початку листопада виконком Сумської повітової Ради селянських депутатів ознайомив усі волосні земельні комітети із змістом декрету про землю і розпорядився провести облік майна поміщицьких економік, землі і запровадити над ними контроль. А 10 листопада з'їзд селянських депутатів Сумського повіту оголосив власністю народу всі цукрові заводи, землі, ліси, маєтки, що належали поміщикам. Після цього намагання селян реалізувати основні положення земельного Декрету активізувались. Вони мали місце, зокрема, в Хотіні, Яструбиному, Степанівці та інших селах Сумського повіту. При цьому відбувалось не тільки захоплення землі, а й пряме пограбування поміщицьких маєтків та економік: сільськогосподарський реманент і худоба переходили до селянських дворів, а меблі і побутові речі розносились по хатах [1, арк. 19–20].

У таких умовах лідери Центральної Ради вирішили термінового взятися за розробку своєї аграрної політики. 27 вересня 1917 р. Генеральний секретаріат поставив завдання готувати проект земельної реформ, який би передбачав впорядкування земельних відносин, організацію агрономічних шкіл

для надання допомоги селянам, поширення сільськогосподарської шкільної та позашкільної освіти, підтримку хліборобської кооперації, особливо артілей [3, арк. 324]. 7 листопада Центральна Рада видала свій Третій Універсал, в якому говорилось: *«Віднині на території Української Народної Республіки існуюче право власності на землі поміщицькі і інші землі нетрудових господарств сільськогосподарського значення, а також на удільні, монастирські, кабінетні та церковні землі – скасовується. Землі є власністю всього народу і переходить до нього без викупу»* [3, арк. 397]. У середині листопада 1917 р. Секретаріат земельних справ звернулось до селян з відозвою, в якій пояснювало, що скасування власності на землю не торкнеться господарств, які мають менше 50 дес. Що стосується селекційних господарств, кінських заводів, розсадників, племінної худоби тощо, то вони повинні бути збережені і повернені державі або громадським господарствам. Відозва закінчувалася словами: *«кличемо український трудовий люд не чинити розрухів, погромів, бешкету та безладдя і тим не заважати нашій роботі»* [3, арк. 444–445].

Великі завдання покладалися на земельні комітети. Вони повинні переписувати робочу худобу, реманент, господарські будівлі конфіскованих маєтків і взяти їх під охорону. Вони намагалися залагоджувати суперечки і конфлікти між селянами. Так, у жовтні 1917 р. Сумський повітовий земельний комітет розглянув справу про розподіл частини земель Коршачинського маєтку між сільськими громадами х. Лікарського і с. Вири. Йшлося про 175 дес., які в той час перебували в оренді спадкоємців П. І. Харитоненка. Врахувавши кількість жителів в названих населених пунктах, комітет вирішив передати лікарчанам 61 дес., вирянам – 114 дес. [1, арк. 10].

За дорученням Центральної Ради Секретаріат земельних справ почав розробку Тимчасового земельного законопроекту. Остаточне вирішення земельного питання пов'язувалось з Всеукраїнськими та Всеросійськими Установчими зборами, які мали відбутися у січні 1918 р.

На місцях теж велась підготовча робота до реформи. Так, на початку грудня 1917 р. Сумський повітовий земельний комітет одержав від Харківського губернського комітету директиву, яка визначала основні напрями його діяльності. Пропонувалося наступне: власники конфіскованих земель повинні залишатися в

своїх маєтках і зберігати їх в цілості; в маєтки, залишені власниками, послати інструкторів для організації в них сільськогосподарських робіт; при повітовому комітеті створити експертну комісію, до якої включити представників від повітової земельної управи, повітового земства, волосної ради селянських депутатів, волосного земельного комітету, спеціалістів по галузях господарства, по яких спеціалізується маєток; спеціалізовані господарства мають бути лише у власності держави; взяти на облік все рухоме і нерухоме майно конфіскованих маєтків і призначити до них контролерів; рухоме майно передати кредитним товариствам, як довготерміновий внесок, а частину інвентарю – трудовим кооперативам, як довготермінову позику; частину інвентарю передати на створення прокатних пунктів як позику, а частину – бідним селянам як позику; волосні земельні комітети повинні скласти списки селянських сімей, указавши кількість їдців, землі, худоби і скільки землі вони хотіли б одержати додатково; на основі цих даних скласти проект розверстки землі по волостях; колишні власники маєтків при бажанні обробляти землю своєю працею, можуть одержати її по трудовій нормі. За ними залишається необхідна робоча худоба та інвентар [2, арк. 11–12].

Протягом листопада і грудня в Центральній Раді обговорювався проект Тимчасового земельного закону. Дебати проходили досить бурхливо, пропозиції висловлювались нерідко прямо протилежні. А в цей час у селах, незважаючи на прохання влади, селяни продовжували грабувати маєтки. Вони поспішали розтягнути поміщицьку власність і нерідко їхні дії суперечили здоровому глузду. Ось що розповідав про це член Центральної Ради Б. Мартос 14 грудня: *«Різні речі з панського реманенту та хатніх речей селяни ділили між собою на часті так, що жодної користі нікому з того не було. Розбирали і ділили між собою плуги та всякі господарські машини, ділили з панських домів картини так, що один брав раму, другий скло. Одне село поділило між собою фортепіано. Породистих корів стали дуже дешево продавати на м'ясо. Ліси також стали нещадно рубати та возити в місто на продаж. В багатьох місцях понищено лісові та хлібні (з виборного насіння) посадки, які мають велику вагу для поліпшення всього хліборобського господарства»* [4, арк. 22–23].

На початку січня 1918 р. Сумський повітовий земельний комітет розглянув питання про становище на селі і відзначив, що пограбування маєтків продовжуються. В Куянівці була пограбована економія поміщика Прянішнікова, в Миколаївській волості – чотири економії, в Хотинській – дві. Представник Степанівської волості повідомив, що в них пограбований панський маєток і винокурний завод, а коли прибули викликані солдати почалась стрілянина, є жертви. Крім того мешканці с. Річки в кількості приблизно 20 озброєних осіб вчинили напад на село Вири, забрали там коней, зброю, вози й фураж. Тоді ж був сплюндрований Кекинський цукровий завод, з якого вивезли велику кількість цукру; зруйнували приміщення для службовців, заводську контору, лікарню, лабораторії, майстерню, магазин і електростанцію [1, арк. 30–31].

9 (22) січня 1918 р. Центральна Рада прийняла свій Четвертий Універсал, який проголосив Українську Народну Республіку *«самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського народу»*. Він повідомляв, що спеціальна комісія уже виробила закон про *«передачу землі трудовому народові без викупу, прийнявши за основу скасування власності й соціалізацію землі»*. Далі говорилося, що Рада Міністрів вживе всіх заходів, щоб передача землі земельними комітетами в руки трудящих відбулася ще з початком весняних робіт.

Але селяни бажали брати землю уже зараз. Хаос на селі ще більше посилювався, коли почали повертатися фронтовики і, вважаючи що їх сім'ям мало діставалося під час захоплення маєтків, взяли силою перерозподіляти награване іншими. 16 січня 1918 р. Секретарство земельних справ звернулось до селян з закликом показати себе добрими господарями на своїй землі. *«Треба зберегти все майно, всяку машину, насіння, панську худобу, – говорилося у зверненні, – бо все то є добро всенародне для добробуту всієї країни. Необхідно братися до нового господарювання спілками, товариствами, спрягаючись та організуючись...»* [4, арк. 126]. У такому ж дусі була складена і відозва Ради Міністрів. В ній говорилося: *«Тепер, коли земля перейшла до рук трудового народу, треба подбати про те, щоб уся вона була засіяна, щоб дала вона не менше врожаю, ніж раніше вона давала. Цьому на перешкоді може стати недостача насіння, робочої худоби, плугів і іншого реманенту. Але гуртом, дружно*

можна із цим справлятися – обробити землю не наодинці, а спілкою» [4, арк. 127]. Рада повідомила, що має спеціальних інструкторів для допомоги селянам і випустила для них книжечки – «Хліборобські спілки», «Хліборобські товариства», «Описання хліборобських товариств» та інше, які висилає безкоштовно.

Але більшість селян не зважала на ці поради і продовжувала свою руїницьку роботу. Взимку 1918 р. від їх рук цілковитого розгрому зазнали великі поміщицькі маєтки з рентабельними господарствами, з високою культурою виробництва. Голова Центральної Ради М. С. Грушевський змушений був визнати: *«грабування і нищення панських маєтків, фабрик і заводів приймало все більш масовий характер. Гинуло багатство краю, підтиналися його продуктивні сили»* [4, арк. 126].

17 січня 1918 р. Центральна Рада заслухала, а 18 січня одноголосно затвердила проект Тимчасового земельного закону. Основні його положення були такі: приватна власність на землю ліквідується і земля передається земельним комітетам. Земельні комітети відводять землю сільським громадам та добровільно мають одержати стільки землі, скільки необхідно, щоб сім'я або товариство, обробляючи землю лише власною силою, могли задовольнити свої економічні потреби і розвивати своє господарство. У виключних випадках може бути тимчасово використана наймана праця. Висококультурні господарства передаються в користування товариствам або сільським громадам, котрі будуть працювати за планом земельних комітетів. На таких же умовах передаються сади, хмільники, виноградники тощо. Племінні розсадники і питомники, селекційні та дослідницькі поля й станції переходять до земельних комітетів, які або самі ведуть господарювання, або передають їх органам місцевого самоврядування та науковим закладам [4, арк. 127–130].

Прийнятий Земельний закон відповідав інтересам незаможного селянства і воно вітало його прийняття. В той же час великі землевласники і заможні селяни, які з давніх часів володіли землею на правах приватної власності зустріли його вороже. Але почати здійснювати закон зразу ж після його прийняття Центральної Раді не вдалося. В розвитку української революції почався новий етап.

Список використаних джерел та літератури

1. Державний архів Сумської області (ДАСО). Ф. Р-3052. Оп. 1. Спр. 1. 197 арк.
2. ДАСО. Ф. Р-3052. Оп. 1. Спр. 2. 178 арк.
3. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах / Упорядн.: В. Ф. Верстюк (керівник), О. Д. Бойко, Ю. М. Гамрецький, Г. М. Михайличенко, А. П. Огінська, Т. С. Осташко, В. М. Устименко, Є. П. Шаталіна, О. Й. Щусь, Л. В. Яковлева; Ред. кол.: В. А. Смолій (відп. ред.), В. Ф. Верстюк (заст. відп. ред.), Ю. М. Гамрецький, Б. В. Іваненко, Ю. Ю. Кондуфор, С. В. Кульчицький, Є. П. Шаталіна, О. Й. Щусь, Л. В. Яковлева. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. – 590 с.
4. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах / Упорядн.: В. Ф. Верстюк (керівник), О. Д. Бойко, Ю. М. Гамрецький, Г. М. Михайличенко, А. П. Огінська, Т. С. Осташко, В. М. Устименко, Є. П. Шаталіна, О. Й. Щусь, Л. В. Яковлева; Ред. кол.: В. А. Смолій (відп. ред.), В. Ф. Верстюк (заст. відп. ред.), Ю. М. Гамрецький, Б. В. Іваненко, Ю. Ю. Кондуфор, С. В. Кульчицький, Є. П. Шаталіна, О. Й. Щусь, Л. В. Яковлева. – К.: Наукова думка», 1997. – Т. 2: 10 грудня 1917 – 29 квітня 1918 р. – 422 с.

Магась В. О. (Кам'янець-Подільський)

ДІЯЛЬНІСТЬ ГРУПИ МОЛОДШИХ ВИКЛАДАЧІВ ВСЕРОСІЙСЬКОГО АКАДЕМІЧНОГО СОЮЗУ В ХАРКОВІ В 1905 р.

Професорсько-викладацька інтелектуальна еліта становила найосвіченішу частину населення, котра бачила шляхи виходу країни з революційної кризи та прагнула за допомогою власних громадсько-політичних організацій донести свою позицію до уряду. В Україні у 1905–1908 рр. розгорнув свою діяльність Всеросійський академічний союз частиною якого в Харкові була група молодших викладачів.

В історіографічному плані питання є малодослідженим. Окремі дані про діяльність Всеросійського академічного союзу присутні в роботах Н. Череваніна [8], А. Є. Іванова [2, с. 493–519], І. В. Омелянчука [1, с. 87] тощо. Проблеми, пов'язані з діяльністю Академічного союзу в українських губерніях Російської імперії все ще залишаються малодослідженими, оскільки вказані автори звертали увагу переважно на діяльність центральних органів Союзу.

Метою публікації є висвітлення роботи, яка проводилася діячами групи молодших викладачів Всеросійського академічного союзу в м. Харків у 1905 р., що був в той час значним університетським і інтелектуальним центром Російської імперії.

Функціонування групи молодших викладачів вищих навчальних закладів Академічного союзу в Харкові було започатковано з 1 лютого 1905 р., коли викладачі приєдналися до вимог, викладених в *«Записці 342-ох вчених»*. В цей час група ще не була складовим елементом академічного союзу, оскільки він перебував на етапі формування. Але незабаром тимчасове бюро Союзу налагодило контакт з петербурзьким і московським організаційними бюро Всеросійського академічного союзу і після першого установчого з'їзду, котрий відбувся 25–28 березня 1905 р., увійшла до загальної організації Союзу.

На Установчому з'їзді Академічного союзу були присутні члени харківської групи молодших викладачів – А. М. Фатєєв і Т. Є. Тимофєєв. У прийнятій з'їздом політичній декларації містився заклик до царського уряду найближчим часом провести *«глибоку політичну реформу»* державного устрою задля попередження анархії, що загрожує *«численними бідами країні»*. Ця реформа, вказувалося в декларації, мала ґрунтуватися на *«послідовному та безумовному демократизмі»*. Єдиний засіб порятунку від революційного свавілля члени Союзу вбачали у народному представництві, скликаному на демократичних засадах [2, с. 505–507–519].

Після повернення делегатів 12 квітня 1905 р. у Харківському університеті пройшло спільне засідання професорів та молодших викладачів на якому було обговорено перебіг та результати з'їзду, а також відбулася організація відділу Всеросійського академічного союзу [3, арк. 100–100 зв.].

У проекті статуту Харківського відділу Всеросійського академічного союзу вказувалося, що він є автономною частиною Всеросійського союзу професорів і викладачів вищих навчальних закладів. Його метою визнавалося поліпшення всіх сторін академічного життя на засадах повної автономії та академічної свободи. Членами відділу могли бути дійсні та колишні професори і викладачі вищих навчальних закладів м. Харкова. Харківський відділ складався з двох груп: професорської та викладацької, кожна з них могла обирати представників іншої групи. Нових членів

відділів мали затверджувати голосуванням на засіданнях професорської або викладацької груп. Всі питання поточного функціонування груп вирішувалися на зборах. Керівництво поточними справами обох груп здійснювали обрані групами бюро, а спільними справами обох груп займалося загальне бюро. В окремих випадках передбачалося проведення об'єднаних засідань груп професорів та викладачів [5, арк. 55–55 зв.].

Затверджений статут Харківської групи молодших викладачів повністю відповідав зазначеному проекту і конкретизував мету існування групи. Зокрема, вказувалося, що для поліпшення всіх сторін академічного життя група в різних формах бере участь у виробленні та втіленні в життя нового статуту вищих навчальних закладів, обговорює поточні події академічного життя та пов'язані з ним факти життя суспільного і, по можливості, активно реагує на ці явища задля виконання завдань Союзу [4, арк. 37–37 зв.].

В подальшому делегати групи продовжували брали участь у з'їздах Академічного союзу. Представниками групи молодших викладачів на другому з'їзді в Петербурзі (25–28 серпня 1905 р.) були А. М. Фатєєв і Т. Є. Тимофєєв, а на третьому з'їзді в січні 1906 року Браунштейн, Конєв, Ситніков і Тимофєєв. Доповіді делегатів були представлені також і в загальних зборах членів групи [4, арк. 35–35 зв.].

Більшу суспільно-політичну активність проявляла група молодших викладачів харківських університетів: класичного, політехнічного та ветеринарного. В січні 1906 рр. до групи молодших викладачів Всеросійського академічного союзу входило 108 осіб, з них – 4 професори (така можливість була передбачена статутом) [4, арк. 35 зв.].

Членами групового бюро були: голова приват-доцент А. М. Фатєєв, товариш голови приват-доцент Т. Є. Тимофєєв, скарбник приват-доцент П. І. Шатілов, секретарі приват-доцент Б. В. Попов і лаборант Н. А. Валяшко [5, арк. 59]. За даними жандармських органів, на ім'я керівника групи молодших викладачів А. М. Фатєєва у 1905 р. регулярно надходила поштою революційна література. Під час революційного повстання 1905 р. в Харкові він входив до складу комітету з організації міліції, а також був членом у комітеті безпеки. У 1906 р. він був редактором харківської газети «*Накануне*», видання якої було

припинене за розпорядженням губернатора [6, арк. 131–131 зв.].

Діяльність групи в 1905 р. проявилася у проведенні загальних зборів, на яких обговорювалися питання академічні та суспільно-політичні, приймалися резолюції, збиралися кошти на підтримку діяльності організації та визвольного руху. З 1-го лютого 1905 р. по 30-е січня 1906 група провела 15 загальних зборів своїх членів та два спільних засідання з групою професорів.

У питаннях Академічного життя діяльність групи проявилася у виробленні та опублікуванні таких думок та заяв: 1) з питання про страйк студентів (1 лютого 1905 р.); 2) з питання про ставлення до загрози уряду звільнити студентів і професорів (16 травня 1905 р.), 3) з питання про початок занять (10 вересня 1905 р.), 4) з питання про ставлення до проекту статуту, виробленого ректорами (24 листопада 1905 р.), 5) з питання про ставлення до роботи за статутом міністерської комісії (30 січня 1906 р.) [4, арк. 35–35 зв.].

Зокрема, на засіданні 16 травня 1905 р. була прийнята резолюція в котрій вказувалося, що ліберально-опозиційний та революційний настрій викладачів та студентів є відображенням загального настрою країни, а тому неправильним є прагнення уряду перекласти відповідальність за революційну діяльність студентів ВНЗ на професорсько-викладацький склад. Назрілими визнавалися потреба народного представництва, що похитнуло би монополію держави на управління країною, та необхідність реформування державного устрою. В резолюції висловлювався жаль з приводу закритості комунікаційних каналів уряду і неможливості довести до його відому проектів трансформації державного ладу Російської імперії. При такій закритості головним винуватцем наростання опозиційних настроїв, на думку молодших викладачів, визнавався уряд. Неможливою визнавалася вимога академічної свободи без свободи політичної. У разі небажання уряду розширити канал комунікації студентські хвилювання та масові звільнення викладачів визнавалися неминучими [4, арк. 40–41]. Крім того, групою молодших викладачів була здійснена безуспішна спроба налагодити контакт зі студентами. Ще менш вдалою було намагання домогтися участі молодших викладачів в управлінні університетом.

Активну участь брала група у суспільно-політичному житті краю, зокрема, здійснювалася матеріальна підтримка діяльності

громадських організацій. Крім того, було заявлено протест проти масових арештів у грудні 1905 року. Група молодших викладачів через своїх делегатів була представлена в об'єднаній організації Харківського Союзу Союзів. Також група підтримувала своїх членів у взаємодії з адміністрацією навчальних закладів [4, арк. 35 зв.]. У грудні 1905 року розпочалися репресії проти активних діячів союзу [7, арк. 1], а з 1906 р. група молодших викладачів в Харкові припиняє свою діяльність.

Таким чином, Академічний союз в Харкові в 1905–1908 рр. включав в себе групи професорів та молодших викладачів. Більшою кількістю членів та посиленою активністю відзначалася група молодших викладачів. Вона проводила наради, відгукувалася у резолюціях та постановах своїх засідань на актуальні проблеми політичного та академічного життя, займалася суспільно-корисною діяльністю, відстоювала професійні інтереси своїх членів тощо.

Список використаних джерел та літератури

1. Омелянчук И. В. *Монархические «академические корпорации» в учебных заведениях России (1901–1914 гг.)* / И. В. Омелянчук // *Клио: журнал для ученых.* – 2007. – № 1 (36). – С. 87–92.
2. *Самоорганизация российской общественности в последней трети XVIII – начале XX в.* / [Отв. ред. А. С. Туманова]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. – 887 с.
3. *Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДАК України). Ф. 304. Харківське розшукове відділення 1902-1903 рр. Харківський охоронний відділ 1903–1906 рр. Оп. 1. Спр. 85. 127 арк.*
4. *ЦДАК України. Ф. 336. Харківське губернське жандармське управління. 1868–1917 рр. Оп.1. Спр. 3282. 47 арк.*
5. *ЦДАК України. Ф. 705. Південно-Східне районне охоронне відділення. 1905–1914 рр. Оп. 1. Спр. 396. 62 арк.*
6. *ЦДАК України. Ф. 705. Південно-Східне районне охоронне відділення. 1905–1914 рр. Оп. 2. Спр. 61. 214 арк.*
7. *ЦДАК України. Ф. 838. Колекція листівок. 1897–1917 рр. Оп. 5. Спр. 122. 1 арк.*
8. *Череванин Н. Движение интеллигенции* / Н. Череванин // *Общественное движение в России в начале XX-го века: в 3-х т.* / под ред. Л. Мартова, П. Маслова и А. Потресова. СПб.: *Общественная польза*, 1910. – Т. 2, Ч. 2. – С. 146–201.

УКРАЇНСЬКИЙ ВІЙСЬКОВИЙ РУХ НА ДАЛЕКОМУ СХОДІ У 1917–1921 рр.

Лютнева революція 1917 р. у Росії детермінувала появу сприятливих умов для розвитку українського національного руху на Далекому Сході. За ініціативи Українського клубу 12 березня 1917 р. у Харбіні відбувся перший політичний мітинг українців за участі близько 200 осіб, під час якого було проголошено створення національного представницького органу – Української ради на чолі з Ф. Соболевим.

11 (24) червня 1917 р. у Нікольську-Усурійському (нині Усурійськ) відбувся I Всеукраїнський з'їзд Далекого Сходу. Також розпочинається формування перших українських збройних загонів для налагодження самозахисту. Українці зі зброєю в руках залишали російські частини й, нашиваючи на одяг жовто-блакитні стрічки, йшли до місцевих українських органів влади. Проте, процес створення українських військових частин проходив складно: перші українські формування були малочисельними, оскільки у військах на Далекому Сході влада російського командування у порівнянні з німецьким фронтом, була ще значною (зокрема, зберігалася можливість карати українців за «дезертирство») [6, с. 69].

16 липня 1917 р. у Харбіні відбувся з'їзд українців Маньчжурії, який обрав Маньчжурську Окружну Раду на чолі з лікарем І. Мозолевським [5, с. 155]. До Ради увійшли 15 цивільних, 15 військових та 4 представники від жіноцтва. Правління Українського Клубу в Харбіні у повному складі увійшло до Ради [2, с. 107]. З метою більш ефективної діяльності Окружної Ради були створені чотири секції: культурно-освітня, агітаційно-політична, фондова і військова [2, с. 109]. Окружній Раді, яка проіснувала до 1921 р., підпорядковувалися українські організації на станціях Китайсько-Східної залізниці – Маньчжурія, Хайлар, Цицикар, Бухеду, Яоминь, Іменьпо, Ханьдаохедзи та Погранична [1, с. 93].

За ініціативи голови військової секції П. Твардовського були створені дві українські сотні, серед них в Харбіні сотня «імені Т. Г. Шевченка», яка підпорядковувалася Окружній Раді та на станції Хайлар. Через деякий час останню було приєднано до

Харбінської, *«де тепер було вже більше 200 душ»* [2, с. 109].

27 листопада 1917 р. Окружна Рада отримала від Генерального Секретаріату Військових Справ у Києві телеграму, згідно з якою *«Наказом Генерального Секретаря № 6 від 3 листопаду військові українці Московського та Петроградського Округів підлягають українським військовим штабам. Нехай українці Маньчжурії утворять свій штаб й через нього підлягають Київському Генеральному Секретареві Військових Справ. Товариш Секретаря Військових Справ Жуковський»* [2, с. 109]. Ця телеграма стала відправною точкою для створення українських військових частин, яке відбувалося під гаслом допомоги українців Батьківщині. Перша сотня вирушила з Владивостоку до України в червні 1917 р., друга – восени того ж року з Харбіна [3, с. 776].

Лише влітку 1918 р. розпочалося формування військових частин, що мали на меті захист українських інтересів уже на Далекому Сході. Влада Тимчасового Сибірського уряду пішла на зустріч прагненням українців. Згідно з його указом від 31 липня 1918 р. українці та представники інших національних меншин, що долучалися до лав сибірської армії, мали скеровуватися до військових частин, організованих за національною ознакою. Разом із тим, ці частини повинні обов'язково входити до складу російських військових з'єднань і контактувати з вищим командуванням російською мовою [4, с. 133].

Восени 1918 р. Український Далекосхідний Секретаріат розробив проект створення власної армії, яка б складалася з двох українських корпусів всіх видів зброї чисельністю до 40 тис. чол., оскільки вважалося, що українці, які склали переважну більшість населення Далекого Сходу, могли б виставити не менш 200 тис. військових [4, с. 133–134].

8 жовтня 1918 р. голова Сибірського уряду П. Вологодський підтвердив засади, на яких повинно було відбуватися створення національних військових формувань. Проте ще 6 жовтня було надруковано постанову Сибірського уряду *«Про національність, на які розповсюджується призов до лав Сибірської Армії»*, відповідно до якої всі українці-старшини російської армії, які мешкали в цьому регіоні, підлягали призову до лав Сибірської армії на загальних підставах, оскільки Сибірський уряд не визнав Україну як самостійну державу і українці надалі розглядалися як громадяни Росії [4, с. 134].

Військове питання було першим пунктом на порядку денному IV (Надзвичайного) Українського Далекосхідного з'їзду, на якому було обрано військову комісію, до складу якої увійшли: підполковник Ф. Стешко, прапорщик К. Андрущенко, осавул П. Харченко, генерал-майор О. Савицький тощо. Крім того, до складу комісії було обрано генерала Б. Хрещатицького, «*як делегата від українських козаків*» [4, с. 134].

З'їзд підтримав необхідність громадянами Сибіру та Далекого Сходу української національності, що будуть залучатися російською владою до війська, гуртувалися виключно в українські національні частини. Мова, навчання, діловодство й команди в тих частинах мали бути виключно українські. Для підготовки командирів і старшин повинні бути створені окремі українські військові школи, або українські відділи при загальноросійських військових школах. Передбачалося формування українських частин під проводом Української Далекосхідної Крайової Ради через українські військові штаби [4, с. 134].

Омський тимчасовий Всеросійський уряд на чолі з адміралом О. Колчаком спочатку підтримав ці прагнення українців, але за умови, що їхні частини повинні формуватися лише з добровольців, а не з осіб, що вже перебували в російській армії. Перші практичні заходи в цьому напрямі були здійснені генералом Б. Хрещатицьким, який улітку 1918 р. приступив до створення українських дивізій на станції Ехо у Маньчжурії [6, с. 70]. Проте під тиском Омського уряду цю діяльність було припинено.

Новий етап у справі формування українських військових частин розпочався в березні 1919 р., коли Українська Далекосхідна Крайова Рада надала уповноваженому з охорони державного порядку та спокою на Далекому Сході генерал-майорові Л. Вериго повноваження клопотати перед командувачем Приамурської військової округи генералом П. Івановим-Риновим щодо створення добровольчих військових частин українського вільного козацтва. Генерал П. Іванов-Ринов дозволив створення таких частин і призначив генерала Л. Вериго начальником українських добровольчих частин, які мали створювати місцеві українські Окружні Ради. Пунктами формування були визначені Владивосток, Нікольськ-Усурійський, Іман, Хабаровськ та Благовещенськ. У Хабаровську уповноваженим у справі формування українських добровольчих військових частин призначено генерал-майора

О. Савицького. Планувалося сформувати 5 куренів піхоти та 2 гарматні батареї. Не виключалася також можливість створення кінних частин [4, с. 135]. Командний склад загонів мав призначатися особисто генералом Л. Вериго. В разі перебування старшин на посадах у російських частинах необхідне знадобилося спеціальне клопотання до військового командування щодо їхнього відрядження до українських частин. Козаки українських куренів повинні були мати окремі однострої – шаровари синього сукна з жовтими лампасами в два ряди та з блакитним кантом посередині. Погони – такої ж форми як у кінних єгерів, але жовтого кольору з блакитним кантом. Ранги позначувалися нашивками. Кокарда на кашкеті – російського зразку, але вище неї мало бути зображення Архистратига Михаїла [4, с. 135].

1-й Український Далекосхідний Ново-Запорізький курінь вільного козацтва почав формуватися у Владивостоці, але вже 15 травня 1919 р., згідно з наказом Верховного Правителя Росії адмірала О. Колчака, його було розформовано, а особовий склад переводився до вже існуючих військових частин. Однак козаки куреня не підкорилися цьому наказу і 20 червня 1919 р. курінь у повному складі (150 козаків та 27 старшин) був заарештований. Пізніше частина вояків куреня дезертувала з війська О. Колчака, ставши основою українських партизанських загонів у Примор'ї, а інша – у складі своїх підрозділів брала участь у антиколчаківському повстанні у Владивостоці 31 січня 1920 р. [4, с. 135].

Після повалення влади адмірала О. Колчака, 29 лютого 1920 р. військові-українці колишнього 1-го Ново-Запорізького куреня подали до місцевої Військово-революційної Ради прохання про відновлення цього куреня, але після виступу японських інтервенційних сил 4-5 квітня 1920 р. це питання так і не було вирішене [3, с. 777].

Формування українських військових частин на Далекому Сході припинилося в січні 1921 р. унаслідок дій більшовицької Військової ради, яка, будучи занепокоєна зростанням українського національного руху, захопила склади зі зброєю та продовольством українських військових. Після цього більшовики почали вимагати від Далекосхідної Ради розформувати підконтрольні їй військові сили. Генерал Л. Вериго, враховуючи неможливість чинити опір радянській владі, був змушений підкоритися. Нестача коштів й водночас успішний наступ

Червоної армії у 1922 р. під гаслом захисту інтересів Далекосхідної республіки не дозволили лідерам Далекосхідної Ради знов спробувати відновити українські військові частини.

Список використаних джерел та літератури

1. *Далекий Схід. – Харбін. – 1938. – № 5.*
2. *Далекий Схід. – Харбін. – 1938. – № 7.*
3. *Енциклопедія українознавства. В 11 т. / [Гол. ред. В. Кубійович]. – Т. 2. – Львів: Молоде Життя, 1993. – 800 с.*
4. *Попок А.А. Українські поселення на Далекому Сході як історичний та етнокультурний феномен (кінець XIX – XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / А. А. Попок. – К., 2002. – 214 с.*
5. *Світ І. 1917 рік на Далекому Сході / І. Світ // Календар–альманах Українського народного союзу на 1967 р. – Джерзі Ситі–Нью-Йорк: Видавництво Свобода, 1966. – С. 151–164.*
6. *Щербина Н. Державницькі змагання українців Далекого Сходу в 1917–1922 рр. / Н. Щербина, Ю. Махінла // Науковий вісник Чернівецького університету: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – 2013. – Вип. 676–677. – С. 68–72.*

Зякун А. І. (Суми)

ФОРМУВАННЯ РАДЯНСЬКИХ ЗБРОЙНИХ СИЛ НА УКРАЇНІ В 1919 РОЦІ

Найбільшим прорахунком українських національно-політичних сил, що будували державність на Україні протягом 1917–1920-го років стало незабезпеченість власними збройними силами, які здатні були захистити незалежність України в той непростий період. Радянське ж керівництво наполягало на тому, що без збройного захисту ані влада, ані держава існувати не здатні. Тому на початку грудня 1918 р. за рішенням Тимчасового робітничо-селянського уряду України почалося формування Української Червоної Армії. Раніше, 17 листопада 1918 р. було утворено Революційну Військову раду української армії у складі командуючого В. Антонова-Овсієнка та членів Ради В. Затонського, Й. Сталіна. Спочатку вона називалася Військовою радою особливої групи Курського напрямку і їй підпорядковувалися всі збройні сили Радянської України. Рада, в свою чергу, входила як складова частина у загальноросійські Збройні Сили. В січні 1919 р. постановою Реввійськради Республіки було створено Український фронт, перед яким постало завдання «в найближчий час покласти початок Української регулярної армії» [2, арк. 152].

Спочатку війська діючої армії формувались і одержували поповнення з числа добровольців робітників, селянства та партизансько-повстанських загонів. Командування Українського фронту, приймаючи нове поповнення, формувало з повстанських загонів полки, бригади і дивізії. Але по суті це ще були партизанські з'єднання, часто навіть з виборним командним складом, з характерним для них духом партизанщини. Військова підготовка і дисципліна бійців та командирів у цих загонах були на низькому рівні. Тому постало питання про створення дисциплінованої робітничо-селянської Червоної Армії.

На середину січня 1919 р. війська Українського фронту мали в своєму складі 43600 багнетів, 3517 шабель, 16 батарей (чотири гарматних) і 16 інженерних рот, в яких було понад 1500 бійців [1, с. 275].

З розширенням військових дій виникла необхідність перейти від добровільного принципу побудови армії до загальної військової повинності населення та створення для цього спеціального органу, який би займався комплектуванням збройних сил республіки. З цією метою 29 січня 1919 р. у зв'язку з реорганізацією Тимчасового робітничо-селянського уряду України Військовий відділ уряду був перетворений в Народний комісаріат військових справ. Народним комісаром військових справ України було призначено М. Подвойського. А для керівництва всією політичною роботою у військових частинах і військових установах, підвідомчих Народному комісаріату військових справ, було створено Політичне управління.

Спочатку до роботи в Наркоматі військових справ залучались кваліфіковані військові спеціалісти царської армії, які примкнули до більшовиків щоб служити, перш за все, своєму народові. Так начальником штабу Наркомату військових справ став М. Соковнін, а першим його помічником був Б. Шапошников.

Розв'язуючи завдання військового будівництва, партійне керівництво дотримувалося принципу безроздільного керівництва армією з боку партії. Тому було відкинуто принцип виборності командного складу й сформовано інститут політичних комісарів, а при ЦК КП(б)У, на весні 1919 р., було створено спеціальний Військовий відділ.

На початку березня 1919 р. була проведена перша мобілізація в Україні. Народний комісаріат військових справ оголосив

призов на дійсну військову службу військовозобов'язаних, які проживали в Харкові і повітах Харківської губернії. Незважаючи на нестачу транспорту, продовольства, необхідних приміщень, обмундирування і спорядження, а також коштів на утримання призовників перша мобілізація у Харківській губернії дала 11630 чоловік [1, с. 277].

На українських територіях були створені два військові округи – Харківський і Київський. До складу першого входили Харківська, Полтавська, Катеринославська і Донецька губернії, до складу другого – Київська, Чернігівська і в міру визволення Подільська і Волинська губернії. Згодом на півдні України було створено третій, Одеський військовий округ, до якого ввійшли Одеська, Херсонська і Таврійська губернії. У губерніях створювались губернські, повітові і волосні військові комісаріати. На 1 липня 1919 р. по Україні існувало вже 10 губернських, 88 повітових і 1530 волосних військових комісаріатів [1, с. 277].

У квітні 1919 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову про мобілізацію всіх членів української партійної організації і запропонував ще більше зміцнити дисципліну та згуртованість комуністів, почавши навчання військовій справі всіх членів партії і співчуваючих. Першими вивчати військову справу почали комуністи Київщини, Харківщини, Катеринославщини, Чернігівщини, Волині, а згодом й інші райони України. Зокрема, комуністи м. Шостки Чернігівської губернії, обговоривши на зборах 21 травня питання про організацію військового навчання комуністів, ухвалили створити бойовий загін у складі 30 чоловік [1, с. 277].

Наркомвійськ УСРР і далі не раз проводив мобілізації. Особливо гостро постало питання про поповнення армії у травні 1919 р., коли на Південному фронті активізувалися військові дії. Доповідаючи Леніну про хід мобілізації у Червону Армію робітників, М. Подвойський повідомляв, що всього на Україні було мобілізовано 22409 робітників, з них передано Південному фронту 16920 [4, арк. 61].

Крім мобілізації Народний комісаріат військових справ України і його місцеві органи проводили роботу по обліку і мобілізації військових спеціалістів, у минулому офіцерів військових чинів флоту і спеціальних корпусів. В Україні на той час почали створюватись повітряний, морський і річковий флоти. При Наркоматі військових справ було сформовано спеціальний

підрозділ Управління повітряного флоту. А на початку 1919 р. в Києві було організовано Військову школу льотчиків на 50 осіб і школу авіаційних техніків-механіків на 90 осіб.

У березні 1919 р. при Наркоматі військових справ України було створено Морське управління, для відновлення бойових сил на Чорному морі і Дніпрі. Начальником Морського управління став Г. Бутаков, політичним комісаром І. Коваленко. Морське управління керувало всією роботою по будівництву, ремонту і озброєнню кораблів, по обладнанню портів, заводів, гаваней і маяків, по підготовці і вихованню особистого складу. Тоді ж була створена Дніпровська військова флотилія на чолі з А. Полупановим.

У цей же час почали формуватися й бронечастини. У лютому 1919 р. у Харкові було організовано авто-броньовий дивізіон особливого призначення при Раді Народних Комісарів УСРР, який очолив командир-комісар О. Селявкін. З цього дивізіону згодом будуть розвиватися танкові війська.

Значна робота проводилась Наркоматом військових справ України і Українським фронтом по формуванню, навчанню, обмундируванню і оснащенню зброєю інтернаціональних частин армії. З цією метою у складі Наркомату військових справ було створено спеціальний підрозділ Управління формуванням інтернаціональних частин. У червні на Україні уже діяли 1-й, 2-й, 3-й інтернаціональні полки, інтернаціональний полк в Одесі, загони інтернаціональних військ у Черкасах і Херсоні. Загалом в інтернаціональних військових частинах налічувалось понад 5 тисяч бійців і командирів [1, с. 280].

Наркомат військових справ України при допомозі партійних організацій провів роботу по підготовці командирів і політпрацівників для армії. В лютому 1919 р. у складі Наркомату було створено Управління військово-учбових закладів. У першій половині 1919 р. були організовані курси, які готували командирів різних родів військ, а також військових комісарів у Харкові, Києві, Катеринославі, Полтаві, Сумах. Всього навчалось близько 6 тисяч чоловік. Курсанти, з робітників і селян, вивчали воєнну тактику і управління військами, загальні завдання будівництва збройних сил Радянської республіки. На курсах військових комісарів особлива увага приділялась організації партійної і політичної роботи в частинах Червоної Армії, вивченню історії Комуністичної партії, а

також ставилися завданням утвердження і зміцнення Радянської влади на Україні. В основу підготовки й ідейного загартування комісарів була покладена «Інструкція політичним комісарам військових частин Українського фронту» [3, арк. 3]. Внаслідок підготовки нових кадрів Політичне управління Народного комісаріату військових справ швидко укомплектовувало військові частини політичними працівниками. На 1 червня 1919 р. в розпорядженні Народного комісаріату військових справ України вже було близько 90 тисяч червоноармійців та майже 5 тисяч командирів і політпрацівників [1, с. 281].

Отже, організація збройних сил УСРР на кінець 1919 року хоч і була пов'язана з певними труднощами, але була проведена. Її результатом стала регулярна, дисциплінована ідеологічно свідомо армія, яка мала чітко виражений класовий характер.

Список використаних джерел та літератури

1. Українська РСР в період громадянської війни 1917–1920 рр. В трьох томах / Том 2. – Київ, 1968. – 422 с.
2. Російський державний військовий архів (РДВА). Ф. 14. Оп. 1. Спр. 123. Арк. 152.
3. РДВА. Ф. 25860. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 3.
4. РДВА. Ф. 25860. Оп. 4. Спр. 12. Арк. 61.

Букіна І. В. (Суми)

СТВОРЕННЯ ХАРКІВСЬКИХ ГРОМАДСЬКИХ КОМІТЕТІВ (БЕРЕЗЕНЬ-КВІТЕНЬ 1917 р.)

Перспективи революції залежали від повноцінного функціонування усіх складових державного організму. Перебудова вертикалі апарату державної влади була першочерговим завданням. Посади губернаторів і повітових справників ліквідовувалися, а виконання їх обов'язків покладалося на голів губернських та повітових земських управ, які з часом трансформувалися в інститут комісарів Тимчасового уряду. Порядок комплектування губернських, повітових земств та міських дум демократизувався. На хвилі демократизації суспільного життя виникають зовсім нові органи самоуправління – громадські виконавчі комітети. Процес їх створення проходив інтенсивно. Більшість комітетів створювалися стихійно у перші дні революції, а часом і вічевим порядком на мітингах і зборах. Враховуючи те, що вони користувалися великою

популярністю серед населення, громадські організації, політичні партії та органи місцевого управління намагалися залучити до їх роботи своїх представників. Це призводило до перенасичення комітетів великою кількістю представників різних соціальних верств населення, які до того ж мали різні економічні інтереси. Закономірно, що виникало питання про їх організацію з урахуванням принципу пропорційності представництва. Питання вирішувалися в залежності від специфіки місцевих умов та складу громадських комітетів.

Харківський губернський громадський комітет був сформований 28 лютого 1917 р. на екстреному засіданні міської думи, до його складу увійшли представники різних політичних сил. Головою комітету було обрано О. М. Коритіна – поміщика, гласного міської Думи [1, с. 8]. У новостворений орган самоуправління входило 19 осіб [8, с. 64]. 2 березня 1917 р. для оперативного вирішення нагальних справ, був створений виконавчий орган комітету постійно діюче Виконавче бюро, підзвітне губернському комітету. Впродовж березня 1917 р. склад комітету поповнювався. Поповнення диктувалося, зокрема, масштабістю та багатоплановістю роботи громадських комітетів. 6 березня на засіданні Харківського губернського комітету за участі представників повітових земських управ та позаштатних міст Харківської губернії голова комітету О. М. Коритін інформував присутніх про основні напрями та принципи роботи. Після обговорення доповіді зібрання вирішило, що у складі губернського комітету повинні бути представники міста, земств, робітників, кооперативів, громадських організацій, представники від військових частин Харківського гарнізону [15, с. 3]. Однак, такі організаційні заходи революційних перетворень і пов'язаних з ними суспільних сподівань не могли в повній мірі задовольнити потреби як міського, так і сільського соціуму. Виявилось, що задекларований загальногромадський підхід до формування складу комітету не відповідав реальному стану справ. В цих умовах губернський комітет змушений був скоригувати представництво в комітеті. На черговому засіданні 26 березня 1917 р. було ухвалено рішення поповнити склад губернського громадського комітету 2 представниками від духовенства, 1 – від християн-євангелістів Харківської губернії і по 1 представнику від об'єднаних просвітницьких товариств, товариства грамотності, об'єднаних

президій рядових комітетів та середніх учбових закладів, союзу інженерів та техніків Харківського району, від союзу службовців судових установ та від національних єврейських організацій, по 2 представника від об'єднаних організацій службовців урядових закладів, від службовців міських та губернських земств, об'єднаних організацій службовців заводів Харкова, об'єднань українських організацій [17, с. 5–6]. Таким чином, склад Харківського губернського комітету значно демократизувався і розширив сфери свого впливу. Наприкінці квітня 1917 р. кількість членів комітету зросла до більш як 130 осіб [5, с. 2]. Тенденції до зростання кількості членів, а, отже, й охоплення різних прошарків населення спостерігалися і в майбутньому.

Отже, на початковому етапі діяльності губернського комітету керівне положення займали представники буржуазно-ліберальних поглядів, пов'язаними з діючими місцевими органами самоуправління (думи та земства). Причиною цього було те, що думсько-земські структури мали матеріально-технічну базу та постійний зв'язок із центром. Саме вони визначали подальшу роботу комітетів та намагалися закріпити аналогічний склад на повітовому та волосному рівнях.

Але з загостренням революційної ситуації в кінці березня на початку квітня 1917 р. Харківський губернський комітет був змушений збільшити свій склад за рахунок демократичних верств населення. Така ситуація призвела до перерозподілу політичних сил. В новому складі керівну роль посіли представники середніх прошарків населення. Саме в такому складі губернський громадський комітет продовжував працювати до моменту ліквідації. З демократизацією комітету змінився й його політичний склад. Якщо на початковому етапі більшість складала представники від партії кадетів, що займали керівні посади та входили до складу президій, то з часом більшість отримали есери та меншовики.

У перших числах березня про події в Петрограді стало відомо в повітових центрах та волостях Харківської губернії. На місцях почали стихійно виникати громадські комітети, які дуже часто були взаємопов'язані між собою. Характерно, що повітові комітети створювалися самочинно, без вказівок губернського комітету. 3 березня 1917 р. відбулося перше засідання Харківського повітового громадського комітету, яке відкрив повітовий комісар – Літарьов. В

засіданні приймали участь представники земського зібрання, земські службовці, представники від міського самоуправління, кооперативів, міст, волостей та селищ [3, арк. 69 зв.]. Додатково через декілька днів до Харківського повітового комітету було введено: 27 представників від волосних комітетів, 10 – від кооперативів, 10 – від робітничих організацій, 10 – від громадських організацій, 10 – від земства [14, с. 3]. В процесі роботи комітету виявилось, що недостатнім було представництво саме волосного населення, тому було прийнято ухвалу про поповнення комітету новими членами. Вони мали обиратися жителями повіту 1 від 3000 населення [16, с. 6].

Враховуючи самостійну діяльність повітових комітетів, перед губернськими органами самоуправління постала проблема їх легітимації. З початком діяльності губернського комітету, Харківський губернський комісар направив повітовим комісарам телеграми, в яких пропонував негайно створювати повітові комітети, направляючи до них однакову кількість представників від шести груп – земства, земських службовців, міського управління, кооперативів, робітників та селян [9, с. 1].

Схожі процеси відбувалися і в інших повітах Харківської губернії. Зокрема, 3 березня 1917 р. був створений Сумський повітовий громадський комітет на чолі з повітовим комісаром О. І. Мещаніновим. З перших днів існування комітету про свою підтримку повідомив директор кадетського корпусу генерал Саранчев, службовці торгових та промислових підприємств, начальник місцевої в'язниці, купецьке товариство, залізнична жандармерія на чолі з полковником Мариничем [11, с. 3]. 7 березня відбулося засідання духовенства, на якому ухвалили обрати до громадського комітету своїми представниками від міста о. Іоанна Дмитрієва, від повіту – священика с. Луки Василя Крижанівського. 8 березня об'єднаний батьківський комітет середніх навчальних закладів обрав своїх делегатів. Заявили про свою підтримку Сумському громадському комітету окружний суд та службовці – фармацевти. 9 березня відбулося зібрання торговців, купців і представників банку та зібрання робітників суконної фабрики Чорнобильського, Бельгійського заводу, які також делегували своїх представників до комітету. В той же день у реальному училищі відбулося засідання вчителів всіх Сумських середніх та початкових навчальних закладів, які обирали своїх

делегатів до громадського комітету, до складу якого також входили землевласники, селяни, земські службовці, представники міського самоуправління [12, с. 2].

Порівняно з губернськими повітові комітети знаходилися в більшій залежності від народу і відрізнялися більшою демократичністю та строкатістю свого складу, де панівне становище займали середні та нижчі верстви населення. Хоча програма їхньої діяльності мало чим відрізнялася від губернських, різниця була лише в кількості представників середніх верств населення. Саме вони визначали подальшу роботу повітових комітетів та впливали на їх еволюцію на протязі всього існування. Це проявлялося у всіх сферах діяльності: у способах їх створення – більшість з них виникали на мітингах та зібраннях; у методах обрання представників – члени повітових комітетів у більшості випадків обиралися таємним голосуванням, що проводило до строкатості їх складу; у вирішенні фінансового питання – більшість з них існували за рахунок пожертвувань населення [2, с. 84].

Падіння самодержавства було позитивно сприйнято у волостях та селах. Селяни виражали готовність створювати нові органи самоуправління на місцях. В цих умовах на селі розпочалася масова ліквідація колишніх волосних, селянських органів і відповідних їм посад (волосних зборів, правлінь, судів, волосних старшин).

Щоб контролювати цей процес губернський комітет звернувся до всіх повітових громадських комітетів з проханням вжити заходів по створенню волосних комітетів [4, с. 2]. Була розроблена схема виборів у волосні та сільські комітети. Згідно з нею члени волосного комітету обиралися всіма громадянами сільської общини всієї волості на основі чотиричленної формули за пропорційною системою, з розрахунку – від 500 правомочних громадян – 1 представник, якщо ж в селищі менше ніж 500 громадян, то воно для виборів представників об'єднувалося з найближчим селищем. Селища та хутори, що нараховували менш ніж 500 правомочних громадян не мали права на самостійну організацію сільського комітету та повинні були об'єднуватися для організації з сусідніми селищами. Організація сільських комітетів проходила за аналогічною схемою: всі селища та хутори, які нараховували більше ніж 500 правомочних громадян мали право на самостійну організацію

сільського комітету, виконавчий орган – Президія обирався комітетом і кількість членів визначалася в залежності від правомочних громадян за схемою : від 50 до 300 – 1; 300 – 1000 – 2; більше 1000 – від 3 до 5 [13, арк. 5–6]. До них як правило обирали фабрикантів, купців, поміщиків, а від селян - куркулів.

Харківська газета «*Народное дело*» відзначала, що до місцевих повітових та волосних комітетів обрано багато колишніх дільців: волосні писарі, судді, землевласники. [7, с. 2] Зокрема, Вовчанський повітовий громадський комітет в основному складався із земських службовців та попів [10, с. 3]. На Сумщині вони були створені у Верхній Сироватці, Вирах, Яструбиному, Кекиному, Миропіллі, Хухрі. Три чверті їх складу становили селяни, певний відсоток мали представники сільської інтелігенції, робітників та службовців [6, с. 216–231].

Обрання громадських волосних та сільських комітетів, їх кількісний склад та структура свідчать про творчість та ініціативність населення. Отримавши політичну свободу мешканці волостей та сіл створювали власні органи влади, вибори до яких носили демократичний характер. У більшості випадків для роботи в комітетах був знижений виборчий ценз до 18 років, право голосу мали та могли бути обрані до їх складу представники всіх верств населення, які проживали в сільській місцевості. До волосних та сільських комітетів обиралися селяни, солдати, робітники, сільська інтелігенція, службовці і, навіть, чиновники старого дореволюційного апарату влади: старости, старшини, фабриканти, поміщики та заводчики.

Процес оновлення сільських та волосних комітетів проходив стихійно. За короткий термін представники селян почали домінувати в несанкціонованих органах влади. Документи свідчать про те, що соціальний склад волосних та сільських комітетів весною 1917 р. склався на користь середняцько-бідняцьких прошарків населення. Заможні селяни, духівництво та поміщики опинилися в політичній ізоляції. Відсутність освічених осіб в волосних комітетах приводила до серйозних труднощів у прийнятті та реалізації повсякденних справ на селі.

У цих умовах, щоб не втратити вплив на волості та села, Тимчасовий уряд намагався виправити цю ситуацію, пропонуючи селянам загальний принцип виборів волосних та сільських комітетів. Постанова Тимчасового уряду від 19 березня 1917 р.

вимагала включати до складу волосних комітетів місцевих землевласників та всі інтелігентні сили села. Головним завданням, на думку уряду, для волосних комітетів було безперебійне постачання продовольства для армії, підтримка у волості громадського спокою та збереження в цілісності адміністративних будівель.

Між тим самі волосні та сільські комітети сприймали свої повноваження значно ширше. Вони здійснювали контроль за використанням земель, лісів, проводили судові процеси, розподіляли продовольчі пайки сім'ям солдат, контролювали господарсько-адміністративні та суспільні питання. Під їх контролем знаходилися питання утримання доріг, мостів, деякі займалися профілактикою епідемічних захворювань. Для ведення цих справ при волосних комітетах створювалися комісії. Для кожної з них була затверджена спеціальна інструкція та план діяльності.

З радикалізацією селян в кінці квітня 1917 р. у волосних та селянських комітетах відбувається реорганізація. В результаті чого пануюче положення в цих органах починають займати селяни, які намагалися таким чином вирішити аграрне питання, не чекаючи проведення Установчих зборів. Своїми основними завданнями вони бачили підтримання сільського господарства, забезпечення населення всіма необхідними предметами, постачання війську продуктів харчування, розгляд скарг. До компетенції волосних громадських комітетів входило створення місцевої міліції, піклування про солдатські сім'ї, а також контроль за обранням представників до складу волосного суду та до продовольчих комісій.

Отже, створення громадських комітетів всіх рівнів вказує, на те що вони формуючись у перші тижні революції, носили стихійний характер і представляли собою демократичний орган місцевого самоуправління, що постійно демократизувався, поповнюючись представниками різних груп населення. Зосередивши в своїх руках виконавчу та законодавчу владу, громадські комітети намагалися розширити свої повноваження і в судовій сфері, часто втручаючись у вирішення конфліктів.

Список використаних джерел та літератури

1. *Борьба трудящих Харьковщины за установление советской власти.* – Х.: б. и., 1957. – 1004 с.

2. Герасименко Г. А. Первый акт народовластия в России: общественные исполнительные комитеты (1917) / Г.А. Герасименко. – М.: Ника, 1992. – 350 с.
3. Державний архів Харківської області. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 358. 392 арк.
4. Известия Харьковского губернского общественного комитета / Постановление Харьковского губернского общественного комитета. – 1917. – 10 марта.
5. Известия Харьковского губернского общественного комитета / В Харьковском губернском общественном комитете – 1917. – 25 апреля.
6. Корогод Г. І. Органи місцевої влади та самоврядування Сумщини в 1917 р. / Г. І. Корогод, М. І. Логвиненко // Матеріал XI історико-правової конференції «Місцеві органи державної влади та самоврядування: історико-правовий аспект». – Суми, 2004. – С. 216–232.
7. Народное дело / От ред. – 1917. – 20 июня.
8. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні: У 2 т. – Т. 2: Встановлення радянської влади на місцях – К.: Наукова думка, 1967. – 322 с.
9. Русская жизнь / Телеграмма Харьковского губернского комисара Временного правительства. – 1917. – 10 марта.
10. Русская жизнь / Волчанский уездный комитет . – 1917. – 4 мая.
11. Сумской вестник / Местная жизнь. – 1917. – № 53. – 6 марта.
12. Сумской вестник / Местная жизнь.– 1917. – № 54.- 8 марта.
13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 996. Оп. 1. Спр. 18. 80 арк.
14. Южный край / В Харьковском уезде – 1917. – № 13922. – 9 марта.
15. Южный край / Заседание городского общественного комитета – 1917. – № 13906. – 14 марта.
16. Южный край / Местная жизнь. – 1917.– № 13936. – 16 марта.
17. Южный край / Заседание губернского общественного комитета. – 1917. – № 13952. – 28 марта.

Дьякова Е. В. (Харьков)

РЕВОЛЮЦИЯ 1917 ГОДА И ГРАЖДАНСКАЯ ВОЙНА В ТОПОНИМИКЕ ХАРЬКОВА

Одним из методов сохранения какого-либо события в народной памяти является называние географических объектов в его честь.

Революционные события 1917 года и последовавшей за ней Гражданской войны были ярко отражены в топонимике Харькова – первой столицы советской Украины. Естественно, что в связи с победой большевиков в 1920–1980-е годы урбанонимы отражали только их достижения и победы. Топонимические изменения,

произошедшие в 2015–2016 гг. в Украине, заставляют обратить внимание на изменение отношения не только к самой революции, но и к участникам тех событий.

Целью данной статьи является проследить изменения в топонимике Харькова названий, посвященных революции 1917 года и последовавшей за ней Гражданской войны.

В литературе тема топонимики Харькова была частично отражена в книге Н. Т. Дьяченко «*Улицы и площади Харькова*» [1]. Написанная в 1970-е годы, она освещала существовавшие тогда наименования годонимов, агоронимов и отображала влияние приверженцев компартии на изменения в жизни Харькова.

Источниковую базу статьи составили документы харьковских областной и городской администраций [2–5]. Также была использована справочная литература: «*Харьков: справочник по названиям: 7000 улиц, площадей, скверов, районов...*» [6] и «*Словарь русской ономастической терминологии*», составленный Н. В. Подольской [7]. В последнем объясняются различные топонимические термины.

Согласно общепринятой классификации географический названий, годонимы, агронимы, связанные с 1917–1922 гг., можно поделить на ойконимические, гидронимические, мемориальные, фалеронимические, антропонимические и в честь воинских подразделений. Сегодня назвать точное количество объектов годонимов и агоронимов, по этой тематике очень сложно: еще в советское время некоторые улицы, переулки и т.п. ликвидировались из-за отсутствия построек, а у некоторых годонимов по разным причинам менялись названия.

Ойконимические и гидронимические номинации остались на современной карте Харькова. К ойконимическим урбанонимам относятся названия в честь населенных пунктов. Так, в память о революции появились улицы Кронштадтская, Нарвская, Волочаевская и др. То же можно сказать о гидронимах – улицах Балтийская, Сивашская. Остальные названия были изменены.

К фалеронимическим урбанонимам относится улица Красной Звезды (ныне – Пильчикова), названная в честь одноименного ордена. Также были заменены все номинации в честь воинских подразделений, принимавших участие в революции и Гражданской войне: Крейсера «*Авроры*» (ныне – Петра Тронько), Первой Конной Армии (Гольберговская), Первого Пролетарского

полка (Вашенковская), Школы Червоных старших (Новохатская).

Интересно изменение номинаций улицы Латышских красных стрелков. Это наименование улица получила в 1972 г. в память о латышских красных стрелках, помогавших устанавливать советскую власть на Харьковщине. В ноябре 2015 г. горсовет принял решение назвать годоним «*Латышские стрелки*», т. е. в честь воинской части царской армии, сформированной в годы Первой мировой войны (во время революции часть бойцов этой части поддержали большевиков, а часть – белогвардейцев). Но украинские националисты выступили против, и в мае 2016 г. улица стала называться «*Сечевых стрельцов*».

Частично были изменены и мемориальные годонимы. Но это происходило не только в 2015–2016 гг., но и ранее. Так, в 1922 г. одна из улиц в центре Харькова стала называться Равенства и Братства, в 1927 г. она получила имя Дзержинского, а с 1992 г. называется Мирносицкой. Присвоение имени Дзержинского было не случайным – в доме № 2 по этой улице находилось Управление НКВД (сегодня в этом помещении – областные Управления полиции и СБУ) [4; 6, с. 297]. К этой категории следует отнести также такие номинации улиц, как Большевистская, Борьбы, Всеобуча, Социалистическая, Горсоветская, Двадцать пятого Октября, Двенадцатого Декабря, Комсомольца и др., которые в разное время получили новые имена [6].

Большинство урбанонимов имеют антропонимический характер. Условно их можно поделить на устанавливавших советскую власть во всей стране (например, Ленина, Сталина, Куйбышева и др.), в Украине (Артема, Косиора, Петровского и др.) и непосредственно в Харькове (Тевелева, Руднева, Минайленко, Слинько и др.), выдающихся военачальников (Ворошилова, Буденного, Блюхера, Якира, Уборевича и др.), иностранных революционеров (Либкнехта, Люксембург, Геккерта и др.), ученых (Павлова, Карпинского, Шлихтера, Ольминского и др.) и деятелей искусства (Кулик, Гайдар и др.). И, конечно же, в последние годы появились номинации в честь людей, боровшихся против установления советской власти в Украине (Винниченко, Кулиш, Курбас, Грушевский, Натиев и др.) [см. 2–6].

Также можно выделить группу улиц, названных в честь людей, принимавших участие в революционных событиях 1917–1922 гг., но известных и за другие заслуги. К этой группе следует

отнести, прежде всего, военачальников Великой Отечественной войны (Жуков, Малиновский, Конев и др.). Сюда же можно отнести, например, украинских писателей Василия Блаkitного, Владимира Сосюру, Александра Довженко, которые воевали в армии Украинской Народной Республики, но позже приняли советскую власть [2–6].

Харьков делится на 9 административных районов, восемь из которых были сформированы в 1930-е годы. Еще один – Красно-Баварский – существовал с 1929 по 1959 год. А в 1973 году был сформирован Фрунзенский. Из этих девяти районов шесть имели названия, связанные с событиями 1917–1922 гг. Это Октябрьский, Ленинский, Орджоникидзеvский, Дзержинский, Сталинский (с 1961 г. – Московский) и Кагановичский (с 1957 г. – Киевский). В 2016 г. они все (кроме Московского и Киевского) были переименованы.

Городской голова пытался сохранить номинацию «Фрунзенский», объясняя тем, что сын героя Гражданской войны М. В. Фрунзе – Тимур – Герой Советского Союза, уроженец Харькова. Но украинские националисты посчитали это неубедительным доводом, и распоряжением председателя облгосадминистрации район стал называться Немышлянским (по названию протекающей здесь реки) [5].

Кроме административного, Харьков еще имеет деление на поселки, кварталы и микрорайоны. Поселки складывались в 1920–1930-е годы и, естественно, получали названия, связанные с революцией и ее участниками. Так, в это время появились поселки Красный Октябрь, Артема, Кагановича, Кирова, Косарева, Ленина, Молотова, Постышева, Фрунзе [6, с. 387–419]. Закладывавшийся при строительстве тракторного, станкостроительного заводов поселок сначала назывался «Новый Харьков», т.к. строился по новому типу, т.е. сотрудники предприятий жили относительно недалеко от места работы, но промышленная зона отделялась от жилой полукилометровой зеленым участком. Но это наименование не прижилось, и ныне поселок делится на два: ХТЗ и Станкострой [6, с. 406, 414, 417]. Некоторые из этих номинаций исчезли с карты города, а некоторые продолжают существовать и поныне. Это связано с тем, что они имеют в городе полуофициальный статус – скорее, это народные названия и административные органы используют их в случае острой необходимости уточнения

месторасположения какого-либо объекта.

Таким образом, изменения в топонимике Харькова показали, что полностью отказаться от истории, связанной с революцией 1917 г. и последовавшей за ней Гражданской войной невозможно, т.к. она имеет не только общероссийский характер, но и национальные особенности, которые имеют важное значение в истории Украины.

Список использованных источников и литературы

1. Дьяченко Н. Т. Улицы и площади Харькова / Н. Т. Дьяченко. – Харьков: Прапор, 1977. – 272 с.
2. Перечень переименований элементов улично-дорожной сети города на территории, включенной в границы города Харькова: Приложение 2 к решению 20 сессии Харьковского городского совета 6 созыва «Об упорядочении наименований» от 24.10.2012 г. URL: http://www.city.kharkov.ua/images/users/resh_24_10_12_.pdf (дата обращения 18.05.2017).
3. О переименовании объектов топонимии города Харькова: Решение Харьковского горсовета I сессии VII созыва от 20.11.2015 г. URL: <http://www.city.kharkov.ua/document/propeyemenuvannya-obektiv-toponimiki-mista-kharkova.html> (дата обращения 18.05.2017).
4. Про перейменування об'єктів топоніміки міста Харкова: розпорядження № 7 харківського міського голови від 02.02.2016 URL: <http://www.city.kharkov.ua/uk/document/pro-pereyemenuvannya-obektiv-toponimiki-mista-kharkova-49203.html> (дата звернення 18.05.2017).
5. Распоряжение председателя областной госадминистрации № 181 от 17 мая 2016 г. «О переименовании объектов топонимии г. Харькова» URL: <http://kharkivoda.gov.ua/ru/dokumenti/rozporyadzhennya/2578/2660/80788> (дата обращения 18.05.2017).
6. Харьков: справочник по названиям: 7000 улиц, площадей, скверов, районов... / Сост. Е.Н. Дмитриева, Е.В. Дьякова, Н.М. Харченко; под общ. ред. С.М. Куделко. – Харьков: «Издательство САГА», 2011. – 432 с.
7. Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии / Н. В. Подольская. – М.: Наука, 1978. – 187 с.

Казаков М. В. (Київ)

«ВОЛОНТЕРСЬКА» ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВОСЛАВНИХ БРАТСТВ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

На початку 1860-х років у Російській імперії виникла мережа православних братств. Одним із ініціаторів цього процесу стало київське біле духовенство, яке можна охарактеризувати як

«ліберальне» (у значенні, запропонованому американським істориком Г. Фрізом) [2, с. 389–397]. Ліберальне українофільське духовенство дуже швидко втратило в братському русі ініціативу, яка перейшла до вищого чорного духовенства та консервативного чиновництва й інтелігенції; станом на початок ХХ ст. була реалізована лише вкрай мала частка масштабних проектів «*відродження братського руху*» доби «*Великих реформ*». Утім, в окремих місцевостях Київщини православні братства виконували роль закладів соціального захисту та водночас інструментів індоктринації офіційної імперської ідеології в народні маси. У січні 1914 р. вони зазнали кардинальної реорганізації згори: отримали обов'язковий статус, були централізовані, до їхнього складу були введені *ex officio* представники місцевої влади. Відділення єпархіального братства фактично стали державними органами, сфера компетенції яких полягала в підтримці офіційної церкви, народній просвіті та соціальному захисті.

За рік було відкрито 12 повітових відділень (в усіх повітах губернії) і 110 парафіяльних, тобто в 8,8% парафій Київської єпархії [12, с. 364]. Відносна кількість парафіяльних відділень була скромною, зовсім не відповідаючи планам та заявам про «*покриття всієї губернії мережею*», але якщо взяти абсолютну цифру, то вона перевищила загальну кількість братств, які виникли в губернії протягом 1862–1914 рр.

Значні корективи в характер діяльності єпархіального братства внесла Перша світова війна. Відділення братства зосередилися на волонтерській діяльності. Першою їхньою справою стала організація надання субсидій та допомоги в зборі врожаю родинам мобілізованих. При єпархіальному братстві в серпні 1914 р. було створено спеціальний комітет, на місцях діяли парафіяльні братства, а там, де вони були відсутні, виникали відділення комітету або попечительські ради [5, с. 729–730]. Останні були запроваджені на початку війни з відповідною метою по всій території Російської імперії [8, с. 803–806]. У цій кампанії єпархіальне братство «*підміняло*» державні органи: родини мобілізованих мали право на казенні пайки, але отримували їх зі значним запізненням [6, с. 369–375]. Щоб отримати кошти на термінові витрати, братство влаштувало в губернії одноденний збір пожертв. Усього грошову допомогу отримало більше 77 тис. осіб на суму в 163 тис. руб. Навесні 1915 та 1916 рр. парафіяльні

братства та попечительські ради організовували допомогу родинам мобілізованих у весняних сільськогосподарських роботах [4, с. 318–320].

Наприкінці серпня 1914 р. єпархіальне братство приступило до організації допомоги пораненим. Було створено два харчових пункти в Києві; також пораненим надавався одяг та ковдри. Згодом братство відкрило два власних лазарети на 70 койко-місць. У жовтні 1914 р. воно організувало пошиття ватних жилетів і теплих онуч для Діючої армії. До початку зими на Південно-Західний фронт його представники доставили 54 тис. жилетів та 12 тис. пар онуч, крім цього – декілька тисяч сорочок, кальсонів, рукавичок, носків, напульсників, шоломів тощо, виділило 8 тис. руб. на закупівлю чобіт [12, с. 365]. Братство знов-таки випередила державні установи: вояки Російської імператорської армії отримали теплі речі від братства раніше, ніж від військового інтендантства [5, с. 371]. На Різдво та Великдень братство відправляло на фронт подарункові набори: солдатські (цукор, тютюн, цигарки, чай, мило, вата, бинти, шарфи, шапки, чоботи тощо) та офіцерські (копчена ковбаса, шинка, ікра, варення, шоколад тощо); також хрестики та іконки.

Братство провело одноденний збір пожертв «Київ–Галичині» з метою надати допомогу населенню окупованого Російською імперією краю, який через інтенсивні військові дії перебував на межі гуманітарної катастрофи. Було зібрано понад 14 тис. руб. У сільській місцевості наприкінці 1914 – на початку 1915 рр. пройшов збір харчових продуктів: було пожертвовано понад 60 тис. пудів борошна, пшона, сухарів та солі.

Коли стало ясно, що війна набула затяжного характеру, постало питання організації пропагандистської роботи серед народних мас. У 1915 р. єпархіальне братство організувало в своїх парафіяльних відділах читання на воєнну тематику. При цьому воно дорікало періодичним виданням неурядового спрямування в такому висвітленні подій Першої світової війни, що деморалізує селянство. Вирішено було у недільні та святкові дні проводити в сільських парафіях читання матеріалів з «патріотичних» (консервативних та офіційних) газет, влаштовувати вечірні, акафісти, молебні про дарування перемоги, панахиди по загиблим воїнам з окремих парафій [7, с. 802–803].

З осені 1915 р. братство за дорученням митрополита Флавіана (Городецького) почало опікуватися біженцями з Західної України. Зокрема, намагалося забезпечити їх теплим одягом; 1916 р. відкрило в с. Насташки (Васильківський повіт) притулок для сиріт війни; дітям надавалася освіта за програмою двокласних шкіл з професійним ухилом (шевство, кравецтво, агрономія) [5, с. 38–39]. Крім цього, єпархіальне братство підготувало проект розміщення сиріт в селянських родинах, але реалізувати його не встигли [9, с. 1070–1077].

Єпархіальне братство стало одним з лідерів в організації допомоги армії серед губернських закладів духовного відомства. За перший рік війни братство витратило 22753 руб. на облаштування лазаретів (12,1 % від загальних витрат духовного відомства на цю статтю), закупило речей для Діючої армії на 21624 руб. (18,5 %), надало 24475 руб. допомоги родинам мобілізованих (37,5 %) [1, с. 1211–1214].

В умовах воєнного часу єпархіальне братство було зосереджено на допомозі армії та облаштуванні тилу. Іншим напрямом діяльності центральне братство тепер змушене було приділяти мінімальну увагу. У 1915 р. до 900-ї річниці смерті князя Володимира Хрестителя братство видало два листки та брошуру за авторством Ф. Титова, розіслало в парафіяльні відділення 17000 брошур і листків. У хресній ході 15 липня 1915 р. взяли участь представники від повітових та парафіяльних відділень [8, с. 816–823].

«Одержавлення» православних братств напередодні Першої світової війни було своєрідним виявом загальноєвропейських тенденцій з розширення соціальних функцій держави в умовах модернізації. Те, що в нашому випадку модернізаційні практики втілювалися в традиційних формах, було наслідком загальної відсталості аграрної країни, ретроградських настроїв правлячої еліти Російської імперії, а також етноконфесійної специфіки регіону. З початком Великої війни європейські уряди намагалися зміцнити свої зв'язки з суспільними структурами задля ефективнішої мобілізації людських і матеріальних ресурсів [1, с. 123–138]. Якщо братства (та інші парафіяльні організації) поширювали свою діяльність, насамперед, на селянство, то в середовищі буржуазії та інтелігенції аналогічну функцію виконував Союз земств, а серед промислового пролетаріату – фабрично-

заводські комітети. Ці організації мали конвертувати патріотичний ентузіазм у цілком матеріальні засоби (гроші, продукти харчування, одяг, житлові помешкання, фізична праця тощо), що дозволяло уряду вести бойові дії, які виявилися набагато більш інтенсивними, кривавими й затратними, ніж це уявлялося на початку війни. Але затягування війни виснажувало ресурсну базу країни, призводячи до руйнування економіки і, як наслідок, підважування імперського «загальноросійського» патріотизму, довіри до державної влади та офіційної церкви, тобто фундаменту діяльності братств. Революція 1917 року стала закономірним наслідком економічної катастрофи та кризи ідентичностей. Одним із результатів революції стало зникнення братств старого типу і виникнення цілком нових, заснованих на народній релігійності.

Список використаних джерел та літератури

1. Elay G. *Forging Democracy. The History of the Left in Europe, 1850–2000* / G. Elay. – New York: Oxford University Press, 2000. – 698 pp.
2. Freeze G. L. *The Parish Clergy in Nineteenth Century: Crisis, Reform, Contreform* / G. L. Freeze. – Princeton: Princeton University Press, 1983. – 508 pp.
3. А. Д. Жертва Киевской епархии на алтарь отечества за год войны / А. Д. // Киевские епархиальные ведомости. – 1915. – № 51–52, ч. неоф. – С. 1211–1214.
4. А. Д. Одна из очередных задач деятельности приходских попечительных Советов / А. Д. // Киевские епархиальные ведомости. – 1915. – № 14, неоф. ч. – С. 318–320.
5. Воззвание особого Комитета по оказанию помощи семьям запасных и ратников ополчения Киевской губ., состоящего при Киевском Епархиальном свято-Владимирском Братстве // Киевские епархиальные ведомости. – 1914. – № 30. – С. 729–730.
6. Киевское епархиальное Свято-Владимирское Братство и война // Киевские епархиальные ведомости. – 1915. – № 16, неоф. ч. – С. 369–375.
7. Никодим (Кртоков). От Совета Киевского Епархиального Св. Владимирского Братства // Киевские епархиальные ведомости. – 1916. – № 4, неоф. ч. – С. 38–39.
8. О приходских попечительских советах // Киевские епархиальные ведомости. – 1914. – № 33. – С. 803–806.
9. Пор-цкий М. О чтениях на военные темы в приходах Киевской епархии в 1915 году / М. Пор-цкий // Киевские епархиальные ведомости. – 1915. – № 34, неоф. ч. – С. 802–803.
10. Празднование 900-летия прославления св. князя Владимира Киевским Епархиальным Свято-Владимирским Братством // Киевские епархиальные ведомости. – 1915. – № 29–30, неоф. ч. – С. 716–723.

11. Тихон. Письмо Киевского Епарх. Св. Владимирского Братства к о. о. настоятелям церквей // Киевские епархиальные ведомости. – 1916. – № 51–52, неоф. ч. – С. 1070–1077.
12. Торжественное собрание Киевского Свято-Владимирского Братства и Киевского Миссионерского Комитета // Киевские епархиальные ведомости. – 1915. – №7, неоф. ч. – С. 365.

Рябов О. А. (Київ)

ВІЛЬНЕ КОЗАЦТВО – ФОРМА САМООРГАНІЗАЦІЇ СЕЛЯНСТВА В УКРАЇНСЬКУ НАЦІОНАЛЬНО- ДЕМОКРАТИЧНУ РЕВОЛЮЦІЮ 1917–1921 РОКІВ

Захисником і виразником інтересів селянства стало Вільне козацтво – добровільні військові формування, що діяли в Україні з метою захисту громадського порядку, а згодом і української державності, в умовах зростання безладу й бандитизму. Перші загони Вільного козацтва з'явилися навесні 1917 року на Звенигородщині (Київська губернія) як протидія збільшовиченим загонам демобілізованих солдатських та армійських дезертирів. Їх створювали за козацьким звичаєм у вигляді територіальної самооборони з виборною старшиною. Особливого поширення Вільне козацтво набуло на Київщині, Чернігівщині, Полтавщині – землях, що раніше входили до складу Української гетьманської держави і на яких в селянському середовищі ще зберігалися козацькі звичаї та традиції.

Заможній селянин Никодим Смоктій персонально ініціював створення Гусаківської козацької сотні. З його ініціативи в першій половині квітня 1917 року відбувся повітовий з'їзд представників Вільного козацтва. З'їзд розробив такі постанови: 1) вільне козацтво організовується для оборони вольностей українського народу та охорони ладу; 2) воно є територіальною військовою організацією, в яку мають право вступати громадяни повіту не молодші 18 років; 3) не приймаються до організації люди, ворожі до України, та люди покарані судом за кримінальні злочини; 4) всім справами організації відають командири з радами козацької старшини; 5) на командні посади старшина вибирається. Вибрана старшина призначає собі помічників [6, с. 64–65].

Кошовим отаманом Звенигородського повіту (коша) було вибрано Семена Гризла. Йому ж доручили втілення в життя

схвалених постанов. Курінними отаманами волостей Звенигородського повіту обрали: Гусаківської – Н. Смоктія, Кальниболотської – С. Гризла, Лисянської – Сороку, Тарасівської (Керелівської) – Шевченка, Княжанської – Шаповала.

На з'їзді розроблено організаційну структуру Вільного козацтва, що копіювала давній козацький устрій з Генеральною козацькою радою та наказним отаманом на чолі, з козацькою старшиною, зокрема, осавулом, писарем, хорунжим, скарбником.

Основою організації Вільного козацтва стала сотня, що набиралася з громадян одного села чи міста не молодших за 18 років, вона не мала чітко означеної кількості. Сотні волості формувалися в курінь, курені – в полки, а полки об'єднувалися в Кіш.

Вільне козацтво активно залучалось до боротьби з більшовицькою агресією взимку 1917–1918 років. Саме тому керівництво Вільного козацтва поступово переходило від генерального секретарства внутрішніх справ до секретарства військових справ. 24 січня 1919 року Оргбюро ЦК РКП(б) випустило секретну директиву, підписану Яковом Свердловим. В директиві говорилося: *«Провести масовий терор проти багатих козаків, винищивши їх поголовно; провести нещадний масовий терор стосовно всіх козаків, що брали участь – пряму або непряму – у боротьбі з Радянською владою... Конфіскувати хліб і змусити зсипати всі надлишки в зазначені пункти, це стосується як хліба, так і всіх сільгоспродуктів... Всім комісарам, призначеним у ті або інші козачі поселення, пропонується проявити максимальну твердість і неухильно проводити надані вказівки»*. Ця директива негайно стала впроваджуватися в життя. Фактично, до початку 1920 року, козацтво на території колишньої царської Росії було знищено радянською владою.

Вільне козацтво, яке було тісно споріднене із селянством і набирало все більшого авторитету, являло серйозну загрозу радянській владі, що силою насаджувалась в Україні. 28 грудня 1917 року, на противагу українському *«Вільному козацтву»*, у Харкові був створений перший полк Червоного козацтва під командуванням Віталія Примакова. Віталій Примаком був зятем класика української літератури Михайла Коцюбинського, одружений з його донькою. Назва новоствореного формування – *«Червоне козацтво»* говорить сама за себе. Воно стояло на

засадах радянської влади і допомагало придушувати виступи селянства, яке чинило опір політиці більшовиків, в першу чергу усуспільненню землі. У його організації брав участь і син Михайла Коцюбинського – Юрій Коцюбинський. Численні бойові формування, що ввійшли до складу Червоного козацтва, виникли в результаті більшовицької мобілізації та загальноармійського вишколу, не маючи ніякого зв'язку з козацькими традиціями [4, с. 140–143].

Червоне козацтво брало участь у першому наступі більшовицьких сил в Україну, воюючи на Лівобережжі і під Києвом проти військ Центральної Ради. Після підписання Берестейського миру німецько-українські війська змусили червоних відступити до Донбасу.

Щодо Вільного козацтва, то воно, як ми вже казали, було тісно пов'язане із селянським середовищем. Вільнокозачий рух мав велику народну підтримку, адже козацький ідеал став надбанням широких народних мас. Це дало українському селянству надійну опору і захист, могутній поштовх на реалізацію своїх прагнень.

В 1917 році на Київщині були поширеними і домінуючими такі форми прояву селянського руху, як захоплення поміщицьких маєтків та урожаю, усунення колишніх управителів маєтками, самочинні захоплення земель та вирубка лісу тощо. Селяни вважали, що чинити потрібно було так, як вирішувала місцева громада, а кожен регіон мав ухвалити свій власний закон, оснований на місцевому звичаєвому праві. Вважаючи законними рішення своїх громад, селяни нерідко вдавалися до самосудів. Так, наприклад, у листі Київської губернської продовольчої управи до губернського комісара читаємо: *«Мокро-Калигорське волосное земство, под давлением Селянской Спилки, созвало 15 октября сход, на котором, по предложению Ивана Машкаренко вынесено постановление убить местных помещиков Савченко и Мединского, а землю их поделить...»* [2, арк. 73]. З повідомлень Генерального секретарства внутрішніх справ про ситуацію у Київській губернії за літній і осінній період 1917 р. дізнаємося: *«за последний период было много захватов селянами экономий с инвентарём, а также масса разгромлено экономий. Почти повсеместно производится рубка казённых и частных лесов... Наблюдалось массовое хищение сахара на сахарных заводах...»* [3, арк. 7].

Руйнування маєтків часто були наслідками більшовицької пропаганди, спрямованої на експропріацію поміщицького землеволодіння. Зрозуміло, що такі заклики були надзвичайно популярним серед найбільш бідної верстви селянства. До самозахватів підштовхувало і зволікання з перерозподілом земель Українською Центральною Радою. Наприкінці літа – на початку осені 1917 року Україну охопив хаос та безладдя, дедалі більше поширювалися погроми. В таких умовах народна міліція виявилася зовсім безпорадною. Повсюди частими були випадки нападів на міліцію, роззброєння її працівників, вбивства. Працівники міліції залишали свою роботу [5].

Разом з тим, поруч із стихійністю селянського руху протягом 1917 року все ж відбувалось поступове зростання його організованості. Як ми вже говорили, до соціальних чинників революції додалися й національні. Їх поєднання суттєво впливало на зростання свідомості мас. В цьому плані роль Вільного козацтва серед тогочасних громадських організацій і товариств селян України була найвагомішою. Не випадково сучасні вітчизняні дослідники В. Капелюшний, П. Захарченко, Н. Землюліна, О. Нестеров, Ю. Котляр, В. Щербатюк та інші акцентують свою увагу саме на цьому моменті.

Деякі дослідники вважають, що Вільне козацтво було частиною загальноукраїнського військового руху. Але це не зовсім так. По-перше, прерогативою вільнокозачого руху став захист внутрішньодержавного порядку та спокою, а боротьба з зовнішньою загрозою покладалася на українізовані полки регулярної армії. По-друге, організаційна структура Вільного козацтва тяжіла до відокремленого статусу у суспільному ладі України. Підпорядкування безпосередньо Центральній Раді, самостійне вирішення усіх організаційних питань без будь-якої залежності від урядових органів визначали своєрідне привілейоване становище Вільного козацтва. Підтвердження цьому знаходимо і в *«Постановах»* з'їзду. Закликаючи обрати всю адміністративну владу в Україні на демократичних засадах, вільнокозачі отамани чітко визначали своє місце у її структурі: *«Виконавчим же органом адміністративної влади повинна бути народня міліція яку і уявляє з себе вільне козацтво»*. Отже, вільнокозачий рух за своєю структурою та функціональними завданнями ближче стояв до правоохоронних силових структур

держави, ніж до регулярного війська [1, с. 547].

Найбільш повними і об'єктивними дослідженнями історії вільнокозачого руху стали праці вітчизняних вчених після проголошення в 1991 р. України незалежною державою, зокрема В. Лободаєва, П. Гай-Нижника, В. Бондаренка та ін. Значних наукових відомостей додають ґрунтовні історико-краєзнавчі дослідження, місцеві матеріали.

Автори В. Бондаренко, В. Лободаєв переконливо доводять, що Вільне козацтво, яке тісно і гармонійно було пов'язане з українським селянством, віддзеркалювало більшість його проблем і суперечностей, проте вплинуло на зростання національної свідомості селян України. Історик В. Щербатюк запевняє, що представники Вільного козацтва значною мірою сприяли формуванню національно зрілого ядра селянського повстанського руху [8, с. 66], здатного не допустити ворога на підконтрольні їм терени, що було наглядно взимку 1918 р. у Звенигородському повіті проти армії М. Муравйова [7, с. 278].

Невирішеність земельного питання й надалі залишалось однією з причин селянських виступів – від стихійних щодо розподілу поміщицького землеволодіння, до організованого вільнокозачого руху та вищої його форми – селянського повстанського руху. Щоправда дещо пізно, в умовах більшовицького наступу 8 січня 1919 р. Рада Міністрів УНР ухвалила Закон про землю, взявши за основу земельний закон Центральної Ради. Оскільки селянство вимагало соціалізації землі і селянські маси необхідно було утримати на своєму боці, то цей принцип був залишений. Однак, до закону були внесені окремі зміни, що зміщували соціалізацію в бік націоналізації.

Отже, у перші роки Української революції більшість проблем, які існували в українському селі віддзеркалювало Вільне козацтво, яке тісно і гармонійно було пов'язане з українським селянством. Зокрема, Вільне козацтво як специфічна воєнізована формація протягом другої половини 1917 – по квітень 1918 рр. заявило про себе як зростаюча із селянсько-протесного стихійного вибуху структура, здатна забезпечити охорону порядку та повести за собою широкі народні маси і захистити від зовнішньої агресії українські землі. Вільнокозачий рух безпосередньо вплинув на подальше розгортання селянського повстанського руху, який вже в 1918 – 1919 роках набув досить широкого розмаху.

Список використаних джерел та літератури

1. Гай-Нижник П. П. Вільне козацтво / П. П. Гай-Нижник // Енциклопедія Сучасної України. – Т. 4. «В–Воз» – К.: Ін-т енциклопедичних досліджень НАН України, 2005. – 700 с.
2. Державний архів Київської області (ДАКО). Ф. Р-1716. Оп. 1. Спр. 31.
3. ДАКО. Ф. Р-2796. Оп. 1. Спр. 16.
4. Задунайський В. Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці XIX – на початку XXI ст.: монографія / В. Задунайський. – Донецьк: Норд-Прес – ДонНУ, 2006. – 335 с.
5. Захарченко П. Звенигородсько-таращанське повстання на Київщині у 1918 році: погляд із сьогодення / П. Захарченко // Історія України. – 1998. – № 7-8. – лютий.
6. Тютюнник Ю. Записки генерал-хорунжого / Ю. Тютюнник. – К.: Книга Роду, 2008. – 312 с.
7. Щербатюк В. М. Вільне козацтво – добровільна громадська міліційна організація в Україні 1917–1921 років / В. М. Щербатюк // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2016. – № 2. – С. 275–285.
8. Щербатюк В. М. Вільне козацтво: історіографія проблеми / В. М. Щербатюк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – Вип. 96. – 2009. – С. 62–67.

СЕКЦІЯ 3

РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ, НАУКИ, ОСВІТИ РЕГІОНУ ТА ДУХОВНЕ ЖИТТЯ СЛОБОЖАН НА ТЛІ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЙ

Михайліченко М. А. (Суми)

«ЗА УКРАЇНУ, ЗА ЇЇ ВОЛЮ»: ВИСТАВКА У СУМСЬКОМУ НАУ

У березні 2017 р. в Сумах відкрилася виставка «*За Україну, за її волю*», присвячена українським збройним формуванням часів революції 1917–1921 рр. Виставка цікава не лише артефактами доби Перших визвольних змагань, а й змістовною розповіддю про уніформу, озброєння і спорядження українських вояків. Дані матеріали є, власне, коротким переказом тієї інформації, з якою мають можливість ознайомитися відвідувачі.

Говорячи про українські збройні формування ХХ ст. починати варто з Легіону Українських січових стрільців (УСС). УСС були першим збройним формуванням, яке присягнуло на вірність Україні і заявило про себе як українська військова сила. Січові стрільці розробили власний однострій (у тому числі шапку-мазепинку), військову термінологію, систему військових звань на основі козацьких [9, с. 92–93].

З початком революції й активізацією українських організацій, відбувається українізація окремих частин російської армії і флоту. Для позначення національної приналежності широко використовувалися синьо-жовті стрічки, нашити на шапки, шинелі, гімнастерки [3, с. 812]. Після видання Третього універсалу встановлюються перші військові відзнаки для вояків українізованих частин. У грудні 1917 р. замість військових звань запроваджується система службових посад (ройовий, чотовий, сотник, курінний тощо). З'являються відзнаки за службовою посадою у вигляді шевронів зі срібного галуна. При цьому однострої залишалися старої російської армії. На приналежність до українського війська вказувала кокарда із зображенням архистратига Михаїла та сині ромбовидні накутники (петлиці) обшиті жовтим кантом. Це була перша спроба запровадження українських відзнак [5, с. 295]. Зауважимо, що у тогочасній

українській армії так і не було досягнуто одноманітності в знаках розрізнення. Як зазначав дослідник військової символіки, колишній офіцер армії УНР Микола Битинський *«на початку творення українських військових відділів уживання в них командних та рангових відзнак носило характер такої ж буйної різноманітності та подекуди анархії, як це було і з вибором та уживанням різноманітного військового одягу... новостворені військові частини в силу життєвої необхідності винаходили для себе самотійно та уживали своїх локальних систем, які між собою були дуже часто відмінні як внутрішньою структурою, так і зовнішнім виглядом»* [9, с. 95].

Деякі предмети уніформи та відзнак цього періоду можна побачити у експозиції. Це копія шапки-мазепинки січових стрільців; папаха із першим офіційним знаком розрізнення українських військовиків, який встановлений наказом по Військовому Секретарству УНР від 26 листопада 1917 р. Звертає на себе увагу безкозирка матроса Чорноморського флотського екіпажа з революційною кокардою, запровадженою на флоті наказом по Морському відомству від 16 квітня 1917 р. У експозиції також представлені: фото вояків російської армії із жовто-блакитними стрічками на гімнастерках; листівка *«Прапор Українського легіону»*, видана Бойовою управою українських січових стрільців; тиражний фотознімок, на якому зображені вояки 1-ї Української дивізії (*«синьожупанники»*).

За гетьманату Петра Скоропадського було відновлено військові звання, запроваджено нову систему рангових відзнак в яких було поєднано досвід німецької й російської армій. Було впроваджено клиновидні погони, круглу кокарду із *«сяйвом»* і зображенням тризубу. Така кокарда вживатиметься і у армії УНР.

За часи Директорії УНР також здійснювалися спроби уніфікації військових одностроїв. Історикам відомо 4 системи знаків розрізнення, які використовувалися, або мали бути запроваджені у армії УНР. Перша регламентувалася Наказом військам Дієвої армії УНР від 9 квітня 1919 р. Цим наказом впроваджувалися ромбовидні нарукавні знаки, зі смужками різного кольору і ширини. 24 квітня 1919 р. з'являється наказ Головної управи війська УНР від відповідно до якого у якості знаків розрізнення використовувалися петлиці і нарукавні *«чохла»* у формі трикутника з нашитими вище них шевронів.

Наказом Головної команди війська УНР від 30 липня 1919 р. ранги позначалися комбінацією крапок і смужок на петлицях. Наказ Головної управи війська УНР від 30 березня 1920 р. зафіксував останню зміну у знаках розрізнення. Цього разу військові ранги позначалися зірками і смужками, а генеральські – зображенням тризубу.

Українська галицька армія (УГА) мала окремий польовий однострій, (включав у себе головний убір – шапку-мазепинку), та відзнаки: характерні петлиці-зубчатки на комір мундиру та шинелі, що позначали рід військ, та нарукавні смужки («пружки»), що позначали ранг [9, с. 96–107].

Характеризуючи зміни у одностроях українських вояків зауважимо, що за весь час існування українських військових формацій не було досягнуто одноманітності уніформи. «Статутні» однострої шилися малими партіями та за приватними замовленнями, вояки переважно доношували старі російські та австрійські однострої. Судячи із тогочасних світлин, популярними були шинелі, бекеші і черкески, френчі, гімнастерки, кітелі, галіфе і бриджі різного крою, «козацькі» однострої (шапки зі шликами, шапки-«маньчжурки», жупани і чумарки, широкі шаровари). Взуття теж було різноманітним – чоботи різних фасонів, черевики з крагами і обмотками [1]. У деяких частинах (наприклад Сердюцька дивізія, Сірожупанна дивізія, 1-а і 2-а Синожупанні дивізії, 1-й кінний полк Чорних запорожців) існували власні однострої [3, с. 812–813; 5, с. 320–323]. У 1920 р. армія УНР отримала велику кількість польських одностроїв, а 17 піхотна бригада була обмундирована у британську уніформу [5, с. 328; 8].

З окремими зразками предметів українських одностроїв можна ознайомитися на виставці. Це копія кашкету вояка армії УНР; реконструкція знаків розрізнення козака Телеграфного куреню відповідно до наказу Головної управи війська УНР від 24 квітня 1919 р.; відзнака «Соборна Україна», яка в УГА широко використовувалася у якості шапкового знаку. У експозиції також представлено фото вояків, один з яких вдягнений в українську шинель-чумарку.

Українські військові формації використовували зброю і спорядження, яке залишилося у спадок армій-учасниць Першої світової війни. Деякі предмети озброєння і спорядження вояків українських військових формацій представлені у експозиції. Це

макети багнетів до гвинтівок Мосіна-Нагана та Манліхера; російського кинджалу-бебуту зразка 1907 р.; макет австро-угорської ручної гранати – Kugelrohrhandgranate; німецький бінокль фірми «*R. Treuer Berlin*»; австро-угорська піхотна («*ліннеманівська*») лопатка; підсумок для набоїв до гвинтівки системи Манліхера зр. 1895 р.; копія патронних сумок для набоїв до російської трьохлінійної гвинтівки; копії російської та австрійської сухарних сумок з їх вмістом; російський солдатський казанок зразку 1882 р., кілька зразків австро-угорських та російських водоносних фляг та інше.

Окремо слід сказати про світлини, які представлені на виставці. Так, звертає на себе увагу фото австро-угорського однорічника Юрія Курмановича. У 1918 р. він розпочав службу в австро-угорській армії, згодом служив в УГА, у 1919 р. закінчив старшинську артилерійську школу в Станіставі (нині Івано-Франківськ). Підхорунжий УГА Курманович брав участь у багатьох боях, перебував у польському полоні, хворів на тиф. З 1921 р. перебував на еміграції у Відні. Життю цієї людини була присвячена стаття «*Згадка про минуле*» у № 5 емігрантського журналу «*Вісті комбатанта*» за 1971 р. [4].

Дуже цінним фотодокументом є знімок трьох січових стрільців, одним з яких є Микола Стронський. Щирий патріот України, він був офіцером Легіону Січових Стрільців, згодом служив в УГА. Проте, повіривши у комуністичні ідеали, став одним з провідних діячів Комуністичної партії Західної України. У трагічному 1933 році він вкоротив собі життя пострілом у скроню [6; 7].

Дещо подібною була доля іншого українця – Василя Дерев'янка, фото якого також можна побачити у експозиції. Український революціонер, член УСДРП, він під час «*Денікінського наступу*» 1919 р. вступив на службу до Червоної Армії. Наприкінці 1921 р., під час боїв із повстанцями отамана Орлика, він застудився і у січні 1922 р. помер від ускладнень хвороби [11].

Особливістю виставки є те, що відвідувачі можуть потримати експонати в руках, а реконструйовані предмети уніформи навіть приміряти.

Отже, експозиція хоча й небагата на експонати, проте дозволяє реалізувати своє завдання – зробити вояків Перших

визвольних змагань ближчими до нас, сучасників. Тож запрошуємо усіх зацікавлених відвідати виставку «За Україну, за її волю», яка наразі розміщена у музеї історії Сумського національного аграрного університету.

Організатори виставки висловлюють щиру вдячність Владиславу Куценку, Дмитру Адаменку, Сергію Перепічці, Валерію Ленченкову і Олегу Корнієнку за допомогу у підборі та атрибуції експонатів, представлених у експозиції.

Список використаних джерел та літератури

1. *Василий Деревянко // Військово-історичний форум REIBERT [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://reibert.info/threads/tov-vasilij-derevjanko.395010/> (дата звернення 20.10.2017) – Назва з екрана.*
2. *Віртуальний музей УНР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://muzejunr.io.ua/album> (дата звернення 20.10.2017) – Назва з екрана.*
3. *Гломозда К. Відзнаки українського війська доби визвольних змагань // Історія Українського війська (1917–1995) / В. Гриневич, Л. Гриневич, Б. Якимович; Упорядник Я. Дашкевич. – Львів: Світ, 1996. – 840 с.*
4. *Згадка про минуле [Електронний ресурс] // Вісті комбатанта. – 1971. – №5. – Режим доступу: <http://kombatingwar.blogspot.com/search/label/1971%20№%205> (дата звернення 20.10.2017) – Назва з екрана.*
5. *Історія українського війська / Авт. кол.: М. Відейко, А. Галушка, В. Лободаєв, М. Майоров, Я. Примаченко, А. Руккас, Є. Синиця, О. Сокирко, А. Харук, Б. Черкас; Кер. проекту К. Галушко; Під заг. ред. В. Павлова. Громадський просвітницький проект «ЛІКВЕЗ. Історичний фронт». – Х., 2016. – 416 с.*
6. *Сенсаційне самогубство урядовця світського консулату у Львові // Діло. – 1933. – № 203. – С. 5.*
7. *[Товариш Стронського]. До історії жертв московського насилля. У другі роковини смерті Миколи Стронського / [Товариш Стронського] // Діло. – 1935. – № 204. – С. 54*
8. *Thomas N. Armies of the Russo-Polish War 1919-21: [англ.] / N. Thomas. – Oxford: Osprey publishing, 2014. – 48 p. – (Men-at-Arms; № 497).*
9. *Чмир М. Відзнаки військових звань Українських збройних формувань 1917-1921 рр. / Микола Чмир // Військово-історичний альманах. – К., 2001. – № 2(3). – С. 92–109.*

СЛОБОЖАНЩИНА В ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНИХ ПРОЦЕСАХ 1918 р.

Українська революція 1917–1921 рр. увійшла у вітчизняну історію як одне з глобальних явищ новітньої доби. Несподівано для тогочасного суспільства загалом, а політичної еліти, зокрема, розпочалися процеси, хід і наслідки яких було передбачити було практично неможливо. Окрему нішу у цих подіях зайняла церква, як невід’ємна складова суспільного життя. У добу Гетьманату П. Скоропадського вона опиналася на порозі серйозних змін.

У вітчизняній історіографії революційні події 1917–1921 рр. представлені численними монографічними дослідженнями та науковими статтями, збірниками документів, науково-популярними розвідками тощо. Рівно ж, окрему оцінку у ній дано уряду П. Скоропадського та його суспільно-політичним та культурним реформам. У різні часи про це писали Д. Дорошенко [1], В. Ульяновський [9], В. Устименко [11], Р. Пиріг [4] та інші. Про церковні процеси в добу Гетьманату писали згадуваний вже В. Ульяновський [20, с. 168–176], О. Ткачук [8], А. Стародуб [6] тощо.

Одним зі продуктів революційних подій 1917–1921 рр. стала активізація церковних процесів, які публічно проявилися у січні 1918 р. Саме в цей час розпочала роботу перша сесія Всеукраїнського Православного Собору. Подія, яка досі в українській церкві у такому форматі не відбувалася. Собор тривав практично цілий рік з перервами між сесіями. Перша сесія – січень 1918 р., друга сесія – липень 1918 р., третя сесія – жовтень-листопад 1918 р.

Станом на початок ХХ ст. церковний простір українських земель був неоднорідним, проте домінуючими на ньому були Українська греко-католицька та Українська православна церкви. Якщо перша являла собою монолітну інституцію, то про останню цього не можна було сказати. Православна церква на українських землях виявилася розділеною – в її середовищі існували різні течії, які, зрештою, і формували вектор її розвитку. Домінуючим був проросійський, через який урядові кола Росії намагалися (що їм і доволі добре вдавалося) залишатися гегемоном на українському духовно-культурному просторі.

З початком Української революції у 1917 р. заангажованість російського чинника в український суспільно-політичний простір почав набувати нових форм і масштабів. Цей напрям перегукувався з інституціоналізацією вітчизняного політичного життя в Україні й намаганням вітчизняної політичної еліти відірватися від ментальної спорідненості зі спадщиною Російської імперії. В контексті цього розпочалася активізація церковного життя. Її складовою було витворення нової моделі взаємовідносин між державою і Церквою та розбудовою у середовищі останньої національного вектору. У статті невідомого автора під назвою *«Короткі записки про український церковний рух в Києві у 1917–1920 р.»* з цього приводу читаємо: *«Практично одночасно і паралельно з цим політичним рухом в окремій частині, щоправда не значній, київського духовенства та однодумців із світського середовища виникло бажання до відділення і Церкви Української від Всеросійської і утворення з неї самостійної, автокефальної церкви, а також до українізації богослужінь і церковного життя»* [16, арк. 1].

Практично аналогічну характеристику церковним процесам 1917 – 1918 рр. подав і сучасний український історик В. Силантьєв: *«рух за автокефалію УПЦ став першою в українському православ'ї «обновленською» церковно-релігійною течією, яка принципово відрізнялася від інших загальнореформістських церковних течій чіткою національною спрямованістю. Він відбивав не лише релігійні, але й національні, політичні та економічні інтереси своїх прихильників, мав рельєфно визначені риси громадсько-політичного руху»* [5, с. 26].

Про реальний стан справ на церковній карті Української Держави свідчили і події січня 1918 р., коли розпочав свою роботу Всеукраїнський православний церковний собор. Цей захід мав, по-перше, серйозну церковну вагу, а, по-друге, порушував безліч проблем, які стосувалися, як суцього церковного, так і загальнонаціонального характеру. Зокрема, піднімалося питання про церковний устрій, матеріальне забезпечення духовенства, створення нових єпархій, українізацію церковних обрядів тощо. Особливо це стосувалося українізації церковного життя в рамках утворення Української автокефальної православної церкви, до чого прагнули автокефалісти. У тому ж році за це виступали й члени Кирило-Мефодіївського братства – однієї з ефективно-

діючої та прогресивної організації доби гетьманування П. Скоропадського, до складу якого входили як духовенство, так і миряни. Серед них – майбутній митрополит УАПЦ В. Липківській, архієпископ М. Шараївський, єпископ П. Тарнавський, священник О. Ходзицький та інші [2, с. 98]. Одне із завдань братства, як зазначали його фундатори, полягало у поширенні в літургійне життя української мови. Про поширення українізації наддніпрянського церковного простору йшлося також у статуті братства, який побачив світ у тому ж 1918 р. [7].

Церковні процеси 1918 р. були тісно пов'язані зі Слобожанщиною. 30 травня 1918 р. митрополитом Київським і Галицьким став Антоній Храповицький, який до того був єпископом Харківським та Охтирським. В історіографії за ним закріпилася характеристика, як людини з відвертими проросійськими поглядами. Відповідно, з травня 1918 р. прихід його на Київську православну кафедру не міг не загострити церковну кризу в Гетьманській Державі.

Доволі вдало охарактеризував штучне нав'язування народам Російської імперії логіки його підданства РПЦ невідомий сучасник тих подій: *«Правителі Російської церкви, в лиці її єпископату і «святішого» синоду підпорядковували як Російську церкву, так і церкви всіх народів, якими вони управляли, під главенство російського царя – самодержавця, який, згідно Російських законів вважався «главою» і «останнім суддею» церкви»* [15, арк. 1]. Про руйнування автокефального руху в Україні у 1917–1918 рр. писав, у свою чергу, український громадський і політичний діяч, один із засновників Української автокефальної православної церкви В. Чехівський: *«Замість основи Христової науки братерства, єдності, любові, ієрархія ширить учення про абсолютизм, верховенство царської й панської влади... Замість братерства, проповідують примус, панування зовнішнього стародержавного характеру в самій Церкві»* [3, с. 176].

Улітку 1918 р. розпочала роботу Друга сесія Собору, на якій передбачалося розв'язання церковної кризи. Із загальної кількості учасників зі Слобожанщини на ньому були присутні 59 осіб. Однак ця цифра не є остаточна, оскільки існували додаткові списки додаткових осіб, які доїжджали на окремі засідання робочих груп [13, арк. 1 зв.–56]. Але необхідно відзначити, що саме цей регіон був один з тих, який так чисельно представляв

свій церковний простір на Соборі. Більше того, після вбивства Київського митрополита Володимира (Богоявленського), його наступником став саме архієпископ Харківський і Охтирський Антоній (Храповицький).

Для Слобожанщини, зокрема, як і для Української православної церкви загалом, Собор мав велике значення – на ньому порушувалося питання матеріального забезпечення духовенства, реформування духовної освіти, відкриття нових парафій, епархій тощо. Так, свідченням останнього є лист від 13 серпня 1918 р. Всеукраїнського Церковного Собору про заснування нової Білгородської епархії [12, арк. 1].

Проте, чи не найважливіше питання Собору стосувалося українізації українського церковного простору. У протоколі №1 Всеукраїнського Православного Церковного Собору від 21 червня 1918 р. йдеться про повну підтримку урядом курсу українізації церковного життя, а також і його автокефалізації.

Декларація Державного Уряду:

«З доручення пана Гетьмана і Державного Уряду з декларацією перед Собором Всеукраїнської Православної Церкви виступив Міністр Ісповідань проф. В. Зінківський. Стенограма декларації при протоколі.

Зазначивши прихильність Державного Уряду на Україні до Православної Церкви, Міністр Ісповідань заявив, що визнаючи Православну Церкву первенствующою на Україні, Уряд Державний не стоїть на позиції відділу Церкви від Держави і через те він не може бути індиферентним до всіх тих актів церковного життя, які мають у якій би не було мірі політичне значення. Разом з тим, Уряд Державний, чесно виконуючи прийняті ним обов'язки до збудування Державного життя незалежної України, сприятиме розвитку національному і в церковній сфері. Визнаючи велике значення за Всеукраїнським Церковним Собором, Уряд Державний дбав про те, щоб, за порозумінням з єпископами, друга сесія Собору почала свої роботи на скорім часі, бо є питання, які може вирішити тільки собор Всеукраїнської Православної Церкви і яких відкладати не можливо.

Одне з таких питань – утворення органу вищого церковного уряду на Україні; виробити статут такого органу і обрати персональний його склад повинна друга сесія Собору Всеукраїнської Православної Церкви. Цього вимагають і

інтереси Української Держави, яка для успіху Соборної праці взяла на себе грошове удержавння Собору.

Друге питання, яке повинен вирішити Собор, – про владику Антонія, обраного на Київську митрополичу кафедру.

Це обрання сталося напередодні Всеукраїнського Собору, який мав визначити права столичного митрополита в ряді других ієрархів українських єпархій, а також і спосіб обрання митрополита Всеукраїнського. Київська єпархія, не вважаючи на застереження Державного Уряду України, забажала ужити своє право обирати собі єпархіального архієрея і напередодні другої сесії Собору Всеукраїнської Православної Церкви обрала на Київську кафедру митрополита Харківського і Охтирського Антонія. Тоді Уряд Держави Української послав по радіо телеграму до патріарха Московського Тихона з проханням не затверджувати акту про обрання на Київську кафедру митрополита Антонія без згоди на те Голови Держави Гетьмана всієї України. Отже, патріарх Тихон ухилився від порозуміння з Гетьманом, грубо образивши права Українського Державного Уряду» [14, арк. 1–3].

Для частини українських православних єпископів і духовенства змагання за автокефалію української церкви розглядалася як одна з форм боротьби за незалежність від Росії та РПЦ. Однак, для більшої частини духовенства та вищої церковної ієрархії, а також і для населення загалом, розірвання з російським церковним світом вважалося чимось аномальним і навіть гріховним. Цієї ж ідеї доримувався й архієпископ Антоній.

Таким чином, стихійність і драматичність подій, які з шаленою швидкістю розгорталися на українських землях, і зокрема, у столиці молодої Української Держави – місті Києві, ставили перед молодого українською політичною елітою, церковниками і загалом суспільством більше викликів аніж умов для їхнього ефективного реагування. Для Української православної церкви події 1918 р. стали іспитом на її зрілість, а для духовенства і вірних – на їхню консолідованість. Однак, вивчення цих процесів – тема інших досліджень. Події 1917 р., які призвели до народження Української Держави, не могли не відбитися на церковному житті. Адже традиційно склалося у вітчизняній історії, що саме церква була провідником суспільства, гарантом його благополуччя. Прикладом цьому у

1917 р. стала Українська греко-католицька церква в Галичині, яку очолював митрополит Андрей Шептицький. Тому закономірно, що для «великої України» українізація церковного життя, літургійного обряду, відмежування його від російських впливів тощо, перетворилося на питання національної безпеки.

Список використаних джерел та літератури

1. Дорошенко Д. *Історія України 1917–1923 рр. У 2-х т.* / Д. Дорошенко. – Нью-Йорк: «Булава», 1954. – Т. 2. – 512 с.
2. Зінченко А. *Кирило-Методіївське братство 1918–1920 рр. в українському церковному русі* / А. Зінченко // *Українознавство*. – К.: Н.-д. ін-т українознав., 2016. – №4 (61). – С. 97–102.
3. *Мартирологія українських церков: у 4-х т.* / Упоряд. О. Зінкевич, О. Воронин. – Торонто-Балтимор: Вид-во Смолоскип, 1987. – Т. 1. – 1207 с.
4. Пиріг Р. Я. *Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір* / Р. Я. Пиріг. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 518 с.
5. Силантьєв В. *Влада і православна церква в Україні (1917–1930 рр.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук. 07.00.01* / В. Силантьєв. – Харків, 2005. – 47 с.
6. Стародуб А. В. *Всеукраїнський православний церковний Собор 1918 року: огляд джерел* / А. В. Стародуб. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2010. – 234 с.
7. *Статут Українського православного Брацтва імені святих Кирила та Мефодія*. – К.: Типографія Києво-Печерської Лаври, б. г. – 9 с.
8. Ткачук О. В. *Український церковно-православний рух 1917–1921 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01* / О. В. Ткачук. – К., 2006. – 19 с.
9. Ульяновський В. І. *Церква в Українській державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського): навч. посібник для студ. вищ. закладів освіти* / В. І. Ульяновський. – К.: Либідь, 1997. – 319 с.
10. Ульяновський В. *Всеукраїнський Православний Церковний Собор 1918 р.: два церковно-політичні контексти* / В. Ульяновський // *Студії з архівної справи та документознавства*. – 1999. – Т. 5. – С. 168–176.
11. Устименко В. М. *Етнополітичні процеси в Українській Державі 1918 року* / В. М. Устименко // *Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії: Мат-ли Всеукр. наук. конф. 19–20 травня 2008*. – К., 2008. – С. 267–275.
12. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 1071. Оп. 1. Спр. 83.*
13. *ЦДАВО України. Ф. 1071. Оп. 1. Спр. 219.*
14. *ЦДАВО України. Ф. 1071. Оп. 1. Спр. 220.*
15. *ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 1. Спр. 20.*
16. *ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 4. Спр. 24.*

ДЖЕРЕЛА З ВИВЧЕННЯ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ВЧИТЕЛЬСТВА ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В 1917–1921 рр.

Доба національно-визвольних змагань позначилася значними зрушеннями в розвитку освіти на українських землях. Дійсно, саме у період 1917–1921 рр. постала українська початкова, середня і вища школа, система і зміст освіти потерпіли реформування майже від кожної влади, що була в цей час в Україні.

Освітньому руху і реформам школи доби національно-визвольних змагань присвячено чимало історичних праць. Між тим ключовими постатями цих процесів були саме вчителі. Вивчаючи їх роль у реформуванні шкільної освіти, їхнє становище в 1917–1921 рр., неможливо оминати повсякденне життя вчительства, позаяк без дослідження цього питання розкриття проблеми було б неповним. Учителі впроваджували українізацію школи чи відмовлялись це робити, радо зустрічали освітні реформи чи ігнорували їх, до кінця залишались відданими професії чи змінювали місце роботи: за всім цим стоять причини, безпосередньо пов'язані з повсякденням учителів, їх матеріально-побутовими умовами, моральним станом.

Можна виділити наступні групи письмових джерел, що містять інформацію про повсякденне життя шкільних педагогів у 1917–1921 рр.: 1) актові джерела; 2) діловодні документи; 3) періодична преса; 4) статистичні матеріали; 5) джерела особистого походження.

Основний масив актових джерел був використаний із фондів Центрального державного архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України): Ф. 2581 «*Генеральне секретарство освіти Української Центральної Ради. Народне міністерство освіти УНР*», Ф. 2201 «*Міністерство освіти Української держави*», Ф. 2582 «*Міністерство освіти Української Народної Республіки*», а також Ф. 1064 «*Рада Міністрів Української Держави*». Насамперед, це нормативно-правові акти вищих органів влади, присвячені матеріальному становищу і заробітній платні вчительства.

У період національно-визвольних змагань опікування шкільними справами було одним із основних повноважень земств. Тож розпорядження Генерального секретарства освіти

щодо напрямків розбудови шкільництва адресувались їм: циркуляр «*До земств і міст*» (12 жовтня 1917 р.) з приводу українізації початкової школи, обіжник «*До земських і міських управ*» (21 жовтня 1917 р.) з приводу покращення матеріального забезпечення вчителів нижчих і вищих початкових та церковнопарафіяльних шкіл (ЦДАВО України, Ф. 2201, Ф. 2581). Важливе значення для вивчення умов праці вчителів, рівня їх матеріального забезпечення мали закон про об'єднання до одного типу різнорідних нижчих початкових шкіл, про зміну їхніх штатів та про збільшення державної допомоги школам від 6 серпня 1918 р. (ЦДАВО України, Ф. 2201) та ін.

Діловодні джерела представлені перепискою між центральними органами управління освітою, земствами, професійними вчительськими організаціями. Особливу вагу мають матеріали, зібрані Міністерством народної освіти і мистецтва у 1918 р. про вчительський склад вищих початкових і середніх шкіл Української Держави, що містять відомості з різних середніх навчальних закладів Слобожанщини (ЦДАВО України, Ф. 2201), а також справа про першу Харківську українську гімназію імені Б. Грінченка (ЦДАВО України, Ф. 2581). Ці документи збагатили дослідження місцевими матеріалами. Можуть бути використані також матеріали офіційного листування органів земського самоврядування з урядовими структурами щодо проблем матеріального забезпечення шкіл і вчителів.

Особлива роль у вивченні проблеми належить матеріалам Державного архіву Харківської області (ДАХО). Тут зберігаються фонди земських управ Харківщини, які діяли в цьому регіоні в зазначений період. При дослідженні були залучені матеріали з фондів Харківської губернської земської управи (Ф. 304), Богодухівської повітової земської управи (Ф. 306), Валківської повітової земської управи (Ф. 307), Ізюмської повітової земської управи (Ф. 82). Документи і матеріали цих фондів стосуються порядку призначення та звільнення вчителів з посади, надання їм відпусток, розміру та видачі заробітної платні, побутових умов проживання тощо. Фонди ДАХО відділів народної освіти Харківського губернського (Р-820), Валківського (Р-101), Зміївського (Р-102) Богодухівського (Р-434), Чугуївського (Р-104), Ізюмського

(Р-1635), Харківського (Р-103) повітових виконавчих комітетів рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, а також Івано-Лисогірського (Р-918), Основ'яно-Холодногірського (Р-919), Петинсько-Журавлівського (Р-920) дають інформацію про матеріальне й соціальне забезпечення шкільних педагогів.

Також цікавими є матеріали із фондів – *«Відділу народної освіти Охтирського повітового виконавчого комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів»* (Р-6764), *«Відділу народної освіти Лебединської повітової Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів»* (Р-81) Державного архіву Сумської області. Документи цих ресурсів містять цінні відомості щодо умов праці і матеріального забезпечення шкільних педагогів цих повітів.

Періодична преса також є важливим джерелом для вивчення повсякденного життя вчительства. У офіційному виданні (*«Державний вісник»*, 1918 р.) періоду Гетьманату П. Скоропадського публікувались усі закони і розпорядження щодо підвищення заробітної платні вчителям.

Незадовільне матеріальне забезпечення вчителів було характерним як для Харківської губернії, так і для інших українських регіонів. Повідомлення про низький рівень життя вчительства з'являються на сторінках різних газет упродовж 1917–1918 рр. (зокрема, газета *«Народное дело»*, 1917 р.). Влучно підкреслив важливість цього питання для вчителів автор статті в *«Новій Раді»* від 4 жовтня 1917 р.: *«І тому нема нічого дивного, що після перевороту на всіх повітових учительських з'їздах скрізь головним питанням ставало – як покращити злиденні життєві достатки учителя. І ніде правди діти, перед цим паморочливим питанням блідли святі промови про українізацію школи»*. Проблема незадовільного матеріального забезпечення вчителів мала всеукраїнський масштаб, завжди піднімалось на всеукраїнських учительських з'їздах, чому знаходимо підтвердження на сторінках *«Вільної української школи»* (друкованого органу Всеукраїнської учительської спілки).

Статистичні джерела – *«Статистические сведения по г. Харькову»* за 1918–1919 рр. – дають змогу визначити реальну вартість заробітної платні харківських учителів, порівнявши її розмір і ціни на продукти харчування в Харкові у відповідний період.

Важливим джерелом для дослідження повсякденного життя вчителів є джерела особистого походження, представлені матеріалами із особових фондів бібліографа М. А. Плевака (був директором першої української гімназії імені Б.Грінченка в Харкові) в Центральному державному архіві-музеї літератури та мистецтва України (Ф. 271) та Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (Ф. XVII) (автобіографія, листування, фото). Однак, застосувати повною мірою мемуари для дослідження повсякдення вчительства не є можливим. Спогади по собі лишили державні діячі і службовці (П. Скоропадський, В. Войнаренко – співробітник Міністерства народної освіти і мистецтва 1918 р.), видатні педагоги 1917–1921 рр. (наприклад, С. Русова), активні учасники військово-політичної боротьби (наприклад, В. Малютіна (Савєнкова) – харківська вчителька, більшовичка), але вони мало дають відомостей про повсякдення вчительства Харківської губернії. Рядові вчителі по собі мемуарів не лишили, натомість їх роль в освітніх процесах 1917–1921 рр. є не меншою. Пошук можливих джерел такого типу відкриває перспективу подальших досліджень.

Отже, вивчення повсякдення вчительства Харківської губернії, відображене у широкому колі джерел, має важливе значення для повного розкриття проблем освітніх перетворень 1917–1921 рр.

Сидоренко Н. В. (Суми)

ВІРМЕНСЬКІ ОСВІТНІ ЗАКЛАДИ М. ХАРКОВА У 1920-х рр.

Сучасна Україна, як поліетнічна держава, гарантує створення умов для освітньо-культурного розвитку всіх національностей, що населяють територію країни. Це підтверджено Конституцією України, низкою законів та підзаконних актів. Згідно перепису населення 2001 року в країні налічувалося 99894 осіб вірменської національності. Проживання вірмен на території нашої має довгу та складну історію.

Дослідженню культурно-освітнього розвитку національних меншин в 1920–1930-ті роки присвячені роботи Б. Чирко, Л. Якубової, Г. Єфименко, О. Войналович. Питання історії

вірменського населення на території України стали об'єктом досліджень К. Пивоварської, Б. Грабовецького, Л. Калустян С. Кочарян тощо.

Метою даного дослідження є аналіз діяльності вірменських освітніх установ м. Харків у 1920-ті роки.

У 1920 році в м. Харкові проживало приблизно 12000 вірмен – біженців з Турецької Вірменії. У соціальному плані більшість серед них була колишніми селянами, кустарями, подекуди робітниками, які були мало пристосовані до умов міського виробничого життя. Через повну неграмотність вони часто піддавались, з одного боку, економічно патріархальним формам експлуатації, а з іншого, – політичному тиску націоналістично налаштованої частини вірменського населення [1, с. 4].

Опіку над культурно-просвітньою роботою серед вірменського населення Харкова взяла на себе вірменська секція, що була організована 1 липня 1920 року. На початку свого існування вона складалась лише з одного завідувача та секретаря. У 1921 році від неї було надіслано заяву до комісаріату народної освіти, в якій йшлося про те, що *«вірмени в порівнянні з іншими національними меншинами зовсім «темні» не знають ні російської, ні української і навіть своєї мови»*, а тому необхідність в їх просвіті більш ніж висока [3, с. 1]. Результатом звернення стала передача під керівництво секції вірменської школи, робочого клубу та театральної трупи [2, с. 71].

Переважна більшість вірмен Харкова початку 1920-х років опинилася в місті внаслідок геноциду 1915 року в Османській імперії. Серед народу, змученого поневіряннями, Першою світовою та громадянськими війнами, був великий відсоток напівсиріт та сиріт. Робота по відкриттю дитячого будинку була розпочата ще з 1920 року. Проте, не зважаючи на постанову губернського виконавчого комітету, через брак приміщення та коштів, відкриття вірменського дитячого будинку відбулось лише в другій половині 1920-х років. Цей заклад увійшов у систему соціального виховання й опіки дитячого населення.

Стосовно дітей шкільного віку, то навчались вони у 63-й вірменській школі, що містилась за адресою вул. Чернишевська, буд. 5, і мала три відділи (класи). Станом на 1920-й рік, у школі навчалось 80 учнів та працювало три вчителя. Тут викладалися природознавство, географія, арифметика, російська та вірменська

мови [2, с. 61]. А у листі до вірменської секції за 1921 рік серед предметів, що викладаються в школі, окрім перерахованих, вказані також українська, французька мови та історія культури. Підкреслимо той факт, що навчання в школі здійснювалося вірменською мовою [2, с. 134].

Центром політпросвітньої роботи серед вірменського населення Харкова був робітничий клуб, в якому нараховувалось 300 членів. У клубі майже щотижня проводились лекції, читання, бесіди на різні теми з політики, економіки, сільського господарства. Організовувались свята, заходи громадського спрямування, відзначались урочисті події [2, с. 67]. При клубі діяли школа по вивченню вірменської літератури, драматична студія, школа пластичних танців для дітей членів клубу. Силами драматичної студії та учнів вірменської школи по неділях влаштовувались святкові ранки, ставились п'єси тощо [2, с. 98].

При робітничому клубі, також, були організовані короткострокові курси, що виконували професійно-освітню функцію. З першого вересня по перше грудня 1920 року під керівництвом та за рахунок субсидювання губернського земельного відділу були організовані курси по тваринництву та молочному господарству. По завершенню роботи курсів було підготовлено більше тридцяти робітників, які погодились зайняти посади нижчого технічного персоналу відповідного профілю [2, с. 80]. Згідно плану вірменської секції на 1921 рік було намічено, також, організацію курсів з городництва та чоботарського ремесла. Робота курсів з городництва проходила на ділянках землі поблизу м. Харків, де систематично проводились як показові теоретичні, так і практичні заняття. Метою діяльності зазначених курсів був розвиток корисних ремесел, що мало позитивне значення як для самих членів вірменського робочого клубу, так і для держави.

Таким чином, на початку 1920-х років у м. Харків активізувалося влаштування вірменських освітньо-культурних закладів, що були представлені школою, робітничим клубом, драматичною студією. Не зважаючи на тяжкий матеріальний стан, відсутність оснащення, брак кваліфікованих спеціалістів, через налагоджену діяльність вірменських освітніх установ все ж таки вдалося забезпечити підвищення освітньо-культурного рівня харківських вірмен. Вірменське населення отримало можливість

задоволення освітніх потреб рідною мовою – вивчати мову, історію, відроджувати власну культуру на рівних умовах з іншими національними меншинами Харкова.

Список використаних джерел та літератури

1. Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Р-845. Оп. 3. Спр. 1970. Арк. 34.
2. ДАХО. Ф. Р-820. Оп. 1. Спр. 158. Арк. 148.
3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. Р-166. Оп. 2. Спр. 618. Арк. 34.

Багмет Л. А. (Ромни)

ПЕРШИЙ В УКРАЇНІ МОНУМЕНТ КОБЗАРЮ

У серці тисячолітнього Ромену на центральній площі височіє величний монумент видатному сину українського народу Тарасу Шевченкові. Як і Святодухівський собор, він став візитівкою Ромену, його духовним центром. Саме біля пам'ятника відзначаються визначні події в історії міста, молодята в день весілля приносять сюди квіти, батьки приводять дітей, гості сивочолого Ромену вважають священним обов'язком прийти сюди і вклонитися величі Кобзаря.

Цей пам'ятник з'явився в далекому 1918 році. Він став першим монументом Кобзарю і однією з кращих скульптурних робіт Івана Петровича Кавалерідзе. Відомо, що роменці порушували питання про вшанування пам'яті Кобзаря задовго до цього. Адже Тарас Шевченко двічі відвідав Роменський край: у 1843 році, подорожуючи Україною, та в 1845 році, коли відвідав Іллінський ярмарок.

Проте довгий час справа не зрушувалася з місця. Лише після повалення російського самодержавства ця ідея знайшла своє продовження. Місцеві осередки «Просвіти» провели збір коштів, міська дума виділила 1000 руб. і створила спеціальну комісію, яка б зайнялася цим питанням. Поштовхом до реалізації проекту стала поява в місті знаного скульптора, уродженця Роменщини Івана Петровича Кавалерідзе. Тож, незважаючи на нестабільну, складну політичну ситуацію, матеріальні труднощі, викликані військовим станом, у місті розпочалась робота по втіленню задуму роменців.

Проект монумента був наданий керівництву міста і громадськості для обговорення. Свою думку висловили всі бажаючі. Цілком закономірно було визначено місце для пам'ятника – перехрестя Полтавської та Панської вулиць біля торгових рядів. За переказами, тут на Іллінському ярмарку розташовувався намет поміщика Пирятинського повіту Л. М. Свічки, в якому декілька днів проживав Т. Г. Шевченко під час відвідин *«знаменитого торжища»* [2, с. 95]

З неабияким натхненням і піднесенням роменці взялися до роботи. Коштами та матеріалами для будівництва допомагали місцеві жителі, громадськість міста і повіту. Залізничники виділили сорок діжок цементу для постаменту. На допомогу Івану Петровичу з Києва приїхали його давні знайомі по роботі над пам'ятником *«Історичний шлях»* брати Григорій, Семен та Іван Орленки з синами. До благородної справи зі зведення постаменту долучилися і видатні постаті в мистецькому житті краю – артист Степан Шкурат і корифей українського театру Ганна Затиркевич-Карпинська.

Місцева газета *«Наше слово»* протягом року активно висвітлювала всі питання будівництва: була розміщена замітка про урочисте освячення місця і закладку пам'ятника 24 липня 1918 року, постійно публікувалися оголошення про проведення торгів, акцій зі збору коштів та повідомлялися імена благодійників і суми пожертв.

Під майстерню для створення самої фігури була виділена лавка в торгових рядах, де зірвали і заглибили підлогу, адже для ліплення було необхідне високе приміщення. Через обмеження часу скульптору доводилось працювати і за несприятливої погоди, і під відкритим небом.

Автор так описував своє творіння: *«В роменском памятнике, уже в самой посадке головы, в руке, лежащей на колене, во всей фигуре, органически слитой с напоминающим курган пьедесталом, я пытался наряду с социальной характеристикой передать неодолимую внутреннюю силу поэта, его связь с родной землей... Об этом должны были говорить и строки, высеченные на пьедестале...»*

Урочисте відкриття пам'ятника відбулося 27 жовтня 1918 року. Про знаменну подію на Роменщині з'явилися численні публікації в газетах. З Києва прибули делегації поважних осіб:

представник Гетьмана Скоропадського осавул Бловатний, артисти й поети. На урочистій церемонії виступив Григорій Вашкевич, громадський діяч, філолог, уродженець Роменського краю, який особисто знав Тараса Шевченка, був шанувальником його творчості. Ввечері біля підніжжя постаменту відбувся святковий концерт за участю поета Миколи Вороного, співаків Марії Литвиненко-Вольгемут, Михайла Микиша, Івана Стешенка, кобзаря Мусія Олексієнка та інших [4, с. 69].

Декілька десятиліть тому пам'ятник пережив своє друге народження. В середині 1970-х років почав руйнуватися, з'явилися тріщини. Тож, зважаючи на значимість і культурно-мистецьку цінність монумента, було прийнято рішення про його переведення з бетону в бронзу і граніт. Над реставрацією працював сам Іван Кавалерідзе, йому допомагали київські митці – скульптор В'ячеслав Ключев, Борис Довгань, архітектор Флоріан Юр'єв. Роменці також не залишились осторонь. Кошти на пам'ятник перераховували працівники підприємств, установ, організацій міста й району. Бронзова фігура була відлита в майстерні спеціального науково-реставраційного виробничого управління Держбуду України. 20 лютого 1982 року, напередодні літературно-мистецького свята *«В сім'ї вольній, новій»* оновлений монумент гордо постав перед роменцями.

Оригінал пам'ятника довгий час знаходився в Роменському краєзнавчому музеї. Коли в 1993 році було засновано Музей-майстерню Івана Петровича Кавалерідзе постало питання про передачу бетонної моделі до столиці. У червні 2002 року вона була перевезена до Києва на Андріївський узвіз. Після декількох місяців клопіткої реставраційної роботи пам'ятник став домінуючою фігурою серед експонатів парку скульптур київського Монмартру.

Життєвий і творчий шлях Тараса Шевченка є дороговказом для багатьох поколінь українців. Слова, викарбувані на постаменті:

*«... І оживу
і думу вольную на волю
із домовини воззову...»* –

звучать у серцях людей в усіх куточках вільної, соборної, нескореної України.

Список використаних джерел та літератури

1. Данілов Я. Жертвуйте на пам'ятник Т. Г. Шевченкові в Ромні! / Я. Данілов // Народне слово. – 1918, 10 вересня. – № 125. – С. 1.
2. Діброва Г. Іллінський ярмарок / Г. Діброва // Пам'ять століть. – 2001. – № 3. – С. 87–98.
3. Єфремова В. Зодчий духовного поруху / В. Єфремова // Вісті Роменщини. – 2017, 29 квітня. – № 18. – С. 6.
4. Кавалеридзе І. Тени быстро плывущих облаков (Воспоминания...) / І. Кавалеридзе // Іван Кавалеридзе: Сборник статей и воспоминаний; сост. Евгения Глущенко. – К.: Мистецтво, 1988. – 69 с.
5. Краю наш Роменський: краєзнавчий нарис. – Суми: «Слобожанщина», 2002. – С. 38–39.
6. Кулиняк Д. Біля вогнища пам'яті / Д. Кулиняк // Україна, 2007. – № 3. – С. 14–15.
7. Нестеренко П. Тернистий шлях великого митця / П. Нестеренко // Сумщина. – 2012, 14 квітня. – С. 5.
8. Іван Кавалеридзе // Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник. – Суми «АС-Медіа», Сумський державний університет, 2003. – С. 186.
9. Фонди Державного історико-культурного заповідника «Посулля» м. Ромни.
10. Хвостенко Г. Кавалеридзе Іван Петрович: 70 видатних земляків / Г. Хвостенко // Сумщина. – 2009, 6 лютого. – С. 6.

Єпик Л. І. (Суми)

МОВНИЙ АСПЕКТ У РЕОРГАНІЗАЦІЇ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ СУМЩИНИ (1919-1921 рр.)

Революційні події 1917–1921 рр. в Україні дали новий стимул і напрям для розвитку шкільної освіти на території Сумщини. Починаючи від 1919 р. новостворені Відділи народної освіти видають постанови, спрямовані на проведення радикальних змін у шкільних програмах, організаційних питаннях тощо. Так, усім шкільним установам Роменського повіту заборонялося навчання релігії «у будь-якому вигляді» виконання всіх релігійних обрядів і церемоній у стінах школи [4, арк. 13]. Натомість пропонувалося ввести обов'язкове навчання історії соціалізму та основ радянської конституції. На вивчення цих дисциплін відводилися години забороненого до викладання Закону Божого та латини. Бажаючі вивчати латину мали на це право і (теоретично) додаткові години поза межами навчального часу, але до

переводних посвідчень ця дисципліна не вносилося, викладачі латини фактично звільнялися [4, арк. 18]. Домашнє завдання скасовувалося, вважалося, що для закріплення нових тем достатньо шкільних уроків.

Вводилися зміни і у підготовку майбутніх вчителів. Так, до курсу учительської семінарії входили наступні загальноосвітні предмети: російська мова, історія літератури, математика, історія та історія соціалізму, географія, природознавство, психологія, гігієна, фізика, астрономія, соціологія, політична економія, аграрне питання і основи Радянської конституції у викладі із основами загальної теорії права. Передбачались наступні спеціальні предмети: педагогіка, методика викладання предметів на 1-й ланці єдиної трудової школи, співи та музика, графічне мистецтво, фізичні вправи, ручна праця та сільське господарство. Зазначалося, що в учительських семінаріях необхідно організувати викладання нових мов як необов'язкових предметів, а також місцевої мови населення [4, арк. 90 зв.]. Остання вимога була слухною і доповнювала постанову Народного Комісаріату просвіти від лютого 1919 р., яка наголошувала на скасуванні поняття «державна мова» і проголошенні всіх місцевих мов такими, що мають рівні права. Місцевому населенню дозволялося визначати мову викладання в школах з урахуванням інтересів всіх національних меншин [4, арк. 101].

Відповідно до положень цієї Постанови, на Сумщині почали створюватися школи для національних меншин. Одними із перших стали навчальні заклади для єврейських дітей, які реєструвалися при відповідних відділах освіти [4, арк. 86]. Наприклад, станом 1921 р. у Конотопі діяло дві єврейські школи, дитбудинок та єврейська драматична група [3, арк. 1].

Протягом 1919–1921 рр. на Сумщині створюється кілька десятків шкіл для національних меншин на вимогу відділів народної освіти. Наведу показовий, з моєї точки зору, документ, що став основою для створення одного із таких навчальних закладів (орфографія і стиль документу збережено): *«В Роменский уездный отдел Народного образования. Заведывающего Гриневским Волостным отделом Н. О. Прошу Уездный отдел Н. О. принять все зависящие меры к открытию школы в х. Хрещатик (Прусы) Гриневской волости, где населения более 100 дворов, школы никогда не было и жители*

говорят на попорченном немецком языке. Грамота ведется учителями и попами из колонистов только для уменя читать молитвы на немецком языке, учителя без должной подготовки. Школьного здания нет, но можно легко приспособить запасной хлебный магазин в этой же колонии: имеет пол, потолок, нужно прорезать окна и поставить печи. Может быть есть возможность получить более подходящие в ведомстве в Совнархозе, тогда колонисты перевезут. **Желания у колонистов на открытие школы нет нет, но она там необходима** (виділення тесту моє – Л. Є.). Учителей нужно двух: знающего немецкий язык и другого знающего українську мову, на которой почти знакома колонистам. В той же волости нужно открыть школу в хут. Глов. Хрещатицком. Школа в теч. прошлого года функционировала, был вольнонаемный учитель на средства хуторян. Зав. Отделом Гриневской волости Григорий Животов. 26 июля 1920 г.» Школу для німців буде відкрито у тому ж році в домі колоніста Лук'яна Андрійовича Фербера [5, арк. 7–8].

Наведений документ наголошує ще на одній тенденції 1919–1921 рр. – українізації освіти, яка розпочинається одночасно з іншими перетвореннями у системі освіти. Нарком просвіти В. Затонський у згадуваній Постанові від лютого 1919 р. крім іншого наголошував, що в Україні внаслідок великого розвитку російської культури, русифікації яка проводилась царським урядом через школи, заборону української мови, спостерігається явище суцільного панування російської культури при одночасній більшості українського населення. Українізація мала цілком політичну мету, яку В. Затонський озвучував так: «Сейчас, когда многочисленные массы крестьянства сохранили сами того не сознавая, свой национальный облик и обращаются из класса безправных рабов в класс господствующий, совершенно естественно, что украинский язык, являющийся разговорным языком крестьянских масс, начинает развиваться, поэтому Нарком Просвещения ставит своей задачей активно работать в сторону развития украинского языка и украинской культуры для переведения идей пролетариата, интернационализма и социалистического преобразования общества... Кроме того, признавая, что изучение истории народа и его края необходимо для сближения с народными массами, НКП считает необходимым

ввести в качестве обязательного предмета историю и географию Украины» [4, арк. 101].

Згідно зі звітами Конотопської школи, створеної на основі гімназії, у 1920 р. викладання мов було заплановано наступним чином (години на тиждень) [6, арк. 3]:

Мова викладання	Підготовчий клас	1 клас	2 клас	3 клас	4 клас	5 клас	6 клас
російська	5	4	4	4	3	3	3
єврейська	5	5	5	5	5	5	5
німецька		3	3	3	3	2	3
французька		3	3	3	3	3	3
українська	2	2	2	2	2	2	2

Зовсім іншим чином викладалися мови у Єдиній трудовій семирічній школі м.Конотопа у тому ж 1920 р.[2, арк. 18]:

Мова викладання	1 клас	2 клас	3 клас	4 клас	5 клас	6 клас	7 клас
Українська мова і література	10	9	5	4	4	4	4
Російська мова і література	-	-	4	4	4	4	4

Згідно із звітом Кролевецького повітового відділу народної освіти в індустріально-технічній школі м. Кролевець на кінець 1921 р. викладання мов відбувалося в таким чином [1, арк. 82]:

Предмети	1група	2група	3група	4група	5група	6група	7група
Українська мова	10	8	6	4	4	4	4
Російська мова	-	-	6	4	4	4	4

Отже, починаючи із 1919–1920 рр. у шкільних закладах Сумщини починається викладання української мови як рідної мови населення із тенденцією до збільшення годин на тиждень на викладання цієї дисципліни особливо у молодших класах.

Список використаних джерел та літератури

1. Державний архів Сумської області (ДАСО). Ф. Р-4525. Оп.2. Спр.86. 214 арк.
2. ДАСО. Ф. Р-4565. Оп.1. Спр.3. 31 арк.
3. ДАСО. Ф. Р-4565. Оп.1. Спр.819.43 арк.
4. ДАСО. Ф. Р-5600. Оп.1. Спр. 2. 111 арк.
5. ДАСО. Ф. Р.-5600. Оп.1. Спр.12. 75 арк.
6. ДАСО. Ф. Р- 5600. Оп.1. Спр. 43. 12 арк.

Клочко О. М. (Суми)

ДО ПИТАННЯ УКРАЇНІЗАЦІЇ ЖІНОЧИХ ГІМНАЗІЙ ПІВНІЧНОГО СХОДУ УКРАЇНИ В 1917-1919 рр.

Загальновідомо, що українізація школи стала важливою частиною освітньої політики Центральної Ради. Так, в архівних матеріалах Конотопської жіночої гімназії віднайдено циркуляр Генерального секретаріату Української Центральної Ради від 11 жовтня 1917 р., в якому зазначалось, що *«вимогами історичного життя та подіями революції український народ на його території поставлено на ступінь народів державних. Мова його, поруч з російською, має бути офіційно урядовою, з життям його належить бути знайомим кожному громадянину України без різниці націй»* [1, арк. 153].

Ухвалений Центральною Радою Закон про обов'язкове навчання української мови і літератури, а також історії та географії по всіх середніх школах (1 серпня, 1918 р.), містив наступні положення: в перших-п'ятих класах на українську мову та літературу відводилось по 3 год. на тиждень, на вивчення історії та географії України – 2 год.; старші класи – вивчали дані предмети 2 год. на тиждень; затверджувалася штатна посада вчителя української мови та літератури [2, арк. 60].

Уряд рекомендував всім педагогічним радам середніх шкіл обговорити питання національного виховання і окреслив наступні кроки: ввести українську мову та українознавство; відкрити гуртки при школах з вивчення національної літератури та історії, заснувати українські бібліотеки, проводити регулярні театральні вистави в стінах школи за творами кращих українських письменників, проводити літературно-вокальні вечірки, лекції з української декламації, влаштовувати екскурсії, подорожі

видатними містами «славноминущини». При цьому, було розіслано реєстр оригінальних та прикладних п'єс, музичних творів, покажчик збірників віршів для декламації [2, арк. 39].

Разом із запропонованими новими методами роботи в закладах середньої школи, повідомлялось про недопущення «старих методів» робот з учнями, які серед засобів впливу застосовували карцер, затримання в школі після уроків («без обіду»), позбавлення учнів права сидіти на уроках тощо. Піддавався осуду також процес виставляння балів за вивчення тієї чи іншої теми як форма впливу на учня, назвавши це «вузько формальною кваліфікацією знань та як окремий засіб дисциплінарної кари» [2, арк. 34]. В основу відносин учень-вчитель необхідно було покласти пошану та довіру, доброзичливість та любов.

Постала проблема навчити самих вчителів говорити та викладати українською мовою. Це призвело до появи різноманітних курсів українознавства, до заснування яких долучались не лише адміністративні установи, а й регіональні товариства, спілки тощо. Зокрема, влітку 1918 р., відділом Полтавського губернського земства було відкрито місячні курси українознавства для вчителів середніх та вищих початкових шкіл, на які було командировано вчителів Роменської жіночої гімназії. Міністерство виділило 30 тис. руб. кредиту, а для слухачів було організовано літній інтернат.

Сумською організацією «Просвіта» в серпні 1918 р. було організовано курси української мови, які коштували 10 крб. зі слухача [8, с. 4]. Харківська та Валківська повітові управи в липні 1918 р. влаштували курси українознавства для вчителів, на які з'їхалось близько трьохсот вчителів та вчительок. Курси розпочав Гнат Хоткевич детальним викладом української історії. Окрім питань мовних, літературних, історичних, відбулось знайомство і з українською музикою. За даними деяких періодичних видань, українознавчі курси для вчителів відкривались місцевими товариствами «Просвіта» в Лебедині [5, с. 4], Змієві [7, с. 4], Охтирці [6, с. 4].

Разом із тим відмітимо, що процес українізації середніх шкіл, зокрема, жіночих гімназій на Північному Сході України, виявив відсутність єдності серед вчителів, представників місцевої влади в питаннях націоналізації середньої школи. Серед головних

проблем, які заважали швидкому та ефективному вирішенню питання, були невмотивованість вчителів середніх шкіл, які звикли до викладання російською мовою, і не мали бажання щось змінювати, опір місцевої влади (наприклад у м. Лебедин, одного представника місцевої влади, відкрито називали «москалем та україножером»), відсутність підручників [4, с. 4; 9, с. 2; 10, с. 3].

Дослідниця розвитку шкільництва на Слобожанщині Т. Манківська причинами повільної українізації в регіоні називає неприйняття нововведення частиною педагогів та проблеми в підготовці педагогічних кадрів [11, с. 44]. Зазначимо, що курси тривали від 10-ти днів до місяця, за цей час важко було навчити українській мові, а тим більше – виховати у більшості вчителів почуття національної гідності.

Проте в Роменській жіночій гімназії процеси українізації шкільної освіти мали свої темпи, що підтверджуються архівними даними. Так, українська мова в гімназії була введена як окремий предмет з 1917–1918 н. р. в усіх класах. В 1918–1919 н. р. українська мова викладалась в усіх класах – 3 уроки на тиждень, географія України – 6, 7 класи, історія України – 3, 6, 7, 8 класи. Викладають дисципліни вчителі Івченко, Волинський, Ващенко. В документі зазначено, що всі посади вчителів українознавчих предметів вже зайняті [2, арк. 48].

Фонд Роменської жіночої гімназії також містить план з дисципліни «Українська мова та література». За документом, в 1-му класі відбувалось знайомство з відмінностями української графіки порівняно з російською. Читання хрестоматії та окремих оповідань для розвитку техніки та свідомості читання, вивчення віршів, бесід на теми з життя, що оточує дитину, по картинках; з орфографічним словником переказ прочитаного, списування з книги, знайомство з елементами граматики: термінологія, розбір речення, фонетика. Навчання граматики повинно було проводитись індуктивним методом від прикладів до теоретичних висновків. В 2-му класі вивчалось те саме що й в першому з більш складним матеріалом, задля поширення творчої роботи учениць, списування з дошки, книги, вільна диктовка. В 3-му класі – читання та переказ літературно-художніх творів, переважно виховного значення, вивчення віршів, байок; писання шкільних творів з предмету того, що оточує дитину. Відбувається знайомство з синтаксисом (форми життєвої говірки, прості складні речення). 4-ий клас – читання

виховних творів, коротенька діалектологія української мови з особливим вивченням полтавсько-чигиринського діалекту, що було покладено в основу української літературної мови. Вплив церковно-слов'янської, польської, російської мов на розвиток української. Елементи теорії поезії (лірика, драма, епос). 5-й клас – Історія української літератури за часів Київської Русі, письменництво, переклади. Занепад літератури XIV–XV ст., її відродження у XVI ст. Полемічна література Драма, вертеп, Григорій Сковорода, народна поезія. 6-й клас – література XIX ст.: твори Котляревського, Шевченка, 7-й клас – літературні течії Галичини. Загальний огляд української літератури, її значення [2, арк. 45–46].

Отже, огляд програми свідчить про врахування вікових особливостей дітей під час її складання, оскільки матеріал подавався від простого до більш складного. Важливого значення приділено і компаративним характеристикам як от вплив на українську мову сусідніх мов, знайомство із діалектами мови тощо. Примітним є й те, що в тематиці даної дисципліни є вивчення літературних течій західноукраїнських земель, що підтверджує загальну об'єднувчу тенденції того періоду.

В архівах фонду Ніжинської приватної жіночої гімназії П. Кушакуевич також зберігається проспект пропонованих українських підручників: *«Українська граматика до науки читання й писання»* Б. Грінченка, *«Українська граматика з малюнками»* С. Любич, *«Український буквар»* С. Русової, читанки М. Грінченко, Б. Грінченко, *«Початкова читанка»*, *«Хрестоматія по українській літературі для народних вчителів»*; підручники з арифметики авторів Бесараб, Верещагіна, Чепіги; підручники з алгебри авторів Боришкеевича, Шапошникова, Вальцева; підручники з фізики авторів Шиндлера, Баранова, Сенявіна; підручники з природознавства авторів Олійника, Власенка, Миколаєва; підручники з історії авторів проф. Багалія, Грінченка, Грушевського; *«Початкова географія»* Русової, *«Шкільна мапа України»*; *«Українсько-московський словник»* Дубровського [3, арк. 3–14].

І хоча достеменно не відомо кількість придбаних гімназією навчальних посібників, принаймні можемо говорити про історичне значення їх видання для процесів подальшої українізації шкільної освіти.

Отже є підстави вважати, що процес націоналізації середньої школи в означений період попри існуючі перепони мав свої темпи, робота українських педагогів та діячів у цій сфері приносила результати: урядом розроблялись навчальні плани українознавчих дисциплін, видавались підручники, організовувались курси для вчителів, в окремих закладах Північного Сходу були введені українознавчі дисципліни.

Список використаної літератури та джерел

1. *Державний архів Сумської області (ДАСО). Ф. 819. Конотопська жіноча гімназія. Оп.1. Спр. 16. 165 арк.*
2. *ДАСО. Ф. 1004. Роменська жіноча гімназія. Оп.1. Спр. 636. 48 арк.*
3. *Державний архів Чернігівської області. Ф. 1234. Ніжинська жіноча приватна гімназія П. Кушакевич. Оп. 1. Спр. 125. 100 арк.*
4. *Земские известия. – № 23, 25 июля 1918. – С. 2.*
5. *Земские известия. – № 37, 27 августа 1918. – С. 4.*
6. *Земське діло. – № 324, 2 серпня 1918. – С. 4.*
7. *Земське діло. – № 331, 10 серпня 1918. – С. 4.*
8. *Луч. – № 35, 4 июля 1918 г. – С. 1–4.*
9. *Луч. – №81, 19 сентября 1918 г. – С. 2.*
10. *Луч. – №83, 21 сентября 1918 г. – С. 4.*
11. *Манківська Т. О. Українізація шкіл і вчительство на Слобожанщині у 1917 – 1918 роках // Наука. Релігія. Суспільство. – 2012. – № 4. – С. 41–45.*

Оліцький В. О. (Київ)

ПЕРШИЙ ПЕРІОД КРИМІНАЛЬНОГО ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА НА СУМЩИНІ: МАСШТАБИ ТА НАСЛІДКИ

На сьогодні в українській історіографії актуальною залишається проблема радянської окупації України та пов'язаного із нею переслідування православного духовенства [10; 11]. Досі вважалося, що репресії проти духовенства на землях, що входять до території сучасної Сумщини, починаються у першій половині 1920-х років у зв'язку із реалізацією кампанії по вилученню церковних цінностей. Місцеві дослідники-краєзнавці А. Чугай та В. Анацький зазначали, що першим заарештованим священником на Сумщині був ув'язнений у 1923 р. настоятель Покровської церкви м. Білопілля Г. Ружицький [9, с. 8].

Проте розсекречення архівів, у тому числі СБУ, дає на сьогодні можливість говорити про те, що кримінальне переслідування священиків Сумщини почалося раніше, відразу після повної окупації України. 1919–1921 рр. – перший період кримінального переслідування духовенства на Сумщині. Ще до втілення у життя кампанії вилучення церковних цінностей, у 1919 – 1921 рр. арештів зазнало 11 священиків: 1919 р. – 3 (священики с. Миропілля М. В. Пустовойт [2], с. Добротова М. В. Рачинський [3], м. Кролевець М. О. Тарабан [6]), 1920 р. – 5 (священики м. Кролевець М. О. Тарабан [6], с. Городище Н. В. Дем'яновський, м. Конотоп В. К. Прохоренко [5], м. Лебедин А. М. Фоменко, О. М. Панкратов [4]), 1921 р. – 3 (священики с. Басівка М. О. Гонтаровський [1], с. Біловода Ф. Є. Штепа [7], с. Засулля Г. Г. Гладкий [8]). Усіх їх обвинувачували у контрреволюційній роботі, яка полягала у зв'язках місцевими повстанцями або армією білих та видачою їм партійних і радянських працівників. У цей період рішення приймаються здебільшого військовими нарадами та колегіями ЧК різного рівня. Частина арештованого духовенства засуджується до тюремного позбавлення волі, частина виправдовується.

Показовою для цього періоду є кримінальна справа священика с. Басівка Роменського р-ну. М. Гонтаровського. Влітку 1921 р. його заарештували за підозрою у бандитизмі та підбуренні до вбивства місцевого більшовицького функціонера І. Самойленка. Священику інкримінується співпраця із денікінцями під час окупації села та заява про визнання лише влади адмірала О. Колчака. У липні–серпні 1921 р. громадськість с. Басівка виносить суспільні ухвали, в яких просить владу звільнити пастиря з під варти, *«так, як він не помічався у сварках, чи веденні контрреволюційних розмов, або ж вів розмови про вбивство І Самойленка»* [1, арк. 5], *«ні до якої партії не входив, і контрреволюційних висловів від нього не чули»* [1, арк. 13]. Не дивлячись на це, Військова рада при Роменському повітовому виконкомі приймає рішення застосувати щодо М. О. Гонтаровського вищу міру покарання, проте із незрозумілих причин вирок не було виконано. У грудні 1921 р. помічником уповноваженого в слідчих справах справу переглянуто, 5 грудня рішення про застосування вищої міри покарання скасовано [1].

На цей же період припадає і перший розстріл – 1921 р. За

співпрацю з білими, яка полягала у видачі селян-комуністів та відступ із армією Колегія Чернігівського губернського ЧК проголосувала за розстріл священика м. Конотоп В. Прохоренка. Один член колегії проголосував проти, але вирок затвердила Колегія ВУЧК [5]. Це був перший і єдиний смертний вирок щодо православного духовенства на Сумщині аж до 1930 р.

Таким чином, перший період кримінального переслідування православного духовенства на Сумщині припадає на 1919–1921 рр. Характерною особливістю цього періоду є те, що громадськість, в межах закону, активно виступає на захист священнослужителів. У перші роки становлення радянської влади більшовики знаючи про значну підтримку церкви у суспільстві не наважуються перейти до її відкритого знищення, масової ліквідації духовенства. Більшовицький режим вимушений був рахуватися із настроями населення. Силіві структури реагували на звернення громадян, які закликали до звільнення священиків з під арешту та змушені були прислухатися до таких вимог. Тому, значну частину заарештованих було звільнено з під варті.

Список використаних джерел та літератури

1. *Головне управління Національної поліції в Сумській області. Ф. 6. Спр. 5904 СО Гонтаровский М. А. 116 арк.*
2. *Державний архів Сумської області (ДАСО). Ф. Р-7641. Оп. 2. Спр. 419 Пустовойт Н. В. 33 арк.*
3. *ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 2. Спр. 793 Рачинский Н. В. и др. 29 арк.*
4. *ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 6. Спр. 588 Яковлев В. П. и др. 170 арк.*
5. *ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 7. Спр. 156 Прохоренко В. И. 159 арк.*
6. *Управління Служби безпеки України в Сумській області (УСБУ в СО). Спр. 75654 Тарабан Н. А. и др. 422 арк.*
7. *УСБУ в СО. Спр. П-2509 Штепна Ф. Е. и др. 53 арк.*
8. *УСБУ в СО. Спр. П-6353 Гладкий Г. Г. 50 арк.*
9. *Чугай А. Мученики за віру / А. Чугай, В. Анацький. – Суми: ВВП «Мрія-1» ЛТД, 2005. – 80 с.*
10. *Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.) / О. М. Ігнатуша. – Запоріжжя: Поліграф, 2004. – 440 с.*
11. *Пащенко В. О. Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917 – 1930-ті роки / В. О. Пащенко, А. М. Киридон. – Полтава: Б. в., 2004. – 335 с.*

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ МЕРЕЖІ ДЕРЖАВНИХ КРАЄЗНАВЧИХ МУЗЕЇВ СУМЩИНИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У розвитку регіонального історичного знання на Сумщині особливе місце належить місцевим державним краєзнавчим музеям. Вони набули цінний і багатогранний досвід, незважаючи на складні умови внутрішньополітичного життя держави ХХ ст.

Підвалини для розвитку музейної справи на Сумщині було закладено на початку ХХ ст., коли в регіоні з ініціативи громадськості, а також органів місцевого самоврядування сформувались історико-краєзнавчі музеї. Першим з них 26 вересня 1900 р. відкрив свої двері для відвідувачів історичний музей повітового земства м. Конотопа. У його організації важливу роль відіграв видатний історик Олександр Матвійович Лазаревський, на той час – гласний Конотопської Думи. Він не тільки брав найактивнішу участь у діяльності земської музейної комісії, у розробці проекту повітового земського музею, надрукованого в *«Киевской старине»*, а й зробив суттєвий внесок у створення експозиції музею, подарувавши йому перші експонати – твори живопису, старовинну зброю, цінні рукописи [16, с. 95]. На жаль, за свідченням завідуючого Конотопським окрмузеєм Малиношевського, зробленим у 1927 р., *«бездарне Конотопське земство не зуміло зорганізувати Музею, колекції Лазаревського після його смерті передані до Чернігівського музею ім. Тарнавського, і далі маленьких археологічних збірок при бібліотеці справа не просунулась, а за часів війни і зовсім завмерла»* [27]. Лише з 1920 року музей починає відроджуватись, поступово перетворюючись на один з кращих округових музеїв на Чернігівщині. До його фондів надійшли колекції предметів старовини з монастирів, ваз заводу Мамонтова, порцеляни заводу Міклашевського, портретів, етюдів, скульптури М. М. Ге, археологічні знахідки, експонати, пов'язані з іменами М. І. Драгомирова, Т. Г. Шевченка, з родиною Лазаревських.

Важливим культурним осередком на Сумщині став Глухівський музей української старовини, створений у вересні 1902 р. Його основу склали подаровані повітовому земству вдовою уродженця Глухова, відомого юриста, дослідника-

українознавця Миколи Васильовича Шугурова бібліотека книг, добірка давніх документів і колекція гравюр з історії краю. Цінні експонати надійшли від меценатів – майбутнього гетьмана Української держави П. Скоропадського, земського лікаря, історика і краєзнавця П. Дорошенка, В. Амосова, О. фон-дер Бріггена, Г. Шевчука [3, 3]. У роки громадянської війни музейна колекція була частково розграбована. З 1920 р. почалась робота по збору і систематизації експонатів. На 1928 р. в музеї нараховувалося 4600 експонатів, найбільш цінними з яких були твори живопису та графіки К. Брюллова, Г. Нарбута, А. Бенуа та ін., збірка продукції волокитинської порцеляни заводу Міклашевського, колекція візантійських, іудейських, давньогрецьких і російських монет різних епох, предмети козацького побуту [5, с. 84–86].

Музеї, що утворювалися після революції, стали свідченням зростаючого інтересу широкого загалу до своєї історії, її першоджерел. За безпосередньої підтримки громадськості формувалися краєзнавчі музеї Сумщини: Путивльський, Сумський, Лебединський, Охтирський, Роменський.

Путивльський краєзнавчий музей почав працювати в 1918 році і називався спочатку історико-художнім, що було зумовлено особливостями його колекцій. Ініціатором його створення і першим директором став Петро Максимович Коренєв, художник, учень І. Ю. Рєпіна. Упорядкування музею припинилося через громадянську війну і поновилося у 1920-х роках. Музейну колекцію поповнювали речі з поміщицьких садиб, церков та монастирів, але значною її назвати важко: в середині 1920-х років вона нараховувала лише 560 експонатів [14]. Наприкінці 1920-х років музей було закрито, і лише завдяки наполегливості директора його все ж таки вдалося відстояти і зберегти колекцію.

Після революційних подій 1917 р. виник і музей в м. Лебедин. Його основу склали колекції образотворчого та ужиткового мистецтва, конфісковані у поміщицьких маєтках графів Капністів, Анненкових, Красовських, Кучерявих, Сбітневих Лебединського повіту Харківської губернії. Початок музеєві поклала перша виставка української старовини, яку влаштували в Лебедині влітку 1918 р. земський діяч М. А. Грищенко і відомий мистецтвознавець С. А. Таранушенко. У перші два десятиліття свого існування музей

називався художньо-історичним [18, с. 14]. У ці часи заклад зазнав кілька хвиль занепаду й оновлення, неодноразово був пограбований. Не маючи власного приміщення, кочував по різних будинках міста.

У 1919 р. інтелігенція та аматори-красзнавці м. Ромен утворили «Товариство охорони пам'ятників старовини, культури та мистецтва», яке в першу чергу зібрало залишки мистецьких, археологічних колекцій з пограбованих маєтків місцевих магнатів Берченка, Беспальчева, Огньова. Одночасно члени товариства активно включились у пошукову роботу: організовували експедиції по Роменському повіту, збирали матеріали та експонати для майбутнього музею. У січні 1920 р. при підтримці Роменського повітового ревкому Товариство засновує народний музей мистецтва, науки і промисловості. На той час у ньому нараховувалось до 300 експонатів, а бібліотека складалася з 1700 книг [13, с. 174–175]. За рахунок благодійних коштів музеєм було зібрано і збережено численні архіви дореволюційних установ міста, тисячі цінних російських та іноземних видань, дореволюційну місцеву періодику, що поклало початок місцевому державному архіву. Значно поповнили музейне зібрання подарунки від професора М. О. Макаренка, художників Ф. Г. та В. Г. Кричевських. У 1920 р. під керівництвом видатного українського археолога, уродженця Роменщини Миколи Омеляновича Макаренка музей започатковує археологічні дослідження краю [21, с. 6–7]. Завдяки ентузіазмові фундатора і завідуючого музеєм Михайла Максимовича Семенчика та членів Товариства і Колегії музею 28 листопада 1920 р. вперше було відкрито музейну експозицію. Характер музейних зібрань дав назви відділам: археологічний, мистецтва, етнографії, промисловості, природничо-науковий, церковний, революційний, педагогічний [21, с. 6–7].

Стан архівних матеріалів не дає можливості повністю дослідити історію виникнення краєзнавчого музею у м. Охтирка. Деякі дослідники вказують, що музей було засновано вже у 1920 р. [26, с. 83]. Але цікавими видаються і матеріали, зібрані та опубліковані на сторінках друкованого органу УКК ж. «Краєзнавство» одним із учасників краєзнавчого руху 20-х років на Охтирщині, першим керівником музею М. Горватом. Він стверджує, що до 1927 р. в Охтирці ніякого музею ще не було. У

місті існувала лише художньо-історична виставка, власником якої був педтехнікум, деякі колекції мали агропункт, райвідділ спілки мисливців. Місцевим краєзнавцям не вдалося вирішити питання про впорядкування цих збірок на місцевому рівні, довелось звернутися до президії районного виконавчого комітету. Лише після цього у 1928 р. розпочалась робота із створення музею [15, с. 77–78].

Найбільш значним за обсягами фондів та масштабами діяльності в області є Сумський обласний краєзнавчий музей. Ідея його організації виникла у 1918 р. Наросвітою було створено комісію на чолі з місцевим педагогом П. П. Безсоновим. З поміщицьких садиб та будинків заможних верств суспільства збиралися докупи художньо-історичні цінності. Збір експонатів для майбутнього музею припинився зі вступом до Сум військ генерала Денікіна у серпні 1919 р. Після того, як наприкінці листопада 1919 р. вони залишили місто, дещо із зібраного було безсистемно виставлено в фойє Палацу праці [23, с. 4] 1 березня 1920 р. Сумський повітовий виконком призначив директором Художньо-історичного музею художника, поета і громадського діяча Никанора Харитоновича Онацького. Дехто з дослідників історії музею пропонує відлічувати його вік саме від цієї дати [1, с. 17]. Сам же Н. Х. Онацький у річному звіті про роботу музею з 1 жовтня 1925 по 1 жовтня 1926 р. написав, що музей засновано в липні 1920 р. [23, с. 5]. Саме тоді художньо-історичному музею було надано приміщення міського купецького і взаємного кредиту банку з п'ятьма кімнатами по вул. Шевченка.

Таким чином, виникнення державних краєзнавчих музеїв внесло значний вклад у розвиток Сумщинознавства. Досліджуючи історію Сумщини, краєзнавчі музеї виконували водночас важливі функції з популяризації краєзнавчих знань.

Список використаних джерел та літератури

1. Ареф'єва Г. До питання визначення дати заснування музею // *Художній музей: минуле та сучасність: Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю заснування Сумського обласного художнього музею ім. Никанора Онацького*. – Суми: ДОУНБ ім. Н.К. Крупської, 2001. – 134 с.
2. Бєлашов В. З історії Глухівського краєзнавчого музею / В. Бєлашов // *Соборний майдан*. – 2006. – № 4. – С. 16.
3. Гольдербітер Н. Л. Из истории Глуховского краеведческого музея / Н. Л. Гольдербітер // *Північне Лівобережжя та його культура початку*

- XX століття: Тези доповідей та повідомлень наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження історика мистецтв Ф. Л. Ернста (Сумський художній музей, Сумська обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури).* – Суми, 1991. – 90 с.
4. Єгоров Т. І. З історії Роменського краєзнавчого музею / Т. І. Єгоров // *Записки краєзнавців (З історії та природи краю).* – Ромни: Роменський краєзнавчий музей. – 1963. – Вып.1. – С. 174–175.
 5. Житник І. Стає музей культурним центром / І. Житник // *Сумщина.* – 1999. – 23 квіт.
 6. *Життя краєзнавчих організацій // Краєзнавство.* – Харків. – 1928. – № 6–10. – С. 77–78.
 7. Зільберштейн М. Я. Сторінки до історії Конопольського краєзнавчого музею / М. Я. Зільберштейн // *Сумська старовина.* – 1998. – № 3–4. – С. 95–99.
 8. Кравченко В. Лебединський художній музей / В. Кравченко // *Культура. Історія. Традиції.* – 2005. – № 7. – С. 14–15.
 9. Панченко В. В. З історії Роменського краєзнавчого музею / В. В. Панченко // *Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: Проблеми і перспективи: Тези доповідей та повідомлень до науково-практичної конференції, присвяченої 70-річчю Роменського краєзнавчого музею.* – Суми-Ромни. – 1990. – 81 с.
 10. Сапухіна Л. П. З історії Сумського обласного краєзнавчого музею // *Сумський обласний краєзнавчий музей: історія і сьогодення. (Науковий збірник) / Л. П. Сапухіна.* – Суми: «Видавництво «МакДен», 2005. – 184 с.
 11. Форова З. Ф. К истории основания Ахтырского краеведческого музея (по материалам фондов музея) / З. Ф. Форова // *Краеведческие записки – Ахтырка.* – 1960. – Вып. 1. – 138 с.
 12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 2046. Арк. 28.

**ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ В 1917–1921 рр.
СТАНОВЛЕННЯ ПЕРШОГО СУМСЬКОГО МУЗЕЮ
У КОНТЕКСТІ РОЗБУДОВИ МУЗЕЙНОЇ ГАЛУЗІ
В УКРАЇНІ¹**

У 2017 р. Міжнародна Рада музеїв (ІКОМ) під час оголошення теми поточного Міжнародного дня музеїв *«Музей і суперечлива історія: розповідаючи про замовчуване»*, закликала музейних працівників світу *«показати, як музеї працюють з травматичною пам'яттю»*. Саме *«суперечливі»* та *«травматичні»* обставини періоду організації першого сумського музею стали підґрунтям, як для *«замовчування»* упродовж минулого століття правдивої інформації про заклад і його фундатора, так і однією з мотивацій у подальшому для фізичного знищення Н. Онацького (1875–1937).

«Замовчування» історичної правди тривало майже все минуле століття; архівні джерела років. Наслідком тривалого приховування історичної правди про перші роки існування закладу є аматорські (краєзнавчі) публікації, які вирізняються односторонністю в поданні матеріалу, низьким рівнем вивченості наявних архівних джерел або повним їх ігноруванням та алогічною системою мислення їх авторів. Через це найбільш *«суперечливим»* залишається питання профілю музею, створеного Н. Онацьким в Сумах. Упродовж останніх сімнадцяти років науковцями Сумського обласного художнього музею опубліковано матеріали, у яких документально доведено, що перший музей в м. Суми мав саме мистецький профіль [1; 2; 3; 4].

Метою даної розвідки є розкриття основних чинників

¹ Протягом 2018–2022 рр. триватимуть 100-річні урочистості від перших кроків становлення Сумського обласного художнього музею ім. Никанора Онацького: 1918 р. – Оскар Гансен привіз у Суми частину свого київського приватного мистецького музею; 1919 р. – у Києві націоналізовано музей Оскара Гансена в статусі III-го Державного київського музею; у зв'язку з цим Сумський виконком отримав телеграму з проханням терміново забезпечити охорону *«сумської»* частини цього музею; 1 березня 1920 р. – з офіційним призначенням Н. Онацького директором, розпочато організацію художньо-історичного музею в Сумах; жовтень 1921 р. – до фондів закладу передано *«сумську»* частину приватного музею О. Гансена; жовтень 1922 р. – музей відкрито для відвідування.

становлення й особливостей розвитку Сумського художнього музею в перші роки його існування, з'ясування непересічної ролі Н. Онацького в процесі формування закладу на тлі загальних процесів розвитку української культури періоду революційних трансформацій.

Новітня інформація щодо культурної політики українського уряду періоду 1917–1921 рр. у поєднанні з матеріалами відкритих для дослідження архівів, дають можливість відтворити об'єктивну картину і простежити логіку процесів формування першого сумського музею. Джерельна база неоднорідна, відсутні дослідження, у яких на основі архівних джерел комплексно розглядаються процеси становлення музейної справи в Україні 1917–1921 рр. Серед узагальнюючих наукових розробок останнього часу питання розбудови музейної сфери в основному подається в контексті вивчення та збереження національної історико-культурної спадщини; мистецькі музеї в них згадуються побіжно, спеціальне дослідження, яке б висвітлювало становлення й розвиток українських художніх музеїв, у вітчизняній історіографії відсутнє. Утім, заслуговують на певну увагу публікації С. Білоконя, М. Рутинського, А. Железко, Я. Гуменюк, В. Кушнір, А. Пудовкіної, Т. Борис, Т. Миронової, О. Друг, О. Іванової, А. Примак, В. Кацай, О. Денисенко, А. Ілінг, Л. Мельничук, які містять вагому інформацію про практичну діяльність видатних науковців-музейників, політику влади та початкову законодавчу базу щодо пам'яткоохоронної сфери. Нарешті, в них досліджуються проблеми сутності музейної галузі в період відродження української національної державності. Певні відомості з теми містять і регіональні праці фахівців Харківщини, Київщини, Чернігівщини, Львівщини, Миколаївщини.

Основний комплекс джерельної бази вивчення складають документи з трьох архівів: Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, архіву Н. Х. Онацького (місце збереження – Сумський обласний художній музей ім. Никанора Онацького, група – меморіальний фонд, «МФ» СХМ), Державного архіву Служби Безпеки України (СБУ) по Полтавській області.

На особливу увагу заслуговують аналітичні видання 1927–1931 рр., які містять розробку теоретичних і практичних питань, надають обґрунтування адміністративного підпорядкування музейних установ та коментарі з приводу їх науково-

дослідної діяльності. Особливо слід виділити знаковий для історії українського музейництва збірник *«Український музей»* [13], а також роботу В. Дубровського – науковця, який у різний час обіймав низку посад в органах влади, що займалися пам'яткоохоронною діяльністю, у т. ч. завідувача музейної секції управління науковими установами Народного комісаріату освіти (НКО) [9, с. 10, 15, 43, 46].

Особливу тематичну групу історіографічного доробку цього періоду становлять науково-дослідні видання та окремі публікації музеїв та музейних працівників, своєрідні звіти-хроніки, що на той час набули форм періодичних видань. Серед таких – брошура Никанора Онацького *«Сім років існування Сумського музею»* [11].

Сучасна історіографія визначає 1917–1922 рр. в історії країни добою національно-визвольної боротьби українського народу за суверенітет і незалежність держави, початку відродження рідної мови, культури, з одного боку й водночас хаосу, анархії, складних політичних і соціальних відносин, слабкості адміністративного апарату, з іншого. Одночасно в таких умовах формувалася суперечлива культурно-ідеологічна ситуація, спричинена політизацією свідомості усіх верств населення.

У 1917–1921 рр. в Україні виникли умови, за яких вперше на державному рівні порушено питання розвитку національної культури, внаслідок чого за короткий час було досягнуто важливих результатів у цій сфері. На тлі цих досягнень культурне будівництво 1920-х років розгорнулося так потужно, що сучасні дослідники визнають його культурною революцією. Найбільш визначним показником і дієвим чинником перетворень був перехід до впровадження української мови в усіх галузях державного та суспільного життя. Упродовж двох перших революційних років в Україні було створено ряд наукових і мистецьких освітніх закладів, музеїв, театрів, бібліотек; знаковими подіями стали заснування Українських академій – мистецтва (1917) і наук (1918). Позитивні зрушення відбулися у народній освіті країни, стратегію розвитку якої було запропановано у 1917 р. У реалізації освітніх реформ суттєву роль відігравали національні культурно-освітні організації – *«Просвіти»*, у роботі яких брали участь відомі українські письменники, поети, композитори, актори. Серед сумських просвітян активно діяв і Н. Онацький. В цілому, на початку революції громадсько-культурна діяльність була вельми

активною і результативною. Розпочався масштабний культурницький поступ, ініційований діячами культури й громадськістю. Громадські об'єднання інтелігенції взяли на себе ініціативу культурного відродження, заклали більшість культурницьких починань та новацій.

Важливим фактом для розвитку національної культури стало те, що до складу Центральної Ради увійшли відомі діячі української культури письменники, поети, мистецтвознавці, музейники, які прагнули, щоб українська нація якнайшвидше утвердила себе політично й культурно. Головними складниками світогляду української культурної еліти було самостійне мислення та щира віра у власні ідеали; вона обирала не стільки шлях служіння владі, скільки власній совісті й моралі. Саме інтелігенція стала головним рушієм національно-культурного Ренесансу. Серед видатних українців-діячів культури та мистецтва, жителів Сумщини можна назвати Івана Кавалерідзе, Василя і Федора Кричевських, Миколу Макаренка, Стефана Таранушенка, Никанора Онацького, Георгія Нарбута тощо.

Найпомітнішим виявом взаємодії державних інституцій і громадськості, було скликання в Києві Всеукраїнського з'їзду діячів пластичного мистецтва в червні 1918 р., який визначив ключові моменти розвитку художнього життя України, зумовив позитивні зрушення в галузі образотворчого мистецтва.

В історії монументального мистецтва першої третини ХХ ст. відсутні аналоги пам'ятникам, встановленим за проектами одного з найяскравіших уродженців Сумщини, засновника українського авангардного мистецтва в пластиці й кіно – Івана Кавалерідзе (1887–1978). Перший серед них – монумент Т. Г. Шевченку, відкритий 28 жовтня 1918 р. в Ромнах. Грандіозним успіхом молодого І. Кавалерідзе став київський пам'ятник княгині Ользі (1911). Саме він запалив могутній талант монументаліста, для якого жодні соціальні вибухи не могли стати перепоною. Від 1918 до 1927 рр. за проектами І. П. Кавалерідзе зведено дев'ять пам'ятників у Ромнах, Сумах, Полтаві, Харкові, Лохвиці, Шостці, Бахмуті, Святогорську.

Організація сумського музею розгорталася на тлі загальних культурно-мистецьких процесів в Україні. Держава підтримувала питання розвитку національної культури, але через об'єктивні обставини влада УНР в першу чергу опікувалася загальними проблемами державотворення. Саме тому розвиток культурно-

мистецької сфери відбувався завдяки громадській ініціативі й подвижницькій діяльності національно-орієнтованої інтелігенції, першими серед них стали знані мистецтвознавці, археологи, музейні діячі Микола Біляшівський, Федір Ернст, Данило Щербаківський, Федір Шміт. Вони визначали основні напрямки діяльності пам'яткоохоронних об'єднань, функціонування музеїв як центрів наукової та культурно-освітньої роботи. Вперше в теорії вітчизняного музейництва М. Біляшівський обґрунтував необхідність існування в музейній системі держави національних музеїв художнього профілю. Ф. Ернст розробив проект *«Про створення Музею українського мистецтва, української картинної галереї»*. Отже, початок 1920-х років став періодом активної розбудови музейної галузі; організація закладів відбувалася на тлі підвищеної уваги до проблеми охорони пам'яток.

Сучасні дослідники теми становлення українського музейництва дійшли висновку, що у період відродження української національної державності, початкова стадія музейної справи *«мала досить хиткі перспективи, ... з часом вона виділилася в окрему галузь, проте залишилося безліч питань, які так і не отримали подальшого розвитку... питання якості музейної науки, визначення основних напрямків та цілей даної сфери, кваліфікованої підготовки музейних працівників... Деякі з них не вирішені і по сьогоднішній день»* [8, с. 45].

Причина такого стану крилася у відсутності державної стратегії розвитку музеїв і єдиного керівного органу управління галуззю. До середини 1920-х років регіональні органи влади приймали рішення щодо створення музеїв, виходячи з тих чи інших місцевих обставин. Таким чином, у 1925 р. на державному рівні було констатовано: *«музейна справа в УСРР досі не впорядкована за об'єктивними обставинами..., що музеї виростили і оформлялися de facto...»* (виділення тексту моє – Г. А.) [13, с. 239].

В адміністративному відношенні музеї знаходилися в підпорядкуванні НКО, кілька різних департаментів якого опікувалися музеями: Головмузей (1921) з трьома відділами – реєстрації й охорони пам'яток старовини, науковим і музейним; Головополітосвіта, до функцій якого входила музейна експозиційно-виставкова робота; Головпрофосвіта відповідала за музейну науку (після 1925 р. цю структуру реорганізовано в Укрнауку НКО). Музейні заклади опинилися в підпорядкуванні різних

адміністративних органів, але в реальності інтелектуальну еліту тих років об'єднала саме Всеукраїнська Академія Наук, одним з численних напрямків діяльності якої була й музейна робота.

На початку 1920-х років нова влада, не маючи фахово підготовлених кадрів у сферах науки і культури, мала покладатися на інтелігенцію, сформовану в дореволюційний час. У той же час почали застосовуватися технології політизації різних сфер суспільного життя й влада апріорі сприймала інтелігенцію як вороже налаштовану; її найвидатніші представники потрапляли під утиски і нагляд спецслужб. У подальшому питання організації системи управління музеями постало гостро – різні відомства прагнули централізації музеїв у власних структурах, суперечка між ними набула завуальованого політичного забарвлення. Дискусії в основному точилися між Укрнаукою та Політосвітою, кожне відомство обстоювало своє бачення музейної справи. Представники академічної науки намагалися вивести музеї з підпорядкування *«політосвіти»*. Формально суперечки між відомствами носили адміністративний характер, але їх справжню сутність можна зрозуміти лише у ширшому контексті становища української науки в її стосунках із владою. Противники *«політизації»* музейної роботи тимчасово узяли гору. Проте вже до кінця 1920-х років більшість українських музеїв буде перетворено на пропагандистські заклади.

Особливістю сумського музею є історія походження його зібрання, яке належало київському колекціонеру Оскару Германовичу Гансену (1881 р. н. – після 1920 р. с.). Від 1914 р. в Києві діяв його приватний музей. У 1918 р. під час іноземної інтервенції Гансен евакуював до Сум більшу його частину.

У 1919 р., в процесі націоналізації музею Гансена в Києві, сумську владу офіційно повідомили, що в місті знаходиться велика частина експонатів III-го Державного київського музею [7]. У відповідь в Сумах приймають Рішення про створення музею. Отже, найбільшою заслугою тогочасних сумських урядовців перед громадою стали їх послідовні дії щодо організації художньо-історичного музею. Більше двох років поспіль вони виборювали *«сумську»* частину III Державного київського музею й 1 березня 1920 р. офіційно призначили директора музейного закладу, який на той момент не мав ані приміщення, ані експонатів. Боротьба між владними структурами Сум і Києва тривала по жовтень 1921 р. *«Київську»* частину

відкрили для відвідування влітку 1919 р. Сумський музей прийняв перших відвідувачів у жовтні 1922 р.

У родинному архіві Онацьких є декілька документів цього періоду, з яких з'ясувалося наступне: а) сумський музей належав до групи тих *«що виростили і оформлялися de facto»*; в) проблема *«політизації»* торкнулася Н. Онацького задовго до відкриття музею. Так, у травні 1921 р., у той час, коли українські науковці намагалися вивести музейну сферу з-під контролю *«політосвіти»*, Н. Онацькому надійшов лист: *«Сумполитпросвет предлагает Вам не позднее 28-го сего октября прислать примерные лозунги для помещения их на стены вестибюля открывающегося Худмузея (виділення тексту моє – Г. А.), характеризующие: 1. Искусство ради искусства, 2. Значение искусства, 3. Искусство и человечество, 4. Значение художественного музея. Не предоставление уже ранее просимых примерных лозунгов замедлит открытие музея»* [5].

Об'єктивно на момент отримання Онацьким листа, ситуація щодо майбутнього музею залишалася невизначеною: від 1919 р. все ще тривала боротьба між київськими і сумськими урядовцями за *«сумську»* частину музею О. Гансена, від липня 1920 р. заклад мав недостатні приміщення для такої колекції. Одночасно у місцевій пресі, починаючи від березня 1920 р. до середини 1921 р., неодноразово з'являлися повідомлення про затримку з відкриттям музею в зв'язку з відсутністю приміщення [10, арк. 8, 12–14].

Витоки *«політичної»* проблеми Н. Онацького пов'язані також з його короткочасним перебуванням у партії соціалістів-революціонерів, про що він написав у листі до редакції місцевої газети *«Плуг і Молот»*: *«після лютневої революції 1917 року був одним із активних організаторів партії українських соціалістів-революціонерів у м. Сумах, ...вийшов з ... партії, порвавши з нею ... ідеологічні ... і формальні зв'язки... З того часу я безперестанно працюю в галузі радянської культури й освіти»* (дійсно, через кілька місяців після вступу Н. Онацький добровільно покинув партію есерів, але пізніше він став жертвою репресій саме *«як колишнього есера»*).

У першій половині 1920-го року сумський музей був серед тих, які мали *«хиткі перспективи»*. Свідченням тому є декілька документів з родинного архіву Онацьких. Невизначеність ситуації з майбутнім музеєм створила для Н. Онацького певні проблеми за основним місцем роботи (Піхотні курси командного

складу Червоної армії) – через місяць після призначення він написав заяву про звільнення з посади директора музею, що засвідчують два листи сумської наросвіти від квітня 1920 р.: один – на адресу Н. Онацького з відмовою, інший – комісару Піхотних курсів командного складу Червоної Армії з проханням не заважати Онацькому «виконувати обов'язки директора Художнього музею в зв'язку з тим, що він є єдиним спеціалістом в м. Сумах як художник і звільнити його з цієї посади Наросвіта не може» [6]. Отже, особливістю організації музею в Сумах було те, що Н. Онацького активно підтримувала тогочасна повітова влада, яка відстояла право на «сумську» частину приватного музею Оскара Гансена і допомогла Онацькому створити музей. Підтримка місцевої влади для нього стала важливим чинником також з іншого питання: в додаток до суперечностей з приводу системи підпорядкування музейних закладів на той момент не існувало чіткої уяви про те, яким має бути музей. Саме тому в Україні, починаючи від 1917 р. до середини 1920-х років, тривали процеси реорганізації і перепрофілювання як адміністративних структур, пов'язаних з пам'яткоохоронною діяльністю, так і музейних закладів.

У підсумку подаю уривок з документального нарису Б. І. Ткаченка «Погром», у якому автор наводить свій власний приклад спілкування в 1960-ті роки з С. А. Таранушенком на тему становлення музейної справи в Україні. Мова йшла про вибір Ткаченком, студентом історичного факультету Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка, теми дипломної роботи. Студент обрав тему «Розвиток музейної справи на тлі плекання національної культури в Радянській Україні», з чим і прийшов за порадою до Стефана Андрійовича. С. А. Таранушенко, «зачувши назву майбутнього дослідження, закам'янів. Через якусь хвилину він перевів здивований погляд на студента і запитав: «Мені не почулося? Так ось, юначе, тема справді гарна. Тільки в ній треба замінити слово «розвиток» на «нищення», а «плекання» на «викоренення». І вийде: «Нищення музейної справи на тлі викоренення національної культури в Радянській Україні». А тоді додав ще: «не було плекання, не було. Був погром. Звичайнісінький погром. Погром той викосив національну парость. Яка аж хлюпнула у життя після національного пробудження в 1917–1918 роках. А кого не докосив, тому навіки відбив охоту до народознавства» [12, с. 6].

Список використаних джерел та літератури

1. Арєф'єва Г. Історія Сумського художнього музею в світлі нових архівних досліджень / Г. Арєф'єва // Художній музей: минуле та сучасність: матеріали наук. конф., присвяченої 80-річчю Сумського художнього музею ім. Никанора Онацького. – Суми, 2001. – С. 3–15.
2. Арєф'єва Г. Українська музейна справа і місце Сумського художнього музею серед українських музеїв / Г. Арєф'єва // Художній музей: зб. ст. і матер. наук.-практ. конф., присвяченої 85-річчю Сумського обласного художнього музею ім. Никанора Онацького. – Суми: Університетська книга, 2005. – С. 7–19.
3. Арєф'єва Г. Історія створення Сумського художнього музею в світлі становлення української музейної справи / Г. Арєф'єва // Сіверщина в історії України: збірник наукових праць. Вип. 6. – Київ-Глухів, 2013. – С. 528–530.
4. Арєф'єва Г. До питання профілю Сумського художнього музею, створеного у 1920 р. Никанором Онацьким / Г. Арєф'єва // Роль музею у збереженні, реставрації та популяризації культурного надбання : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (з нагоди 35-ліття заснування Музею мистецтв Прикарпаття). – Івано-Франківськ: СІМІК, 2015. – С. 7–12.
5. Архів Н. Х. Онацького. СХМ, КН-10165, МФ-55.
6. Архів Н. Х. Онацького. СХМ, КН-10146, МФ-37.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 166. Оп. 1. Спр. 707: Справа про передачу націоналізованого музею О. Г. Гансена в м. Сумах та Києві Головному управлінню мистецтв та національної культури [1919]: Народний комісаріат освіти Української РСР. Музейна секція ВУКОМПСу. 214 арк.
8. Гуменюк Я. С. Музейна справа в Україні У 20–30-ті рр. ХХ ст. та вплив діяльності В. В. Дубровського на її розвиток / Я. С. Гуменюк // Історичні записки. – 2012. – Вип. 35. – Текст. дані. – С. 45-50. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Istz_2012_35_9. – Заголовок з екрану.
9. Дубровський В. Музеї на Україні / В. В. Дубровський. – Харків: Державне видавництво України, 1929. – 60 с.
10. Науковий архів Сумського обласного художнього музею ім. Никанора Онацького. Оп. 1. Спр. 3, арк. 8, 12, 13, 14.
11. Онацький Н. Сім років існування Сумського музею / Н. Онацький. – Суми, 1927. – 15 с.
12. Ткаченко Б. Погром: документальний нарис / Б. Ткаченко. – Суми: Мрія-1, 2010. – С. 6.
13. Український музей. – Київ, 1927. Збірник 1. – С. 239–240.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Ареф'єва Галина Володимирівна** – заступник директора з наукової роботи Комунального закладу Сумської обласної ради «Сумський обласний художній музей ім. Никанора Онацького»
- Артюх В'ячеслав Олексійович** – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії Сумського державного університету
- Багмет Любов Анатоліївна** – викладач суспільних дисциплін Роменського коледжу Державного вищого навчального закладу «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»
- Букіна Ірина Василівна** – кандидат історичних наук, викладач Сумського вищого училища мистецтв та культури імені Д. С. Бортнянського
- Власенко Валерій Миколайович** – кандидат історичних наук, доцент, завідувач секції історії кафедри конституційного права, теорії та історії держави і права Сумського державного університету
- Гончаренко Анатолій Володимирович** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри державно-правових дисциплін та українознавства Сумського національного аграрного університету
- Гончаренко Леся Леонідівна** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри права та міжнародних відносин Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка
- Дегтярьов Сергій Іванович** – доктор історичних наук, професор, професор кафедри конституційного права, теорії та історії держави і права Сумського державного університету
- Драновська Світлана Вікторівна** – кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри соціально-гуманітарної освіти Комунального закладу «Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти»
- Дьякова Олена Василівна** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди
- Єпик Лариса Іванівна** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка

Житков Олександр Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка

Захарчук Андрій Савович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теорії, історії права та держави, конституційного права Університету державної фіскальної служби України

Зякун Алла Іванівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права, теорії та історії держави і права Сумського державного університету

Зякун Олександр Сергійович – керівник краєзнавчого гуртка Комунального закладу Сумської обласної ради «Обласний центр позашкільної освіти та роботи з талановитою молоддю»

Іванущенко Геннадій Миколайович – керівник архіву Української Інформаційної Служби в Лондоні, член вченої ради Центру досліджень визвольного руху

Ігошина Тетяна Олексіївна – кандидат історичних наук, викладач історії Державного навчального закладу «Харківський професійний ліцей будівельних технологій»

Казаков Максим Валерійович – магістр історії, редактор журналу «Спільне»

Капелюшний Валерій Петрович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України, завідувач кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Каплієнко Владислав Сергійович – студент 5 курсу історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, старший лаборант Музею археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Ключко Микола Олексійович – кандидат філософських наук, голова Сумської обласної державної адміністрації

Ключко Оксана Миколаївна – аспірант кафедри педагогіки Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка

Корогод Галина Іванівна – кандидат історичних наук, доцент

Кудінов Дмитро Валерійович – доктор історичних наук, доцент,

професор кафедри професійної освіти та менеджменту
Комунального закладу «Сумський обласний інститут
післядипломної педагогічної освіти»

Магась В'ячеслав Олегович – кандидат історичних наук, доцент,
докторант кафедри історії України Кам'янець-Подільського
національного університету ім. І. Огієнка

Михайліченко Микола Анатолійович – кандидат історичних
наук, доцент кафедри державно-правових дисциплін та
українознавства Сумського національного аграрного
університету

Нікітін Юрій Олександрович – доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри соціально-гуманітарної освіти, ректор
Комунального закладу «Сумський обласний інститут
післядипломної педагогічної освіти»

Ніколаєнко Світлана Петрівна – старший викладач кафедри
соціально-гуманітарної освіти Комунального закладу
«Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної
освіти»

Нітченко Алла Григорівна – кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права,
конституційного права Навчально-наукового інституту права
і соціальних технологій Чернігівського національного
технологічного університету

Оліцький В'ячеслав Олександрович – аспірант Національного
університету біоресурсів і природокористування України

Опанащук Петро Володимирович – кандидат історичних наук,
доцент, доцент кафедри всесвітньої історії Житомирського
державного університету імені Івана Франка

Пшеничний Тарас Юрійович – кандидат історичних наук,
заступник декана історичного факультету Київського
національного університету імені Тараса Шевченка

Рябов Олександр Анатолійович – здобувач кафедри історії
держави та права Національної академії внутрішніх справ

Сидоренко Наталія Володимирівна – аспірант кафедри
педагогіки Сумського державного педагогічного
університету імені А. С. Макаренка

Цибка Веніамін Іванович – голова Фонду «Алгоніка»

Щербатюк Володимир Михайлович – доктор історичних наук,
професор, професор кафедри історії держави та права
Національної академії внутрішніх справ

ЗМІСТ

ОРГКОМІТЕТ	3
ПЛЕНАРНЕ ЗАСІДАННЯ	5
Капелюшний В. П. <i>ПРОБЛЕМА ПЕРЕКРУЧЕНЬ ТА ІНСИНУАЦІЙ ЩОДО ВИСВІТЛЕННЯ РОЛІ ДЕРЖАВИ ТА ОСОБИ В НОВІТНІХ ПУБЛІКАЦІЯХ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр.</i>	5
Дегтярьов С. І. <i>ДЕРЖАВНІ УСТАНОВИ ТИМЧАСОВОГО УРЯДУ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ</i>	12
Щербатюк В. М. <i>СУЧАСНА ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ СЕЛЯНСЬКОГО ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ ЗА ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ТА ГЕТЬМАНАТУ: РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ</i>	16
Нікітін Ю. О. <i>ОСОБЛИВОСТІ ГРОШОВОГО ОБІГУ НА СУМЩИНІ У 1917 – 1919 рр.</i>	33
Іванущенко Г. М. <i>АРХІВИ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ ЯК ДЖЕРЕЛО УТОЧНЕННЯ ПОДІЙ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1921 рр. НА СУМЩИНІ ТА БІОГРАФІЙ ЇЇ УЧАСНИКІВ</i>	37
Захарчук А. С. <i>ВІТЧИЗНЯНЕ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ ПЕРІОДУ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ: ЕВРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ МАТЕРІАЛІВ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ</i>	42
Житков О. А. <i>РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ АГРАРНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр. В СУЧАСНИХ ДИСЕРТАЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ВІТЧИЗНЯНИХ НАУКОВЦІВ</i>	46
Кудінов Д. В. <i>БІЙ ЗА МІСТО СУМИ В СІЧНІ 1919 РОКУ</i>	51

СЕКЦІЯ 1
ІСТОРИОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ПРОБЛЕМИ
РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ РЕВОЛЮЦІЙНИХ
ПЕРЕТВОРЕНЬ В УКРАЇНІ У 1917–1921 рр.

- Артюх В. О.**
МИНУЛЕ ЯК ОБ'ЄКТ ПРАКТИЧНОГО ВИКОРИСТАННЯ ... 57
- Власенко В. М.**
УРОДЖЕНЦІ СУМЩИНИ В УКРАЇНСЬКІЙ РЕВОЛЮЦІЇ
1917-1921 рр. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЖУРНАЛУ
«ГУРТУЙМОСЯ»)..... 59
- Цибка В. І., Зякун О. С.**
АВТОБІОГРАФІЇ, АНКЕТИ ТА ІНШІ ОСОБОВІ
ДОКУМЕНТИ ВІДПОВІДАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ
РАДЯНСЬКИХ УСТАНОВ 1920-1930 рр. ЯК
ДОКУМЕНТАЛЬНЕ ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ
РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр. НА ТЕРЕНАХ СУМЩИНИ 63
- Опанашук П. В.**
ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ РЕДАКЦІЙНОГО
КОЛЕКТИВУ ГАЗЕТИ «НОВА РАДА» (1917-1919 рр.)..... 75
- Нітченко А. Г.**
ОСНОВНІ ДЖЕРЕЛА РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ МІСЦЕВОЇ ВЛАДИ У ДОБУ
РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ В УКРАЇНІ (1917 р.):
ПРОБЛЕМИ АКТУАЛІЗАЦІЇ..... 78
- Каплієнко В. С.**
ПАПЕРОВІ БАНКНОТИ РІЗНИХ ДЕРЖАВ НА ТЕРИТОРІЇ
СЛОБІДСЬКОГО КРАЮ В 1917-1918 рр. 82
- Драновська С. В.**
УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1917-1921 рр. ЧЕРЕЗ
ПРИЗМУ ПЕРСОНАЛІЙ ШКІЛЬНИХ ПРОГРАМ
З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ 85
- Гончаренко Л. Л.**
ПОЗИЦІЯ ФРАНЦІЇ В ПИТАННІ УКРАЇНСЬКОЇ
ДЕРЖАВНОСТІ ДОБИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ..... 88
- Гончаренко А. В.**
УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ
США У 1918–1921 рр. 92

СЕКЦІЯ 2
ПОЛІТИЧНІ ОРГАНІЗАЦІЇ, УКРАЇНСЬКИЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ І УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ НА
ТЕРЕНАХ СЛОБОЖАНЩИНИ; ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ
МІСЦЕВОЇ ВЛАДИ: РЕФОРМУВАННЯ, ФУНКЦІЇ,
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОРЯДКУ; ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНЕ
ПРОТИСТОЯННЯ НА СЛОБОЖАНЩИНІ; РАДЯНІЗАЦІЯ
КРАЮ: УЧАСТЬ СЛОБОЖАН У БУДОВІ НОВОГО
СУСПІЛЬСТВА

Корогод Г. І. <i>НАМАГАННЯ СЕЛЯН СУМСЬКОГО ПОВІТУ РОЗВ'ЯЗАТИ</i> <i>ЗЕМЕЛЬНЕ ПИТАННЯ У 1917-1918 рр.</i>	<i>95</i>
Магась В. О. <i>ДІЯЛЬНІСТЬ ГРУПИ МОЛОДШИХ ВИКЛАДАЧІВ</i> <i>ВСЕРОСІЙСЬКОГО АКАДЕМІЧНОГО СОЮЗУ</i> <i>В ХАРКОВІ В 1905 р.</i>	<i>101</i>
Клочко М. О. <i>УКРАЇНСЬКИЙ ВІЙСЬКОВИЙ РУХ НА ДАЛЕКОМУ</i> <i>СХОДІ У 1917–1921 рр.</i>	<i>106</i>
Зякун А. І. <i>ФОРМУВАННЯ РАДЯНСЬКИХ ЗБРОЙНИХ СИЛ</i> <i>В УКРАЇНІ У 1919 р.</i>	<i>110</i>
Букіна І. В. <i>СТВОРЕННЯ ХАРКІВСЬКИХ ГРОМАДСЬКИХ</i> <i>КОМІТЕТІВ (БЕРЕЗЕНЬ-КВІТЕНЬ 1917 р.).....</i>	<i>114</i>
Дьякова Е. В. <i>РЕВОЛЮЦІЯ 1917 ГОДА И ГРАЖДАНСКАЯ ВОЙНА</i> <i>В ТОПОНИМИКЕ ХАРЬКОВА</i>	<i>121</i>
Казаков М. В. <i>«ВОЛОНТЕРСЬКА» ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВОСЛАВНИХ</i> <i>БРАТСТВ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У РОКИ ПЕРШОЇ</i> <i>СВІТОВОЇ ВІЙНИ</i>	<i>125</i>
Рябов О. А. <i>ВІЛЬНЕ КОЗАЦТВО – ФОРМА САМООРГАНІЗАЦІЇ</i> <i>СЕЛЯНСТВА В УКРАЇНСЬКУ НАЦІОНАЛЬНО-</i> <i>ДЕМОКРАТИЧНУ РЕВОЛЮЦІЮ 1917 – 1921 років.....</i>	<i>130</i>

СЕКЦІЯ 3
РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ, НАУКИ, ОСВІТИ РЕГІОНУ ТА
ДУХОВНЕ ЖИТТЯ СЛОБОЖАН НА ТЛІ
РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЙ

Михайличенко М. А. <i>«ЗА УКРАЇНУ, ЗА ЇЇ ВОЛЮ»: ВИСТАВКА</i> <i>У СУМСЬКОМУ НАУ.....</i>	136
Пшеничний Т. Ю. <i>СЛОБОЖАНЩИНА В ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНИХ</i> <i>ПРОЦЕСАХ 1918 р.</i>	141
Ігошина Т. О. <i>ДЖЕРЕЛА З ВИВЧЕННЯ ПОВСЯКДЕННОГО</i> <i>ЖИТТЯ ВЧИТЕЛЬСТВА ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ</i> <i>В 1917 – 1921 рр.</i>	147
Сидоренко Н. В. <i>ВІРМЕНСЬКІ ОСВІТНІ ЗАКЛАДИ М. ХАРКОВА</i> <i>У 1920-х рр.</i>	150
Багмет Л. А. <i>ПЕРШИЙ В УКРАЇНІ МОНУМЕНТ КОБЗАРЮ.....</i>	153
Єпик Л. І. <i>МОВНИЙ АСПЕКТ У РЕОРГАНІЗАЦІЇ ШКІЛЬНОЇ</i> <i>ОСВІТИ СУМЩИНИ (1919-1921 рр.)</i>	156
Клочко О. М. <i>ДО ПИТАННЯ УКРАЇНІЗАЦІЇ ЖІНОЧИХ ГІМНАЗІЙ</i> <i>ПІВНІЧНОГО СХОДУ УКРАЇНИ В 1917-1919 рр.</i>	160
Оліцький В. О. <i>ПЕРШИЙ ПЕРІОД КРИМІНАЛЬНОГО ПЕРЕСЛІДУВАННЯ</i> <i>ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА НА СУМЩИНІ:</i> <i>МАСШТАБИ ТА НАСЛІДКИ</i>	164
Ніколаєнко С. П. <i>ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ МЕРЕЖІ ДЕРЖАВНИХ</i> <i>КРАЄЗНАВЧИХ МУЗЕЇВ СУМЩИНИ НА ПОЧАТКУ</i> <i>XX СТОЛІТТЯ.....</i>	167
Ареф'єва Г. В. <i>ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ В 1917–1921 рр.</i> <i>СТАНОВЛЕННЯ ПЕРШОГО СУМСЬКОГО МУЗЕЮ</i> <i>У КОНТЕКСТІ РОЗБУДОВИ МУЗЕЙНОЇ ГАЛУЗІ</i> <i>В УКРАЇНІ.....</i>	172
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....	181

Наукове видання

**СЛОБОЖАНЩИНА В 1917–1921 рр.:
ВИМІР РЕВОЛЮЦІЇ**

Збірник матеріалів
Всеукраїнської науково-практичної конференції

Відповідальний за випуск *Д. В. Кудінов*
Комп'ютерна верстка *С. П. Цьома*

Підп. до друку 30.11.2017.
Формат 60x84/16. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 10,93.
Ум. фарб.-відб. 10,93. Обл.-вид. арк. 10,01.
Тираж 50 пр. Вид. № 101.

Видавець і виготовлювач:
ФОП Цьома С.П., 40002, м. Суми, вул. Роменська, 100.
Тел.: 066-293-34-29.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:
серія ДК, № 5050 від 23.02.2016.